

‘तस्मै सर्वात्मने नमः

अधिकरणरत्नमाला

परमार्थदर्शनीया

सुवार्तिका

रामावनारश्मिणा प्रणीता प्रकाशिता च ।

काश्याम्

महामण्डलशास्त्रप्रकाशकसमितियन्त्रे

श्रीयश्विकाचरणचक्रवर्ती द्वारा मुद्रिता ।

सन् १९१३ ई०

मूल्यम् १)

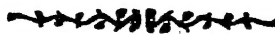

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धम्		अशुद्धम्	प०	प०
मानम्	...	मनम्	...	६
चादृत	...	चादृतं	१२	५
दृष्टि	...	दृष्टि	१०	१३
ज्ञात	...	ज्ञाता	२५	२
प्रकृता	...	प्रकृता	२५	१८
दस्ति	...	दस्ति	२३	१
अनेन	...	अनेन	२८	१८
सतेषा	...	सतेषा	३०	१३
हृना	...	हृना	३५	२
विप्रकर्षः	...	विप्रकर्षः	३५	०
जय	...	जय	४१	१
चुध	...	चुध	४१	१२
मते	...	मते	४३	१२
सार	...	सार	४३	१८
चता	...	चता	४५	१४
विसर्ग	...	विसर्ग	५०	११
पोता	...	पोता	५१	३

शुद्धम्		अशुद्धम्	५०	५०
जननी	...	जनी	५३	६
धू	...	धू	५३	२०
सिद्धी	...	सिद्धा	५५	८
वापि	...	वापि	६०	८
याखिलं	...	आखिल	६१	१३
सत्य	...	सत्	६६	४
मधु	...	असु	६६	१८
योगी	...	योग	७४	४
धर्म	...	र्मध	७५	२२
ह्यस	...	ह्यस	७६	६
दृष्टा	...	दृष्टा	८२	८
गाम्येषु	...	गाम्येषु	८३	१४
श्रेष्ठि	...	श्रेष्ठ्या	८६	२
त्वं	...	तं	८४	१०
प्रमातृन्	...	प्रमातृन्	१०६	२२
न वा,	...	न वा	१२५	५
पूर्व	...	पूर्व	१३१	३

अधिकरणरत्नमाला परमार्थदर्शनीया सवार्तिका ।

—:0:—

अमेयाद्दर्शनाम्भोधेरुच्चितैरथंमौक्तिकैः ।

परमार्थाधिकरण-रत्नमाला विधीयते ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति-

दर्शनं सार्थकमिदमथवा स्यान्निरर्थकम् ।

सत्त्वाद्बहूनां शास्त्राणां नैतस्यार्थो विभाव्यते ॥ १ ॥

वार्तिकानि-

उपक्रमः

कुत्र केन लिखितं किमित्ययं नाममात्रविदुषां दुराग्रहः । ०

यस्तु क्रांद्गतिं वक्तुमिच्छेन्नेषणं तु परमार्थदर्शने ॥ १ ॥

प्राच्यमार्थभटजोवितावधि प्रत्यगप्यथ कुपरिणकोदयम् ।

अप्रमत्तविदुषां पथापथं दर्शितं मतमिहापहं विना ॥ २ ॥

मट्टवल्गुममुखैरनापहैः सुकतुप्रभृतिभिश्च यत्परैः ।

व्याहृतिप्रणयशून्यमीरितं संयद्हीतमिह तत्प्रवक्तव्यम् ॥ ३ ॥

देवशब्दकनिदिव्यशक्तिभिः व्यापिताभिरिह धूर्तबाजिभिः ।

वञ्चिते न परमार्थधीर्जने तां पुनर्जनयितुं यत्तामहे ॥ ४ ॥

शास्त्रभारनक्तकन्धरा अपि व्याहृतिप्रणयिना विपश्चितः ।

बान्धुखेन परमार्थतत्परान्कर्तुमेव विपुलः परिश्रमः ॥ ५ ॥

शिल्पशास्त्रपयसा सरस्वतीं कामधेनुमिव विश्रवतामिच्छीम् ।

हानुपास्य कितवप्रतारणां पोत्रिणीमिव निषेवते जनः ॥ ६ ॥

संप्रहस्य विवेकस्य व्यवस्थानाप्रहस्तया ।

वद्योगाभ्युदयौ चास्य दर्शनस्य प्रयोजनम् ॥ २ ॥

सूत्रम्—अथ परमार्थानुशासनम् । १।१।१।

(३० १) पादुकाभ्यां विपद्यान्ना मस्करी वल्लवस्करः ।

भूकुंभानुबरो रामः सतीनीयेस्तनूनपात् ॥ ७ ॥

भक्ताकारो हरिर्दृष्टः केशः सर्पत्वमाप्नुवान् ।

निर्बिन्दः सर्वविददृष्टो भिन्नबुद्धेरेष्टदृष्टिकृत् ॥ ८ ॥

कुङ्कारेर्मारणं सद्यो ययसेहंमतायसः ।

ब्रह्मेविंवापनयनं जपेन च वशीक्रिया ॥ ९ ॥

नेकप्रकाशतया पट्या निर्यास्यो ज्ञानसंकमः ।

पिञ्जावाह प्रजात्पतिर्धनामिन्नं क्षरावसात् ॥ १० ॥

दुग्धं वायोर्धतं नद्या मेढत्वं व्यभिचारिणम् ।

कुशेर्ध्वरक्षिकित्सा च लयो जगताः शिलाणुषु ॥ ११ ॥

जन्मवाङ्मलित्वणं वध्याः प्रस्थाने शकुनात्फलम् ।

जातिस्मरत्वं बालानां ध्याने देवेश्व भाषणम् ॥ १२ ॥

इंदुजा विषयाः स्पष्टं व्याहृता दृष्टिशालिनाम् ।

बन्ध्यापुत्रानुसंधान सदसोन्वेष्टतां गताः ॥ १३ ॥

जले त्यजे च वायो च वाय्वनोकादिभिर्गमः ।

बिदुषां सेवनं नित्यं शिल्पशास्त्राद्यवेक्षणम् ॥ १४ ॥

हरेरखेटनं स्वार्थं त्यागः सर्वज्ञमानिनाम् ।

विषव्याधिप्रणादीनां सद्भिर्पमिभिवचिकित्सनम् ॥ १५ ॥

ब्रुतोपाधिकरणमारचयति-

प्रमाणमस्ति वा नास्ति, नास्ति सर्वविधोपतः ।
अर्थोऽस्ति परिणामेऽपि प्रमाणत्रयगोचरः ॥ १ ॥
प्रत्यक्षमनुमानं च तथासाङ्गेति तत्रयम् ।
तस्मात्प्रमाणमस्त्येव सहकारि परस्परम् ॥ २ ॥

भूतादौ प्रत्ययाभावः स्वाद्योगम्यावनम्बनम् ।

अन्यत्वाल्लक्षणज्ञानं भक्तिराप्तेष्वहेतुका ॥ १६ ॥

क्षीराद्यर्थं गवादीनां बहुपाराधनं तथा ।

सर्वत्र कार्यसंबन्ध-कारणान्वेषणे समः ॥ १७ ॥

प्रत्यादेशो व्याहृतानामव्याहृतपरोक्षम् ।

इदृशा विषया दृष्टाः परमार्थानुसारिकाम् ॥ १८ ॥

(प्र० २) प्रत्यक्षेणानुमानेनासाधेनाज्ञाज्ञयापि वा ।

यो ज्ञापितः सपक्षार्थः परमार्थ इति स्थितिः ॥ १९ ॥

यः प्रत्यक्षोपनम्बेनानुमितार्थेन वा पुनः ।

व्याहृतोऽपरमार्थः स प्रहेयः पारमार्थिकैः ॥ २० ॥

प्रत्यक्षे चानुमाने च कदाचिद्ब्राम्हणसंभवः ।

तस्मात् नान्विधावन्यत्प्रमाणं भवितुं समम् ॥ २१ ॥

चाणाभ्यां प्रचरतः सति म्बननसंभवे ।

हः पुनर्नामया गन्तुमनुमन्तोऽध्यवस्यति ॥ २२ ॥

पश्यन्स्वप्नगजाद्यादीन्को वा मन्येत मायिकान् ।

व्याहृतान्वा पिगाद्यादीन्गृणीयात्पारमार्थिकान् ॥ २३ ॥

सूत्राणि-अव्याहृतः पुत्रवतीपुत्रसमः परमार्थस्तद्व्यो-
 वन्ध्यापुत्रसमः १।१२ परमार्थः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामबाधिताभ्या-
 मासाक्षया च निर्णीतार्थया १।१।३ व्याहृतिर्बाधः । १।१।४ विजो-
 पोबाध इति विक्षेपः । १।१।५ तानि त्रीणि प्रमाणानि प्रसिद्धानि
 । १।१।६ प्रमाणविशेषाणामंशमात्रावगाहिनां विषयविभागो विरोधा-
 भावः सहकारित्वं च ॥ १।१।७।

- * द्वाभ्यो रश्मिगृहीतो हि वायुभूमः पलायते ।
 न वा प्रेतः पिता पिण्ड भक्षणायैति देहभृत् ॥ २४ ॥
 आज्ञानुष्ठायते पुत्रैः पितॄणां जीवतां यथा ।
 मतेष्वपि तदादेशाच्चिदापो न तु तृप्तये ॥ २५ ॥
 यथाह्निकानां मध्यादि-क्षरणं फलमुच्यते ।
 तथेवातिशयोक्त्येव तृप्तिमाहुर्मित्राणाम् ॥ २६ ॥
 यः स्वर्गं प्रादितोभेन निरयेभ्यो भयेन वा ।
 भूतप्रेतपिशाचादि-तृप्तये वा विमूढधीः ॥ २७ ॥
 धर्मं करोति ततस्य चाणिज्यं नैव धर्मधीः ।
 वैश्याप्रलोभनेनैव निरयेभ्यो भयेन वा ॥ २८ ॥
 धर्माचिद्यार्थेन यस्तु निहंतुर्यस्य धर्मधीः ।
 तस्य ज्ञानं तपस्तस्य ह धर्मात्मा न बुद्धिमान् ॥ २९ ॥
 जीवतां वा मृतानां वा सकला निष्कलापि वा ।
 कार्येवाज्ञेति बुद्धिर्हि चार्वाकमुखमुद्रणी ॥ ३० ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति-

प्रत्यक्षं संनिष्कृष्टां विप्रकृष्टेपि वा भवेत् ।

संभवेद्विप्रकृष्टेपि योग्यादीनां जनभूतेः ॥ १ ॥

भूतप्रेतपिशाचादिस्थितो मानं न दृश्यते ।

सत्त्वंपि तान्वा कः प्राक्तः कुटुम्बोपेक्षया भजेत् ॥ ३१ ॥

पूर्वज्ञानामुदीणां तु निवापादिविधियन्तः ।

विधिरित्येव कार्यः स तत्र मानान्तरेण किम् ॥ ३२ ॥

ये धार्मिकभयादेव सौम्ये नैव प्रकुर्वन्ते ।

चात्राकास्ते न कुर्वन्तु विधीन्त्यदभयोविभक्तान् ॥ ३३ ॥

ये रक्षिणामभार्यापि नैव सौम्यादि कुर्वन्ते ।

धर्मभक्त्यैव सभ्यास्ते कुर्युर्निर्हंतुकान्विधीत् ॥ ३४ ॥

यत्कटाप्यस्ति तत्सर्वं सदित्येव विनिश्चयः ।

क्षणिकत्वं स्थिरत्वं वा सत्तावामप्रयोजकम् ॥ ३५ ॥

कन्यस्यायो गिरिः सत्यः क्षणार्जो कर्मिर्न सन् ।

प्रेक्षायतामयं भेदो न ज्ञातु कृत्यंगमः ॥ ३६ ॥

न पाटलिपुरं काश्यां न सा पाटलिपत्तने ।

विलोपमोदृशं पश्यन्कः शून्यपुरमावसेत् ॥ ३७ ॥

विलुप्यमानं वैचित्र्यं वैचित्र्यान्तर आगते ।

पश्यन्स्तथैव को ब्रह्म निर्लेचित्रं प्रपद्यताम् ॥ ३८ ॥

प्रत्यक्षं चानुमानं च तथाप्राप्नोति तत्तयम् ।

विभक्तविषयं सिद्धं प्रमाणं नास्त्यतः परम् ॥ ३९ ॥

द्वारेन्द्रियाद्यतिशयात्संनिकर्षवति स्फुटम् ।

प्रत्यक्षं विप्रकृष्टे तु बन्ध्यापुत्रायितं ध्रुवम् ॥ २ ॥

सूत्रे-संनिकृष्टांशे सोपलभ्ययन्त्रादिह्वायं प्रत्यक्षम् । १.१८

संनिकर्षो द्वारेन्द्रियविषयविशेषापेक्षः । १.१६ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति-

उपलम्भः सहायादेरुत्कर्षाद्विबाध्यते न वा ।

तस्य बाधो मुद्गृह्णः पृथिन्याः स्थिरतादिके ॥ १ ॥

अप्रमत्तोपलम्भस्य न बाधो दृश्यते क्वचित् ।

साधीयस्ता सहायादेरुत्कर्षात्संभवत्यलम् ॥ २ ॥

(अ० ३) प्रत्यक्षं संनिकृष्टांशे तद्विबेनुमितिर्मता ।

द्वयं वस्तुनि तत्सिद्धेनुष्ठे तु विधेः प्रमा ॥ ४० ॥

२, द्विव्यञ्जितोपरागादि-कालं नो वेति कश्चन ।

यन्त्रादिसहकारेण गणिताख्यायते हि तत् ॥ ४१ ॥

यन्त्राद्यसहकारेण गणितेति कते महत् ।

होराकलादौ वेद्यम्यं तस्माद्यन्त्राद्यपेक्ष्यते ॥ ४२ ॥

(अ० ४) नोकायां वाग्यवाने वा गच्छन्तीरादि मन्यते ।

अन्यत्तिमुखं प्रायः प्राज्ञेति प्रथमं यथा ॥ ४३ ॥

तथा भुवि विसर्पन्त्यां परितो रक्षिमयदलम् ।

ताराद्युपेतमाकाशं भाति अतिमुखं अक्षत् ॥ ४४ ॥

सूत्राणि-सहायबुद्ध्याद्युत्कर्षात्साधुतरत्वं न बाधोऽप्रमत्तो-
पलम्भस्य । १।१।१० । महमरोचिकायां रूपमात्रोपलम्भे स्मृतस्य
रसादेराशा प्रमादः । १।१।११ । स दिग्भ्रम इवावधानमात्र-
साध्यः । १।१।१२ ॥

भूः त्विरोत्प्रेक्षिता यस्मात्समवे सत्यपीदृशे ।

प्रामादिकं स्थिरत्वं तदनुमित्याद्य बाधितम् ॥ ४५ ॥

इति प्रमादादज्ञाते तद्विषये बाधसंभवे ।

निश्चयः संशयस्थाने बाध्येतेति किमनुमतम् ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षं विप्रकण्ठाद्ये प्रमाणं नेत्यज्ञानतः ।

तारापहाटिविज्ञानं नूनं प्रामादिकं भवेत् ॥ ४७ ॥

उपलभ्याम्भसां रूपं रमाश्रमी मरीचिकाम् ।

अनुभाष्य च तच्चित्रं परिशयो विपद्यते ॥ ४८ ॥

अर्नवतागता यस्मात्करे धूर्तेन दर्शिताम् ।

यो मुद्रां मन्त्रजां मत्वा मन्त्रं द्रष्टव्यमाधयेत् ॥ ४९ ॥

कायशक्तिधनादीनां व्ययं कृत्वा च मुदयोः ।

किं विचित्रं यद्विपद्यते मरीचिहरिको यथा ॥ ५० ॥

गोलाभ्याषां अभिज्ञापि विपुले पतने यथा ।

दिङ्मुद्रा न विज्ञानीयात्सुहृद्गोहम्यति जनः ॥ ५१ ॥

पदवाक्यप्रमाणादि-भारावगतकन्धरः ॥

मन्त्रप्रेतान्यथाविहितं तथैव न विभावयेत् ॥ ५२ ॥

पञ्चमाधिकरणमावयति-

प्रत्यक्षानुमयोः क्षेत्रं शब्दो मानं भवेन्न वा ।

शब्दो मानं भवेदेव नृणां विस्मयदर्शनात् ॥ १ ॥

शब्दस्य ज्ञापकत्वात्प्रामाण्यविधौ तु प्रमाणता ।

प्रत्यक्षं चानुमा चैव सिद्धार्थस्योपपत्तये ॥ २ ॥

सूत्राणि - असंनिकृष्टांशेनुमनम् । १।१।१३ । द्वयमिदमविधौ

१।१।१४ । तत्र शब्दः सहायो न तु प्रमाणम् । १।१।१५ ॥

षष्ठाधिकरणमावयति-

विधेः स्वतो वा प्रामाण्यं परतो वा तदिष्ट्यताम् ।

प्रत्यक्षादनुमानाच्च प्रामाण्यं दृश्यते विधेः ॥ १ ॥

प्रमादाख्यमहाय्याधेयधानं हि भेषजम् ।

शास्त्रभागस्य यहनं तच्चिकित्सितुमक्षमम् ॥ ५३ ॥

नृणां भुवि गतिं शील्य यथा वायुगमानुमा ।

शब्दाद्रेषादिकं शील्य तथा द्रव्याद्ब्रह्मानुमा ॥ ५४ ॥

अप्रमत्तस्य शास्त्रेषु सकलः स्यात्परिधमः ।

अन्यस्य ज्ञायानेपथ्यं शास्त्रज्ञानं प्रमादिनः ॥ ५५ ॥

(अ० ५) प्रत्यक्षानुमानं च परिनिष्ठितवस्तुगम् ।

यत्कार्यं पुरुषाधीनं विधेस्तत्र प्रमाणता ॥ ५६ ॥

(अ० ६) सद्योनुष्ठेयताप्तेः निर्णयार्थं विधौ स्थिता ।

ज्ञानज्ञाने क्रियाभावोऽनाप्तस्याननुगम्यता ॥ ५७ ॥

स्वत आसविधेरत्र प्रामाण्यं परतो न तु ।

प्रत्यक्षस्यानुमायाश्च भवणाद्युपयोगिता ॥ २ ॥

सूत्रे—विधेस्त्वप्रमत्तेन भूतस्य स्मृतस्य चाप्तोक्तत्वे निर्णी-
तार्थत्वे च स्वतः प्रामाण्यम् १।१।१६ । तत्र भवणादिमात्रोपयो-
गिनो प्रत्यक्षानुमाने १।१।१७ ॥

मलमाधिकरणमारक्षयति—

कादाचित्कमिहाप्तत्वं किं वा स्यात्सर्वकालिकम् ।

मङ्गोक्तियेत पित्रादेराप्तता सार्वकालिकी ॥ १ ॥

सर्वत्र रागद्वेषादि-हेतुव्याहतवादिता ।

सत्यां तस्यामनाप्तत्वमसत्यां पुनराप्तता ॥ २ ॥

सूत्रे—उपकारातिशयमूलकसंबन्धविशेषवानव्याहतवाद्याप्तो-
यथा पितरौ १।१।१८ । व्याहतवादिता प्रमादादिजा विश्वज-
नीना १।१।१९ ॥

(५० ७) जनमानय यत्वेति विधेयाज्ञा पितुर्दूतम् ।

वसने वज्रतोद्धारानानयेति स्फुपत्यते ॥ ५८ ॥

संबन्धेनन्यमामान्ये पितृत्यादिप्रयोजने ।

न्यतेपि व्याहृता नाज्ञानुष्ठातुं शक्यते जनेः ॥ ५९ ॥

प्रमादरागद्वेषादि जन्या व्याहृतवादिता ।

प्राच्येष्वपि च नद्येषु सर्वत्रैवापनभ्यते ॥ ६० ॥

तस्मादव्याहृतं यत्स्यात्प्राच्यं वा मध्यमेव वा ।

तत्स्वीकार्ये परोक्षार्थे मिथ्यात्वं व्याहृतं स्फुटम् ॥ ६१ ॥

अष्टमाधिकरणमारभ्यति-

परीक्ष्यं व्याहृतं नो वा, परीक्ष्यं संशयोन्यथा ।

न परीक्ष्यं विनिर्णीत-व्याघातं शुद्धबुद्धिभिः ॥ १ ॥

एकांशदर्शनादेवाविवेकविकलैर्जनैः ।

व्याहृतस्योपलम्भो हि प्राकाम्यादेः प्रघोष्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि—व्याहृतमपरीक्ष्यं तदुपलम्भस्य सर्वत्र प्रमाद-

जत्वात् १।१।२० । सतोर्व्यतिकरस्य बाधितस्याप्येकांशदर्शनेन

शुल्भः प्रमादः १।१।२१ । सदृशो विध्यर्थवादयोरर्थवादे च परी

क्ष्यापत्नीक्षयोरविवेकात् १।१।२२ ॥

(अ० ८) यत्प्रत्यक्षोपलम्भेनानुमितार्थेन वा पुनः ।

प्रत्याहृतं तन्मिथ्यैव न तस्यानुगमः शुभः ॥ ६३ ॥

नगरं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पद्या वज्रम् ।

जनेनुगम्यते जालेन पुनः सरितं विशम् ॥ ६४ ॥

व्याकृतिं पाठयामीति पाठयन्नगम्यते ।

मन्त्रमित्या भवेद्विज्ञ इत्युक्तौ समुपेत्यते ॥ ६५ ॥

तथा सिद्धीर्निर्भूतोश्च वदन्भूतं उपेत्यताम् ।

शिल्पशास्त्रमदुद्योगाननुगम्यः शुचिर्बदन् ॥ ६६ ॥

मूर्खाः सिद्धिर्निर्भूत्याद्यैरतिशेषु विर्वाचतः ।

प्रथयन्ते महाशक्तीन् अर्द्धेयाः कथं चन ॥ ६७ ॥

शास्त्राभ्यासेन शिल्पेन बहुद्योगैस्तथा परैः ।

न भक्त्या सिद्धिमूर्खाणां वास्तवी सिद्धिराप्यते ॥ ६८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति-

प्रत्यक्षं मानसं नास्ति किंवास्ति, ननु नास्ति तत् ।

मनसो नेन्द्रियत्वं हि प्रत्यक्षं चेन्द्रियैरिह ॥ १ ॥

मनो भस्तिष्यनियतमुपलब्धं स्फुटं च तत् ।

इन्द्रियं चोपलब्धत्वात्तस्मात्स्मृत्यादि मानसम् ॥ २ ॥

महोद्योगैर्विपश्चिद्भिः शास्त्रशिन्यकलादिकम् ।

साधितं साध्यते चेन्न न धूर्तैः सिद्धनामभिः ॥ ६८ ॥

नीचा अशुचयश्चेन्न विद्योद्योगपराङ्मुखाः ।

इच्छन्तो जनसंमानं बिद्धीः प्रख्यापयन्त्यमी ॥ ६९ ॥

कुगुप्समानाः संमानादुत्पन्ना वृक्षवाटिनः ।

शिन्यशास्त्रकलाद्योगैः सिद्धिं व्याचक्षते पराम् ॥ ७० ॥

सिद्धेषु भक्त्या कल्याणं पापं तेषां परीक्षया ।

सिद्धमिच्छकमूर्तानां परीक्षानेमहद्व्ययम् ॥ ७१ ॥

शिन्यशास्त्रकलाद्योगे परीक्षा तु पदे पदे ।

पारमार्थिकहेम्बः किं परीक्षानेभयं न च वित् ॥ ७२ ॥

बन्ध्या भार्या ममेत्यद्य वदतो वत्सरात्परम् ।

एकपत्नीव्रतस्यैव परिणये सुतो मम ॥ ७३ ॥

इति वाग्व्याहृता स्पष्टं व्याहृतिस्तु न सत्यते ।

आद्यां विस्मरता वाक्यं सत्यते स्मरतोभयम् ॥ ७४ ॥

विषेण मारयन्धूर्तश्चक्रं सर्पादि दृश्यन् ।

विज्ञानाभासमभ्यस्यन्निबन्धनानिषेधैः ॥ ७५ ॥

सुत्राणि—प्रत्यक्षमदोषेन्द्रियोपलम्भः १।१।२३ । षड्विध-
मिन्द्रियाणां मनःषष्ठत्वात् १।१।२४ । तानि चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसन-
घ्राणमस्तिष्कस्थानानि १।१।२५ । मानसं स्मृत्युत्प्रेक्षादि प्रसिद्ध-
मन्यत् १।१।२६ ॥

भूतप्रेतपिशाचानां मन्त्राणां चाद्भुतं बलम् ।
भक्त्येकगम्यं प्रख्याप्य वतारयति बालिशान् ॥ ७६ ॥
व्याहताव्याहताज्ञानाद्विध्यविधोश्च संकरात् ।
ज्ञानविज्ञानविद्वद्भूते धूर्तानामेति वक्ष्यताम् ॥ ७७ ॥
प्रामाण्यमविधौ नेत्र परिनिष्ठितवस्तुन ।
शब्दस्येत्यविज्ञानेति विमुह्यति मुहुर्मुहुः ॥ ७८ ॥
शब्देऽस्तेऽप्यनुक्तेऽपि परिनिष्ठितवस्तुनि ।
अप्यज्ञातनुमानाच्च तत्त्वास्तत्त्वविनिर्णयः ॥ ७९ ॥
वत्सानप्य फलानीति स्वाध्यायोऽध्यय इत्यपि ।
मद्यो हेत्यनेपत्वेऽपि त्राद्याज्ञा विधीयते ॥ ८० ॥
सुद्वेष्टा वाराणसीपामो गङ्गा पश्चिमवार्हिणी ।
नापरीत्योररीकार्यं कस्यापि वक्ष्ये ईदृशम् ॥ ८१ ॥
अन्यापुत्रस्य शिरशि फलं स्थितमिहानय ।
ईदृशे तु परीक्षापि न कदाचित्प्रवर्त्यते ॥ ८२ ॥
(४० ६) षडोषेन्द्रियोपलम्भः यत्किञ्चिदुपलभ्यते ।
अनेकेन्द्रियसंवादास्तत्प्रत्यक्षं दृढं भवेत् ॥ ८३ ॥

दशमाधिकरणमारभ्यति-

अनुमानं प्रमाणं वा न वा, नास्य प्रमाणता ।

साहचर्यं न नियतं किं हि तत्र नियामकम् ॥ १ ॥

अंशांशितात्र नियता तन्मूला चानुमा मता ।

तस्मात्प्रमाणमस्त्येवानुमानमिति निर्णयः ॥ २ ॥

सूत्राणि—अनुमानं प्रतिबद्धात्साधनात्साध्यग्रहः १।१।२७ ।

तादृशादंशादंशान्तरग्रहो वा १।१।२८ । द्विविधं सामान्यतो दृष्ट
विशेषवच्च १।१।२९ ॥

चतुःश्रुतित्वमसन्-घ्राणमस्तिष्कशक्तयः ।

इन्द्रियत्वेन विदितास्तत्प्रत्यक्षाणि षट् ततः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षात्मक एवासौ यः सर्वोपेन्द्रियग्रहः ।

संवादाशंसया दुष्यन्मध्यत्येष भ्रमात्मकः ॥ ८५ ॥

(अ०१०) व्याप्यादव्यापकविज्ञानमनुमानमुदाहृतम् ।

व्याप्तिर्निघतसम्बन्धकावयविनोऽंशयोः ॥ ८६ ॥

वह्नेर्हि धूम एकोऽंशः स्फुलिङ्गांशः परो मतः ।

अस्फुलिङ्गो न धूमः स्यात्स्फुलिङ्गः स्यादधूमकः ॥ ८७ ॥

तत्त्वेनावयवविज्ञानमकस्या तार्किकाङ्गताः ।

ब्रुवन्त्यवयवविज्ञानं प्रत्यक्षमपरीक्षकाः ॥ ८८ ॥

आहुः प्रत्यक्षमंशानां तथेवांशान्तरानुमाम् ।

अनुमानस्य बीजं चावयवित्वं परीक्षकाः ॥ ८९ ॥

वकाशशधिकरणमारचयति-

लोकान्तरशिलाभाव-सिद्धादेः संभवो न वा ।

संभवस्यानुमानं स्याद्वैचित्र्यस्यात्र दर्शनात् ॥ १ ॥

सामान्यदृष्टस्याज्ञाता विशेषा गुणलङ्घने ।

विप्लवे मध्यमस्यापि व्याहृतौ च न संभवः ॥ २ ॥

अस्यावयवितत्त्वस्याज्ञानाज्ञावैकव्यत्यरे ।

नायकागोनुमानस्य प्रत्यक्षेकायनेभवत् ॥ १० ॥

अनुमानस्य का घाता प्रत्यक्षमपि विस्मरन् ।

उत्तमर्णपटाघातमणं कृत्वा घृतं पिबन् ॥ ११ ॥

धन्यश्चावैकजरटो धन्यास्तस्यानुगामिनः ।

लोकायतं मतं छिन्नं लोको न बहु मन्यते ॥ १२ ॥

मन्त्रान्मुद्रां स्त्रियं वायो योगिन्युद्वयनं तथा ।

रत्नैकैक्यं व्याख्यानं धनदस्त्वमुपानदि ॥ १३ ॥

सहचारात्परं चेदृक् स्वीकुर्यात्तार्किकाङ्कुरः ।

अज्ञेयव्यवितत्त्वस्य मुधा शास्त्रभरार्दितः ॥ १४ ॥

अकृत्रिमं कृत्रिमं च सर्वमेव सक्तृकम् ।

अज्ञातहेतुकं सर्वं मन्त्रप्रेतार्दिहेतुकम् ॥ १५ ॥

इत्यादिकल्पनास्तर्कं भारनमशिराभूताम् ।

सहचाराद्विदां व्याप्तेः सुख्यतामप्यगच्छानाम् ॥ १६ ॥

यदि न ज्ञायते हेतु कल्प्यते व्याहृतः कथम् ।

अज्ञानबोधः साधीयान्निपरीतपद्मान्मतः ॥ १७ ॥

सूत्राणि—सामान्यतो दृष्टे विशेषकल्पनं प्रमादः १।१।३० ।
 संभवानुमानं तर्कः १।१।३१ । स गुणाविलङ्घने मध्यमाविष-
 यासे च १।१।३२ । न प्रत्यक्षेण सुख्यकाभिर्ग्याप्तिभिर्वा
 विरोधे १।१।३३ ।

द्वितीयोपाधिकरणमारभ्यति—

ज्ञानमस्ति न वा, नास्ति विज्ञानेवसितं हि तत् ।

सर्वात्मनः स्वयं स्वेन ज्ञानमस्त्येव निश्चितम् ॥ १ ॥

द्रष्टृदृश्येन्द्रियार्थानां स्वस्मिन्यद्ग्रहणे क्षमम् ।

अनिषेध्या ह्यसंदिग्धा प्रमाणां च सा प्रमा ॥ २ ॥

अज्ञातपितृको नैव पतिरोमादिसङ्गः ।

नाज्ञातो यन्त्रधारश्च मन्त्रप्रेतादिशक्तिजः ॥ ६८ ॥

धूमधमात्यरागादाद्यनुमां बाधयिष्यताम् ।

तोल्यनुमानमात्रव्यापामागधं चेद्वैतस्तदा ॥ ६९ ॥

न्यायशास्त्रे पुनरुपमानेः प्रत्यक्षमपि दृष्टितम् ।

यत्वा तदप्यप्रमाणं न कथं हन्त मन्यसे ॥ १०० ॥

अ०११) सामान्यतो दृष्टरीत्या यदि लोकान्तरानुमा ।

पुराविमानरूपादेरिष्टेणोनुमितः कथम् ॥ १०१ ॥

संभवस्तर्क्यते तस्य यद्वाक्यतिविर्यजितम् ।

व्याहतं यत्स्फुटं तस्य संभवापि न तर्क्यते ॥ १०२ ॥

सुवि चारात्र कस्यापि वायौ चारानुमीयते ।

न पितुः शतज्जावित्वात्यरेषां कन्यजाविता ॥ १०३ ॥

सूत्रे—विज्ञानमदः १।१।३४ । ज्ञानं सर्वात्मोपलम्भस्तत्प्रमाणं
ब्रह्माणानाम् १।१।३५ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

विध्यर्थवादयोरज्ञाविवेको हानिकृन्न वा ।

अर्थवादे विस्मयभाज हानिः कापि दृश्यते ॥ १ ॥

अर्थवादिषु विस्मयभाजज्ञानविज्ञानविप्लवः ।

सिद्धो हि क्षेत्रे चरन्पद्मं ज्ञानाद्यैः किं करिष्यति ॥ २ ॥

पालस्त्यो भास्करस्यर्षो वेदेहो मुनिश्रेणितात् ।

अत्युक्तिरीदृशो सर्वो न शृङ्गेया कथं जन ॥ १०४ ॥

अलिं परत्र सर्वत्र सर्वज्ञत्वं तथात्मनि ।

अल्पप्रयत्नः सिद्धधूर्ताः परिहाराः प्रयत्नतः ॥ १०५ ॥

(१०१२) दृष्टुर्बहिर्षो विषयोपलम्भो विज्ञानमेतद्विदितं जनानाम् ।

ज्ञानं तु सर्वोत्पन्न ईश्वरस्य स्वस्मिन्स्वरूपस्य किन्नोपलब्धः ॥ १०६ ॥

मनः शरीरं च सहैन्द्रियं तथा ततोपि बाह्यान्विषयानिहन्मनि ।

स्वयं स यः साक्षितयेद्यते विभुः स एक एव प्रमितः परा प्रमा ॥ १०७ ॥

द्यवस्य कल्पस्य च अत्र नो भिदा चिदात्मनि स्वप्रमितो क्षिरस्थितो ।

अशेषैचिन्मयः सकलैकलंक्षणेषु साम्यव्यतिरेकवोक्तकः ॥ १०८ ॥

अमुष्य सर्वोत्पन्नैवार्थैर्भिदाचिदात्मनो सुदुर्द्वारिचिन्मयः ।

अधर्ममहात्ममभक्तिमायिता न तत्त्वमेतस्य विद्वन्ति ये जनाः ॥ १०९ ॥

सूत्रे—विधिर्यंवाक्मेढ्र्याविवेकादिभ्रमः १।१।३६ । व्या-
हताव्याहृतदिगन्तराविवेकस्तत्सहभावो ज्ञानविज्ञानविप्लव-
हेतुः १।१।३७ ।

इति प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

प्रथमाध्याये द्वितीयाह्निकं प्रथमाधिकरणमारचयति—

अस्ति वा नास्ति वा दिव्या दृष्टिरस्ति यया जनः ।

खेज्ञानदृष्टान्पठति प्रतानपि च पश्यति ॥ १ ॥

(अ० १३) येषां सिद्धिपिशाचमन्त्रसदृशे भक्तिः किल व्याहृते

प्राप्त्योक्तेश्च सुरार्णवादिषु भयं यद्धा तदाज्ञास्त्रिव ।

अन्यप्रत्ययनेयताहृतधियां तेषां विमूढात्मनां

दिङ्मोहादभ्रमतामिवानुगमनं सद्यो निपातावहम् ॥ ११० ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ॥

—:०:—

(अ० १) दिव्यदृष्टिरनुमेव न चान्या व्याहृतिप्रणय एव लक्ष्यम् ।

भावि भूतमण यच्च भवत्तद्विषकष्टमनुमानविगाहम् ॥ १ ॥

दिव्यशक्तिविभवाठनुज्ञस्ते खे चरन्तमुपेत्यपि पश्येः ।

को निश्चय गिरमीदृशमास्ते स्वानुज्ञेयसमुच्चतकण्ठः ॥ २ ॥

भारताद्यादि हि पश्यति सिद्धो ज्ञान सिद्धपुरवृत्तमशेषम् ।

पञ्चवक्त्रकतनलमणि पृष्ठे पुस्तकस्य स कथं हृतदृष्टिः ॥ ३ ॥

कुं त्रिभेवि न कथं मम शोपासत्त्वमत्र ननु भक्तिविगाहम् ।

ताम्रिकादिति निश्चय न धृष्टस्याहमस्मिन् परोक्षलोकाः ॥ ४ ॥

नानुमानातिरिक्तास्ति दृष्टिर्दिव्या तु का चन ।.

अनुमानात्मिका सा चेदस्तु व्याप्तिग्रहादिजा ॥ २ ॥

भारतप्रणयनादिमहिम्ना गौरवं भरतवर्षकवीनाम् ।

सिद्धधूर्तसमजस्य महत्त्वं दिव्यशक्तिकपटाग्रयमेव ॥ ५ ॥

दिव्यशक्तिमधिगम्य तु सिद्धात्कुक्कुरोपि विदधीत निबन्धान् ।

विद्यया पुनरनल्पकमत्वाऽनल्पधीश्च कुरुते किल कार्यम् ॥ ६ ॥

सिद्धधूर्तयंबोभिः किं श्रद्धया दिव्यशक्तिषु ।

विद्योद्योगादि संत्यज्य निराशान्कुरूपे पितृन् ॥ ७ ॥

सर्वेतां जयमानिच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराभवम् ।

आशा पितृणामित्येषा व्यर्थयेन्मृत्युं यद्येताम् ॥ ८ ॥

पूर्वजानामृषीणां को दिव्यानां तुल्यतां व्रजेत् ।

पुत्रात्पराभवस्याशां तेषां कर्त्तति धीरियम् ॥ ९ ॥

मायावादादिभिर्मिथ्या-प्रपञ्चैर्विश्रितं जगत् ।

अनुद्योगपरं धन्य-विसर्पेण निर्पादितम् ॥ १० ॥

प्राचीनसभ्यता तस्मिन्नुर्विषयं व्यलुप्यत ।

आविर्भूता नवान्यत्र भारते नापलभ्यते ॥ ११ ॥

विद्योद्योगवतां यवात्सेषान्नाविर्भवन्त्यपि ।

आध्यात्मिकादिवाचाट-वाक्पङ्के हा विषोदति ॥ १२ ॥

वैज्ञानिका महोद्योगा अस्तुवन्तोपि पूर्वजान् ।

मुक्कान्युज्ज्वलयन्त्येषां सत्पुत्रैर्हं यशः स्थिरम् ॥ १३ ॥

सुब्रम्—न दिव्या दृष्टिरनुमीतानतिरेकात् १।२।१ ॥

पितरो दिव्यशक्तित्वादनन्यासाद्यशैभवाः ।

इत्यादि कांतयन्युत्रः कलङ्कयति तान्कुधोः ॥ १४ ॥

न दिव्यशक्तिमत्त्वेन पितृत्वेनेव पूर्वजाः ।

पूजनीया यतस्तस्मात्स्तुतिस्तेषामनर्थिका ॥ १५ ॥

यस्तु सिद्धा इति पितृनर्चयेन्मोहविश्रवः ।

स नीचान्निर्दिष्टिष्यत्यातान्सहसा पूजयिष्यति ॥ १६ ॥

मोक्षरेभ्यहरिश्चन्द्रावरजा हि महीजसः ।

न वयं सिद्धधूर्तानां जातु सिद्धिषु लोभुषाः ॥ १७ ॥

राज्यत्यागाचाभिधाराद्भीष्मः सिद्धिं परां दधे ।

विमसर्ज हरिश्चन्द्रो विभूतोः पक्वयं प्रति ॥ १८ ॥

श्रुतिदर्शनविज्ञानां सूत्रास्त्राययशस्यनाम् ।

भारतादिप्रणेतृणां दायाटा भारता वयम् ॥ १९ ॥

कापत्प्रकाशत्रिज्ञाने कार्यो जगति नः किञ्च ।

दिव्यदृष्ट्या महामूर्खः प्रकटदृष्ट्येकगम्यया ॥ २० ॥

यन्त्रादिसाधनोपेतैरवधानपुरःसरम् ।

सूर्यादिदृष्टिर्भुवन-ज्ञानं ज्योतिर्विदां स्फुटम् ॥ २१ ॥

तत्सूर्यसंयमाशुक्तेरिदं पथं पतञ्जलेः ।

वेदानिकानां कार्यः स्याद्विष्वचिन्तादिमात्रतः ॥ २२ ॥

विष्वक्क्यानादिमात्राद्वा जगज्ज्ञानं यदीष्यते ।

साधनेः, कस्तदाहो नस्तेषां व्याहृतया गिरा ॥ २३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अपौरुषेयं पुरुषोद्भवं वा श्रुतिवाङ्मयम् ।
 अपौरुषेयं दिव्यं स्याद्यद्वेयोद्भासितं भुवि ॥ १ ॥
 मधुच्छन्दःप्रभृतिभिरास्नातं प्रथितं स्फुटम् ।
 नापौरुषेयं तस्मात्तद्वैशं तु निखिलं जगत् ॥ २ ॥

अ० २) अपौरुषेयतां को नु नृगिरां भावयेत्सुधीः ।

ज्ञानस्यापौरुषेयत्वं श्रुतीनामेव तत्कथम् ॥ २४ ॥
 विषयमित्रवसिष्ठादि प्रणीताः श्रुतयः किम् ।
 अग्निमीलदति स्पष्टं मानुष्ये गिरर्दृष्टः ॥ २५ ॥
 तज्ज्ञातवत्कृत्वाद्वा यन्वादेरागमाच्च वा ।
 भक्तिश्चेत्स्यात्स्वनयाह-शब्दादावपि संभवेत् ॥ २६ ॥
 विधिर्मानुष्यशब्देन दिव्यमव्याहृतं मतम् ।
 आसुरं व्याहृतं प्रोक्तमुपचारेण मानवैः ॥ २७ ॥
 अव्याहतानां स्वीकारं व्याहतानां च वर्जनम् ।
 वक्तारमनपेक्ष्यैव शिष्टाः कुर्वन्त्यसंशयम् ॥ २८ ॥
 तत्र वक्तनपेक्षत्वात्तद्विव्यासुररूपणम् ।
 विधेस्तु वक्तपेक्षत्वान्मानुषत्वमुदाहृतम् ॥ २९ ॥
 अपौरुषेयता तस्माच्छ्रुता चेदोपचारिकी ।
 तदुपादेयताहेतुर्व्याहृतेषु कथं न सा ॥ ३० ॥

सूत्राणि—नापौरुषेयो मानुषः शब्दो व्याहृतेः १।२।२ । न
 च तत्समवेपि शब्दमाहात्म्यं कीचकध्वनिवत्स्वनग्राहवद्वाता-
 लेखरूपप्रवचन १।२।३ । वाचि देवासुरमानुषरूपणं परमार्थव्या-
 घातविधिरक्षणे १।२।४ । भवेदपौरुषेयत्वमप्याद्ये पुरुषानपेक्ष-
 त्वात् १।२।५ । तथा तु व्याघातोपि १।२।६ । तस्मादपौरुषेयत्व-
 मुपादेयत्वाप्रयोजकम् १।२।७ । न वाचि सर्वात्मीयत्वाद्व्यवहृमानो-
 विद्वत्स्यैव तथात्वात् १।२।८ ॥

वाचोपदिष्टा ये मन्त्राः क्लिष्टिर्म्याऽयरेः श्रुताः ।
 ते समावायविरहाच्छ्रुतयः प्रथिता भुवि ॥ ३१ ॥
 ग्लान्तिरूपदेशायाश्चाता एतास्ततोऽयरेः ।
 श्रुतीः स्मृत्या प्रणीतास्तु स्मृतयः परिकीर्तिताः ॥ ३२ ॥
 सर्वान्मीयं जगत्सर्वं को विशेषः श्रुतस्ततः ।
 तस्माच्च सर्वात्मीयत्वं श्रुत्याप्युत्प्रेष्यप्रयोजकम् ॥ ३३ ॥
 अस्य भूतस्य महतो यच्चिःश्वसितरूपणम् ।
 अनुश्रव्यान्मपयन्ते तत्समस्तेपि वाङ्मये ॥ ३४ ॥
 अन्ततः प्रकृतज्ञानं सर्वं प्रकृतिर्वाङ्मयात् ।
 सर्वभूमा प्रकृतिश्चेति वादरायणसंमतम् ॥ ३५ ॥
 अद्वैतवादिनां भेदाः प्राकृताप्रकृतादयः ।
 असंमता यतस्तस्मात्सर्वतः सत्यमाहुतम् ॥ ३६ ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति-

विष्यर्थवादयोर्भेदः स्वरूपेस्ति पुनर्न वा ।

न स्फुटोस्ति तयोर्भेदस्तस्मादयमुपेक्ष्यताम् ॥ १ ॥

आसीद्भवविष्यत्यस्तीति त्रयात्मकादर्थवादतः ।

इदं कुर्वितिरूपस्य विधेर्भेदः परिस्फुटः ॥ २ ॥

(अ० ३) अत आसीदितं चास्ति भविष्यत्येतदीदृशम् ।

अर्थवादाख्यया ख्यातं शब्दोत्र ज्ञापकः परम् ॥ ३७ ॥

इदं कुर्विति सर्वस्य विधेराकारदर्शितः ।

तस्य शब्देकमेवत्वं हेतूनां त्वर्थवादता ॥ ३८ ॥

उपपादकतेवात्र प्रामाण्यं ज्ञापनं न तु ।

प्रामाण्यमर्थवादे तत्प्रत्यक्षानुमयोः परम् ॥ ३९ ॥

अर्थ एकोत्र जायादेः संयुक्तद्विधा भिदाः ।

शिविकारासभावादेौ परस्यारोहणं यतः ॥ ४० ॥

सर्वस्य स्वपिता श्रेयान्निष्ठान्वा मुख्य एव वा ।

नदीव स्वविधिः श्रेयान्सफलो निष्फलोपि वा ॥ ४१ ॥

स्वधर्मं निधनं श्रेयः श्रीकृष्णोपि जगामतः ।

भगवो धर्मनिःश्रेणावन्निमीलनकेलयः ॥ ४२ ॥

अव्याहृतो य आतस्य विधिस्तस्य फलं जनः ।

अन्विष्यैव भक्त्यामुं वाणिज्यात्पनुतिष्ठति ॥ ४३ ॥

सूत्राणि—शब्दार्थवादविधिभिन्नः १।२।६ । आसीदस्मि
भविष्यतीत्यर्थवादः १।२।१० । भवितव्यमिति विधिः १।२।११।
सा जैमिनेभ्योदना १।२।१२ । एकोर्थो वैकल्पिका विधयः
१।२।१३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

सर्वाः प्रतिज्ञाः पित्रादेः स्वीकार्या वा न वा जनैः ।

स्वीकार्या एव पित्रादेराप्तत्वादस्त्रिता अपि ॥ १ ॥

मातापितृनृपाचार्य—विधीस्तस्मादहेतुकम् ।

अनुतिष्ठे च कुर्वीत तत्र हेतुपरीक्षणम् ॥ ४४ ॥

स्वास्थ्याय गोमयस्पर्शं बलवृद्धये सुरां पिबेत् ।

तस्माद्विधिषु हेतूनां न प्रशस्ता गवेषणा ॥ ४५ ॥

(४० ४) एकापेत्योपपत्तिश्चान्यानपेत्योपपत्तिका ।

परोपपत्तिविहता प्रतिज्ञा त्रिविधा ततः ॥ ४६ ॥

प्रतिष्ठापटवर्णादि रामभारोहणादिकम् ।

तथैव स्तुतिपाठाद्यनपेत्योपपत्तिकम् ॥ ४७ ॥

सर्वात्म्येषु कार्येषु यावच्चैव क्षतिर्भवेत् ।

तावद्धेत्यनपेत्यैव कार्या तेषामनुष्ठितिः ॥ ४८ ॥

स्तुतिपाठस्य वेनायां जनेषूपपन्नो यदि ।

को वा जनपदाध्यक्षः स्तुतिपाठं न हास्यति ॥ ४९ ॥

आचारपालनं तावद्यायद्धर्मस्य न क्षतिः ।

पारमार्थिकधर्मादिमाचारं परिवर्जयेत् ॥ ५० ॥

अनपेक्ष्योपपत्तित्वाद्विधिः स्वीक्रियतां जनैः ।

अपेक्षितोपपत्तित्वादर्थवादः पीक्ष्यताम् ॥ २ ॥

सिद्धोच्छिष्टैर्मतेर्द्विभिः परोक्षार्थावलोकनम् ।

उपपत्तिवृत्तं सर्वमीदृशं दृष्टस्त्यजेत् ॥ ५१ ॥

पुष्पकादिकथानां च मध्यादितरगास्य च ।

निवापकायास्तुल्येवापुतापुष्टयस्य वा नृणाम् ॥ ५२ ॥

स्थितमत्युक्तिमात्रत्वं नोपपन्नं हि तादृशम् ।

उपपत्तिविरुद्धेषु अस्मीदृशं वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

शेनार्णवाद्यवस्थानमीदृगन्यच्च यद्व्यवेत् ।

तस्योपपत्तिरन्येषा तद्व्यपेक्ष्योपपत्तिकम् ॥ ५४ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं चाप्युपपत्तिर्द्वयोष्यते ।

यत्र नान्यतरत्तस्य स्थितेनानुपपन्नता ॥ ५५ ॥

संभवत्येतयोर्दोषो नत्यन्या दोषवर्जिता ।

अप्रमत्तैस्तयोर्दोषापनयाय प्रवर्त्यताम् ॥ ५६ ॥

अशुचित्वादिसंख्यः सर्वत्रैव नृणां यतः ।

अवमानं वा पिशाचं वा कः करोतु गुहं ततः ॥ ५७ ॥

तथाशङ्क्य सदोषत्वं प्रत्यक्षानुमयोजनः ।

शब्दस्य नैव प्रामाण्यमविधौ वेत्तुमर्हति ॥ ५८ ॥

खन्यापुत्रादिशब्देभ्यो न तदर्थस्य सत्यता ।

न पुष्पकादिशब्देभ्यो विमानादेश्च सत्यता ॥ ५९ ॥

सूत्राणि-प्रतिज्ञा सोपपत्तिकानपेक्षितोपपत्तिकोपपत्तिविरुद्ध-
त्वात्त्रिविधा १-२-१४ । सा च प्रत्यक्षोपलम्भोनुमितिर्वा
१-२-१५ । शब्दोपलम्भः शाब्द इति चेन्न शब्दस्थितिमात्रोपपाद-
कत्वात् १-२-१६ । न व्याहृतार्थः शाब्द इति चेन्न बन्ध्यापुत्रादि-
सत्त्वात् १-२-१७ । आसत्त्वानुमानात्तदुक्तः सोपपत्तिरुत्त्वानुमा-
नमिति चेन्नार्थवादे प्रमादस्य सर्वत्र संभवात् १-२-१८ । अबा-
धादासत्त्वं नासत्वादबाधः १-२-१९ ॥

स्वर्णं ज्ञानगिरिं ज्ञानव्यष्टा स्वर्णगिरिं वदेत् ।

तथा विमानमाह स्म रथं सोढुयनं स्मरन् ॥ ६० ॥

अनुमायाप्ततां वक्तुर्वदित्यन्त्यवादिताम् ।

प्रमादसंभवात्तुक्तीः संशयार्हा न किं वदेत् ॥ ६१ ॥

न सार्वकालिकं कस्याप्याप्तत्वं दृश्यते क्वचित् ।

अबाधितार्थवक्तृत्वात्तन्मात्रे ह्याप्तता मता ॥ ६२ ॥

पित्राच्छनेन पुत्रस्य वधः पुत्रेण वा पितुः ।

कस्याप्ततां कः वदत्यन्मतिमान्सार्वकालिकीम् ॥ ६३ ॥

भक्त्या प्राणानपि त्यक्त्यगुर्वदेशेषु मानवः ।

अबाधसंभवेवेति विधेः गुह्यनाप्तताम् ॥ ६४ ॥

सबाधसंभवे त्यक्त्वादे कस्यापि नाप्तता ।

बाधबाधाधितोर्थस्तु निर्णीत उपपत्तिभिः ॥ ६५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति-

उपपत्तिविरुद्धस्य विधेरनुगमो न वा ।

कार्यमेवानुगमनं श्रेयसोनादरोन्यथा ॥ १ ॥

उपपत्तिविरुद्धस्यासंभाव्योनुगमः स्फुटम् ।

तद्वक्तुरप्यनासत्त्वं वाचि व्याहृतिदर्शनात् ॥ २ ॥

(अ० ५) अर्थवादस्ततः सर्वं उपपत्तिमपेक्षते ।

उपलब्धोपपत्तेश्च सत्यता तस्य नान्यथा ॥ ६६ ॥

अनपेक्ष्योपपत्तिस्तु विधेयेन विधिर्यतः ।

सहेतुर्वाप्यहेतुर्वा सद्योनुष्ठीयते ततः ॥ ६७ ॥

उपपत्तिमपेक्ष्यापि कदाचिद्वा यदृच्छया ।

विधायकैस्तु विधयो विधेषु निदेशिताः ॥ ६८ ॥

भक्ष्याभक्ष्यादिविधयेऽहेत्यपेक्षा उदाहृताः ।

वृषचर्मामनाद्यं तु न सर्वत्र सहेतुकम् ॥ ६९ ॥

मन्त्रपाठादिभिः प्रेत बन्धस्फोटो भविष्यति ।

नर्मदेश्वरविद्युच्च स्पर्शादङ्गान्युपेक्ष्यति ॥ ७० ॥

इत्यादि मूर्खशाचाट-पोटादीनां कुक्कल्पनाः ।

निरस्य तस्माच्चिह्नैर्तुर्विधेरनुसृतिर्मता ॥ ७१ ॥

उपपत्तिविरुद्धस्तु विधिर्यश्चाविधिस्तथा ।

इष्टा न तस्यानुमतिर्विनिपातफला हि सा ॥ ७२ ॥

तालवधमणोरर्थं पितुः कूपे पतिष्यतः ।

निवारणं सुतः कुर्यात्पतनादात्मनस्तथा ॥ ७३ ॥

सूत्राणि—सोपपत्तिकोर्थवादः १-२-२२ । विधिरनपेक्ष्योपपत्ति-
को विधेयस्य १-२-२१ । उभयथा विधायकस्य १-२-२२ । उपप-
त्तिविरोधादुन्मत्तप्रलापस्तस्य नानुगमो निरोधस्तु प्रमादस्तु
१-२-२३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

अर्थवादा असंदिग्धाः शब्दमात्रोदिता न वा ।

महतामुदिताः शब्दैर्गसंदिग्धाः कुतो न ते ॥ १ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं वा न यावद्बाधवर्जितम् ।

शब्दमात्रोदितस्तावदर्थः संशयगोचरः ॥ २ ॥

सूत्राणि—अर्थवादः संदिग्धोऽसंदिग्धश्च १-२-२४ । बाध-
संभवे शब्दमात्रप्रतिपादने वा संदेहः १-२-२५ । अबाधिते प्रत्य-
क्षेनमाने वा तदभावः १-२-२६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अव्याहतेर्थवादे स्यात्संशया व्याहताप वा ।

व्याहतेर्दुष्करं ज्ञानं तस्मात्सर्वत्र संशयः ॥ १ ॥

(अ० ६) असंदेहसंदेहावर्णवादे द्विधा मते ।

प्रत्यक्षे वानुमाने वा निर्वाधे नैव संशयः ॥ ७४ ॥

प्रत्यक्षे वानुमाने वा संज्ञापदबाधसंभवे ।

संशयः शब्दमात्रोक्ते त्वर्थवादे सदोचितः ॥ ७५ ॥

(अ० ७) असंशयोपि द्विविधो भावाभावावगाहनात् ।

उपपन्नस्य भावः स्यादव्याहृतस्य त्वसंभवः ॥ ७६ ॥

एकज्ञानेपि तद्वर्त्य-व्याहतिज्ञानदर्शनात् ।

निश्चितताव्याहतावेव संशयो नेतरत्र तु ॥ २ ॥

सूत्राणि—असंदेहो भावावगाहो १ २ १७ । संदेहो व्याहति-
रहिते प्रवृत्तेरबाधकः १ २ २८ । व्याहते तु सद्योऽसत्यतानिश्चयो
वक्त्रादनिरपेक्षः प्रवृत्तेर्बाधकः १ २ २९ । यत्किञ्चिज्ज्ञानात्तद्वर्गी-
यव्याहतिज्ञानं तथा चारुणिः १ २ ३० ॥

उपपत्तिपत्तीले यः संशयः समुदाहृतः ।

सोऽपि निर्व्याहतावेव व्याहृतस्य त्वसत्यता ॥ १७ ॥

संदिग्धेऽपि प्रवृत्तिस्तु स्याद्व्याहतिविवर्जिते ।

ज्ञानशार्दूलसंदेहे सखद्गः प्रविशेत्सुखम् ॥ १८ ॥

कामं देवोऽपि वक्ता । व्याहृतस्य तु न सत्यता ।

असत्यत्वपक्षः सद्यः प्रवृत्तेर्बाधकश्च सः ॥ १९ ॥

स्युनिद्वयैककस्यापि वृक्षस्य च परीक्षणम् ।

व्याहृतं वह्निना वृक्ष-मेघनं ज्ञायते जनैः ॥ २० ॥

ज्ञाने सर्वस्य धूमादेर्व्यापितज्ञानं न चान्यथा ।

इति चार्वाककल्पस्तु सर्वथा व्याहृतः कुटम् ॥ २१ ॥

एकस्य नृणकर्तृस्य ज्ञानात्कार्वाक्यायसं श्रुत्याम् ।

विज्ञातं सर्वमेव स्यादित्यादिप्रतीकृतम् ॥ २२ ॥

तद्वर्गीयस्य कस्यापि ज्ञानाद्व्याहतिदर्शनम् ।

यत्किञ्चिज्ज्ञानात्तद्वर्गीयव्याहतिनिश्चयेऽप्यव्याहृतं ततः ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमाश्रयति—

प्रमादाद्दृष्टिभेदाद्वा बन्ध्यापुत्रगवेषिभिः ।

हृदयते मन्त्रशक्त्यादि दृष्टिभेदादिवं भवेत् ॥ १ ॥

प्रमादादीदृशं हृदयं प्रमादस्य च हेतवः ।

आप्तत्वंकल्पना दोषा विस्मयाद्याश्च चेतसः ॥ २ ॥

(अ० ८) आप्तत्वानुमितेः सत्यं वदेदेयेति दुर्ग्रहः ।

वैज्ञानिकादृतेष्वेव विस्मयादौ निमित्तजनम् ॥ ८४ ॥

गुणस्य लङ्घनं तर्कं मध्यमस्य विपर्ययः ।

व्याहृतांशानवगतिः संक्षेपो मानसस्तथा ॥ ८५ ॥

अवधानाधिकारादेरसम्यक्परिशोधनम् ।

बन्ध्यापुत्रानुसन्धान-सदृशो भ्रमहेतवः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिरं गृहीत्वाप्तं सत्यमेव वदिष्यति ।

इतिभ्रमादगुहर्द्रोणः संपराये व्यपद्यत ॥ ८७ ॥

अनुमानोपपन्नं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

वैज्ञानिकादभुतं दृष्ट्वा कस्तद्विस्मितमानसः ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन स्फुटं प्रत्याहृतं हि यत् ।

वृक्षां शिखाप्रवेशादि तच्छब्दध्यानत्वर्यं च न ॥ ८९ ॥

गच्छाम्यहं पठयतं परः क्रोशयतं तथा ।

अथेन गतिभेदेन तर्कयेत्को नरोद्दयम् ॥ ९० ॥

पिता चेच्छतजीवी स्यात्तच्चजीवी सुतस्तथा ।

कोन्मातुर्वयुजीयानां मन्येतायुनजीविताम् ॥ ९१ ॥

मुद्रात्पात्युदयेन्मन्त्रोः स्पष्टं व्याहृतमीदृशम् ।

इत्यनतः कदां मन्त्रशक्तौ करिष्यति ॥ ९२ ॥

सूत्राणि-बन्ध्यापुत्रान्वेषिणां प्रमादहेतवः १-२-३१। आप्तत्वानु-
मानं प्रत्यक्षैर्विज्ञानाद्भुतैर्विस्मयपारवश्य गुणविबद्धौ मध्यमविपर्या-
सवांश्च तर्कः १-२-३२। व्याघातांशस्य प्रच्छन्नस्यादर्शनमौत्प्रेक्षिकः

कन्या वा विधवाः कामं सिद्धधूर्ताङ्गप्रसजान् ।

ख्यापयेयु मुतांस्तेषां जारजत्यं तु निश्चितम् ॥ ६३ ॥

महाफलानि दृष्ट्वापि न तर्कयितुमर्हति ।

मन्त्रप्रेतादिजन्यानि तान्युन्मादयिर्जितः ॥ ६४ ॥

सामान्यं कारणं तेषां कृत्वाचैव विभाव्यते ।

न जारनामाज्ञानेन वैधयेयस्तु देवजः ॥ ६५ ॥

केचिज्जले स्थले वापि यानत्रयमतर्कयन् ।

मन्त्रादितं रथं पश्चात्सर्वगं समकल्पयन् ॥ ६६ ॥

पादुकागुटिकाद्यैश्च मंत्रत्याहुर्विपद्भिः ।

अयमेत्येविको हन्त संक्षेपे भारते त्यतः ॥ ६७ ॥

पूर्वं गवाश्वयानानि वाप्ययानं ततः परम् ।

ततश्च येद्युतं व्योम-यानं चेति महाजमाम् ॥ ६८ ॥

क्रमेण द्वीपान्तरीयाणां विक्रामे वास्तवो यतः ।

क्षतौजसां व्यथामेव नूनं मार्गो विधास्यति ॥ ६९ ॥

विनाधिकारभूम्यादि-शुद्धिं यो हेतुनिर्णयः ।

कः शब्दधीत प्रेक्षायांस्तस्मिन्बालिशजल्पते ॥ ७०० ॥

कुतुब्जतामिदं किल दर्शयते ननु मनूय विषयसिद्धताः ।

इति सदर्पमुदीरयते दूतं घनविशोधनमेव परीक्षणम् ॥ ७०१ ॥

विषयविकारमनमद्वयधौः सज्जलसकमुपक्रमते जनः ।

यदि तदाद्वयधौःव्यवर्जितः किमु विधिर्न स यव विधीयते ॥ ७०२ ॥

संक्षेपोधिकारसाधनावधानभूष्याद्यशोधनं च १-२-३३ । उत्पादने
घनावियोधनम् १-२-३४ । मन्त्रे जाङ्गलाविदा विषबलापरीक्षणं
निर्मन्त्रक्रियाफलादर्शनं च १-२-३५ । परोक्षज्ञाने पत्राङ्गाविसु-
खनिर्णयप्रश्नानुपन्यासः १-२-३६ । योगेवान्तरोपायानपेक्षादि
१-२-३७ । एतेनेहशं सर्वं व्याख्यातम् १-२-३८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

विषबलेत्यतरे किल जीवनं मरणमेव मुनिश्चितमन्यथा ।

इतिविशेषवशेन रुजः कथं प्रतिविधानमिदं परिभाषय ॥ १०३ ॥

अहमिह स्थित एव जगद्गतं निखिलवृत्तमयमि परीक्ष्यताम् ।

इति यदन्विततयः सुखनिर्णयं किमपि हन्त जनेः परिपृच्छ्यताम् ॥ १०४ ॥

ननु पुरः परिपश्यसि पुस्तकं मम करे कसलस्य तदुच्यताम् ।

कितव चे कतिथे खलु पृष्ठके तदिह नृत्तम कथं न्यासि मानवान् ॥ १०५ ॥

अमुनिरोधविधेः करिणो बलं सकलभूतहेतावगमस्तथा ।

इति वदस्वधानवतां परं कर्त्तमिति स्फुटमाह पतञ्जलिः ॥ १०६ ॥

अवहितस्य फलं जगता मतं न पुनरस्त्यवधानवतामपि ।

कलमनुद्याममाश्रयतां भवेरवहिते महितेनाद्यमस्त्यपरः ॥ १०७ ॥

इति कितवचरित्रं जानता मानवेन स्फुटमतिशयविचित्रं दृष्टमप्यज्ञलोके ।

न किल फलमुपेयं व्याहृतं दुःकृतादेरभिमतपरमार्थः किं नु रज्येदनर्थं ॥ १०८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ॥

द्वितीयाध्याये षष्ठ्यादिके षष्ठ्याधिकरणमारभ्यति-

परिच्छिन्नोस्ति वान्याहक् सर्वात्मा भगवानयम् ।

स्वापतेयः परिच्छेदः सर्वथास्योपपद्यते ॥ १ ॥

अन्नामजस्यतः पत्युः स्वयमेवायमोशिता ।

परिच्छेत्तुर्भावाच्च नेयत्तास्योपपद्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि-आकाशत्वक् सहस्रशीर्षा सर्वात्मा २-१-१ ।

आकाशः प्रकाशधर्मावकाशमात्रगोनन्तः २-१-२ । तस्मिन्त्सा-

गरह्व द्वीपान्यसंख्यानि विश्वानि २-२-३ । ते चिन्द्वौ बुद्बु-

दावा सर्वात्ममहोदधेः २-१-४ । अंशतो ज्ञातमिदमेकम् २-१-५ ॥

वार्तिकानि—

(च०१) अनन्तमाकाशमिदं पयोधेद्वैरेरिवाम्बो निश्चितं च विद्यते ।

एकस्य तत्रास्मदुपाशयस्य पस्तूपते वर्णनमत्र किंचित् ॥ १ ॥

तारायतोपपद्यतेज्जातेः तस्मिन्त्सागरह्वद्वीपान्यसंख्यानि विश्वानि ।

यिचित्रवर्णकतिभिः संमन्तादुत्पन्नं विशालं किञ्च विद्यमेतत् ॥ २ ॥

धराभितो वर्तुलकल्परूपा कदम्बकिञ्जल्कनिभाश्च तस्याम् ।

देशेष्वनेकेषु कताधिवासाः सर्वत्र खं मूर्ध्नि विलोकयन्ति ॥ ३ ॥

आकाशेऽश्वत्थाखिललोकाभाजा धरातलादुच्छति खं न किंचित् ।

अधार्यमाणं सलिलानिलाद्यैस्तस्माच्च कस्यापि निघातशङ्का ॥ ४ ॥

भूकेन्द्रपातित्वमधोनिघातः खसंमुखीना गतिरध्वंगत्वम् ।

अतो धराधान्तरचारभाजां निघातशङ्कोर्ध्वगतिस्त्वबुद्धिः ॥ ५ ॥

आकाशधर्मव्यवकाशमात्र-व्यापिन्वाकाश उदीक्ष्यमाणो ।

दृष्ट्या स्वया यन्महदायया वा यदीक्ष्यते तस्य विचारयान् ॥ ६ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

ग्रहादेः पुरुषाधीनाकृष्ट्यधीनाथवा गतिः ।

स्याद्गतिः पुरुषाधीना रथादौ दर्शनास्तथा ॥ १ ॥

जलादावन्यथा दृष्टेर्न गतिः पुमपेक्षिणी ।

नियम्ये चेतनापेक्षा नियतेस्त्वनपेक्षता ॥ २ ॥

सूत्राणि—तस्मिंश्छायापथताराग्रहोपग्रहकेतवः प्रधानानि प्रमेयस्थानानि २-१-६ । स्वाधाराः परस्पराकृष्टिनिघ्नचाराः सर्वे २-१-७ । आकृष्टिर्मानानुलोमा विप्रकर्षप्रतिलोमा च २-१-८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

छायापथादयः सर्वे गतिमन्तेन्यथाथ वा ।

मूगतेर्गतिभानं स्याद्गतिष्वप्यमोष्वलम् ॥ १ ॥

(अ० २) मानानुलोमा किल विप्रकर्षप्रतीपाकर्षणशक्तिरयम् ।

स सर्वथा सर्वगतिस्थितेनां निमित्तमेवेति यदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ७ ॥

(अ० ३) स्फुरत्ययः फेनवयावभासज्जायापथो दूरतमः पृथिव्याः ।

द्रव्यः क्व वितारकितः परत्र सितभ्रसंचातनिभः प्रसिद्धः ॥ ८ ॥

शुभाभकार्ज्वीप्रतिमः प्रवेष्ट्य तारादिकं व्योमि विभासमानः ।

छायापथोऽयं विपुनोस्ति वाय्वावस्थास्थितो द्रव्यवर्गविचरन् ॥ ९ ॥

घनोभ्रवद्वाय्ववपादमुष्मात्कालेन तारानिकरो विजृम्भे ।

ततो गृहोपग्रहवर्ग आसीदुत्पन्नितं केचिद्विदं सुधीभिः ॥ १० ॥

स्वयंप्रकाशा निरपेक्षचाराः सूर्या असंख्या निजमण्डलस्य ।

केन्द्रस्थरूपा विचरन्ति तेषां ताराव्यया सर्वजने प्रसिद्धिः ॥ ११ ॥

आकृष्टेरनिवार्यत्वात्मर्वेपि गतिशास्त्रिनः ।

परिवृत्तिर्धरापेक्षा धरागमनहेतुका ॥ २ ॥

रूपाणि—छायापथोनिविप्रकृष्टः २-१-६ । तस्मिंस्ततः पृथक्
च सूर्याः सूर्येतरानिघ्नचारास्ताराख्याः २-१-१० । सूर्यस्तारेत्य-
नर्थान्तरम् २-१-११ । तद्वर्गाः सप्तर्षिप्रभृतयः २-१-१२ । सर्वे
सगतिकाः २-१-१३ ॥

जयाच्चरन्तेपि विहायनामं तापप्रकर्षात्पवुःप्रकाशाः ।

स्थिता इवेत्यन्त उदोर्णवंगाः पोता इयाम्मस्यतिविप्रकर्षात् ॥ १२ ॥

तेषां धराया अतिमनिकृष्टस्तापप्रदोयं किल सूर्यं एकः ।

अन्यं तु सूर्या अतिविप्रकृष्टाः स्फुरन्ति रात्रौ दिवसे त्यदृश्या ॥ १३ ॥

श्वेताकणश्यामलपीतभूम-नीलादिघर्णा बहुशोच ताराः ।

कार्ष्णित्पृथक्चाराभूतः परास्तु संबद्धचाराः सुधियां प्रसिद्धाः ॥ १४ ॥

विद्वत्सु तारानिक्तरस्य वर्गाः सप्तर्षिमुख्याः प्रथिता अनेके ।

जगत्तमेर्णव सूर्येन तासां विशेषविज्ञानविधिः सुसाधः ॥ १५ ॥

तत्तर्काशुमारशिकाः सुमेरुसविधेक्षगतिवृत्ते ।

योगाजानुगमुकुटे कषकश्चयुर्गर्पणे घनातुश्च ॥ १६ ॥

वित्रकमेलकश्यप-गोधाहंसाः शिवा परे वृत्ते ।

गरुडनरेन्द्रभुजङ्गाः क्रिमिगुहः सिंहशायकः सूनः ॥ १७ ॥

पशुत्रिकेणटोला वाज्यश्वतरा तिमिर्घाणः ।

एते तृतांयवृत्ते चतुर्थवृत्ते तु राशयः प्रथिताः ॥ १८ ॥

सरटकुटाह्विचटिकाः सुत्रर्णयष्टिः कपोतश्च ।

पोतशलाकाष्टासं कुमेरुसविधेक्षगतिवृत्ते ॥ १९ ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति—

ताराणां स्वप्रकाशत्वं रविभास्यत्वमस्ति वा ।

तापस्यानुपलम्भात्ता रविभास्या ग्रहादिवत् ॥ १ ॥

स्वप्रकाशा इमे सूर्यास्ताराण्यास्तप्तमण्डलाः ।

रवितोप्यतिदूरत्वान्नासां तापोनुभूयते ॥ २ ॥

सुत्राणि—भूमेः सानिकृष्टतमस्तापदः सूर्योयमेकः २-१-१४ ।

तस्य मध्यमो भुविप्रकाशः कोटिः सांद्रर्चाष्टलक्षा २-१-१५ ।

प्रभाया विकलया संचारः सांद्रित्रयोविंशतिमहस्राणि २-१-१६ ।

वृत्तत्रयमपूराश्चतुर्षां प्रथमिका सरिच्च शशी ।

शुनर्कास्त्रिशुभुष्कां सुपर्णा इति च द्वितीयवृत्ते तु ॥ २० ॥

महिषवृकवेदिदूरं रत्नकांटीराणि मित्युग्रव ।

मूर्ध्मक्षयमपि सारस-शकुन्ता टङ्कस्तिमिगिना व्याधः ॥ २१ ॥

शर्ङ्गा प्रशशिगुः शेषप्रचमसः काकस्तृतीयवृत्तागताः ।

ज्यतिर्गाणताभिर्ज्जरित तारावर्गमदहो विर्यहतः ॥ २२ ॥

(अ० ४) सांद्रर्चाष्टलक्षान्वितकोटिमानो रवेर्भुंघो मध्यप्रविप्रकाशः ।

ततः प्रभायांत धरां कलाभिरष्टात्मकार्भिमहर्नाययं ॥ २३ ॥

सांद्रित्रयोविंशतिसंमितानि प्रभा सहस्राणि तु योजनानाम् ।

कान्तेन संधा विकलात्मकेन चान्युदयेण जयेन युक्ता ॥ २४ ॥

शङ्कुट्टयादप्यतिविप्रकटास्ताराभुवो या श्रुतिसंनिकृष्टाः ।

लक्षार्धपर्यतिविप्रकटास्पृभेति तारानिकरादिहस्मान् ॥ २५ ॥

तद्विप्रकर्षातिशयाच्च तापः प्रभा परं भूमिमुपैति ताभ्यः ।

ज्ञाताश्च सूर्यस्य ततो यदाद्या न ताकाणामतिविप्रकर्षात् ॥ २६ ॥

शंकुद्वयाधिकः संनिकृष्टतमताराविप्रकर्षः २-१-१७ । अतिविप्र-
कृष्टेभ्योर्धलक्षण भूप्रतिविप्रकर्षमवगमयति २-१-१८ । तस्मा-
त्तेभ्यः प्रभामात्रागमो न तापाधिगमः २-१-१९ । सूर्यस्यास्य
ग्रहादयो ज्ञाताः संनिकर्षान्नान्येषामतिविप्रकर्षात् २-१-२० ।

पञ्चमाधिकारणमारचयति —

ग्रहैः सह रविः पृथ्वीं परिगच्छति वा न वा ।

परिगच्छप्रविहृष्टः कान्या स्यात्तत्र कल्पना ॥ १ ॥

महीग्रहो ग्रहैरन्यः सह पर्येति भास्करम् ।

अयनतृपरागादि सर्वमित्थं समञ्जसम् ॥ २ ॥

(श्र० ५) सूर्यः प्रसिद्धो निरपेक्षचारस्तत्रिंशच्चारो ग्रहनामभाजः ।

उपग्रहास्तु यसनिघचारा गताः सपुच्छा इति केतुसंज्ञाः ॥ २१ ॥

बुधकतिश्रितिभोग्बृहस्पतीउशनिमथाप्युराणं वरुणं तथा ।

त्रिदुरिहाष्ट रवेर्महेतो गहानुपसहस्रनघुपहसंयुतान् ॥ २८ ॥

शून्ये त्रये तर्दाद्विगुणेषु चैवं चतुर्गुणेषु ग्रहाविप्रकर्षः ।

तं प्रापिकं केचिदुदाहरन्ति न विप्रकर्षो नियमेन खलुः ॥ २९ ॥

द्वासंकेत्या युक्ता त्रिशती व्यासो बुधस्य संकलितः ।

योजनचतुष्टयं किमदूनं कदागतेर्वेगः ॥ ३० ॥

सार्धं लक्षचतुष्टयस्य रवेर्मध्यमन्तरं प्रोक्तम् ।

प्रायोष्टाशीत्याह्नां सूर्ये परितः परिभ्रमणम् ॥ ३१ ॥

शुकस्यार्धशतानं सार्धत्रियुतं सहस्रकं व्यासः ।

अर्धं पुनर्योजनत्रयमस्य च कदागतेर्वेगः ॥ ३२ ॥

सप्तसुचक्षुः प्रयुताष्टकं पुनः साष्टसहस्रम् ।

सार्धैशतपञ्चयुक्तं रवितः शुकस्य मध्यमन्तरं प्रोक्तम् ॥ ३३ ॥

प्रायः सपञ्चत्रिंशतिदिनशतयुगेन तु भ्रमणम् ।

शुकस्य तत्त्वमित्थं ज्ञातिविंशतिनिर्णीतम् ॥ ३४ ॥

सूत्राणि—सूर्याधीनचारा ग्रहा लघवो महान्तश्च तं
परियन्ति २-१-२१ । ईदृशचारादयनतृपरागादि २-१-२२ ।
महान्तोष्टौ बुधः शुक्रो भूमिर्भौमो जीवः शनिररुणो वरुणश्च
२-१-२३ । क्रमतो वर्धमानायामास्तत्कक्षा दीर्घवृत्ताकाराः २-१-२४ ।
सूर्यः केन्द्रीयतरः २-१-२५ । भौमजीवयोर्मध्ये लघुग्रहाः परःशताः
शचीरमाद्याः २-१-२६ ॥

षष्ठाधिक्रमणमारचयति—

केतवो विविधाकाराः सौरा आगन्तवोऽपि वा ।

निश्चिता न गतिस्तेषां तस्मादागन्तवस्त्वमी ॥ १ ॥

मार्धदशानसङ्ख्यं भूमिर्ध्यासेच संकलितः ।

प्रायः शुक्रममानस्तस्याः कक्षागतैर्दृगः ॥ ३५ ॥

माह र्घ्याष्टिलवयुक्ता कोटिर्मध्यान्तरं रश्मिः ।

प्रायः सप्तज्यर्घ्याष्टि-त्रिंशत्दिनेस्तत्परिभ्रमणम् ॥ ३६ ॥

अर्धमहस्रं महार्धो नित्यचत्वारिंशदन्यतं व्यासः ।

भौमस्य किञ्चिदूतं द्वितये कक्षागतैर्दृगः ॥ ३७ ॥

कोटिः सप्तवयुतानि सप्तलक्षावयुतमेकम् ।

माह्निशतषट्कमहितं सहस्रयुगं च मध्यमन्तरं रश्मिः ॥ ३८ ॥

सप्तार्धातिममन्वित दिनशतषट्कं तत्परिभ्रमणम् ।

भौमपक्षस्य तस्य तद्विद्वं ज्योतिर्द्विद्वमिष्टम् ॥ ३९ ॥

मार्धद्विर्गानियुक्तं सप्तशताब्दं किंलायुतं व्यासः ।

जीवस्य योजनमितः कलितः कक्षागतैर्दृगः ॥ ४० ॥

सचतुर्लक्षं साष्टायुतं सहस्रान्वितं शतैः रश्मिः ।

साह्निभिरुपेतमन्तरमस्य चतुर्भिः महस्रंस्तु ॥ ४१ ॥

मार्धद्विर्त्रिंशद्युत-शतत्रयाब्दं दिनैः परिभ्रमणम् ।

जीवपक्षस्य तस्य षट्षोडशिरिति विनिर्णयितम् ॥ ४२ ॥

केचिन्निर्णोतगतय इतरेन्याहशा अपि ।

केचिदागन्तवः केचित्सौरा इति विनिर्णयः ॥ २

गतनयकं नयमहितं व्य मस्तु गति परस्य संकलितः ।

योजनचरणत्रितयं कक्षागतिवेग गतस्य ॥ ४३ ॥

गकादशकोट्योष्टाभिराद्या लोस्तथाष्टाभिस्त्ययुतेः ।

सवरणमहस्रमप्रेता मध्यान्तरं रवितः ॥ ४४ ॥

पट्टयाद्यमप्तगतयुतमयुते भमणस्य कानोद्गाम् ।

द्वितिशनित्वं गणिताचार्यैर्निर्णोयत स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

उरणस्य नवाद्यशनेपेता व्यामश्चतुः सहस्रमितः ।

प्रायेऽथ योजनमितः कलितः प्रतागतैर्द्वैः ॥ ४६ ॥

सत्रिप्रयुता द्वाविंगतिकोठ्योयुतनयकयुक्ताः ।

सार्धमहस्रं पेता रवितो मध्यान्तरं तस्य ॥ ४७ ॥

त्र्यंगान्त्रिचपटशाल्या युक्तेः गतपञ्चकः श्लेषः ।

त्रिशतसहस्रादिवर्तः सूर्य परितः परिभ्रमणम् ॥ ४८ ॥

अष्टाविंगत्यन्यत मप्तशताद्यं सप्तस्रकत्रितयम् ।

मत्र्यंशं वरुणस्य व्यासो वेगस्तु योजनत्रयशः ॥ ४९ ॥

कोट्यस्तु चतुस्त्रिंशत्प्रयुतानि सर्वेऽथ पञ्च लक्षणि ॥

पट्टमाहस्रममेतयुतपट्टकाद्यानि चान्तरं रवितः ॥ ५० ॥

मत्र्यंगट्टयमप्रागोतिपुतेः षट्सहस्रादिवर्तः ।

सूर्य परितो भ्रमणं वरुणस्य क्तं विषप्रचट्टिभः ॥ ५१ ॥

० ६) यहा पभापृच्छभतोतिदीर्घवृत्तेर्भ्रमन्तः परितः स्वसूर्यम् ।

उल्काः सनन्तः पथि केतुमजाः परमहस्रा गगने चान्ति ॥ ५२ ॥

सूर्यान्तरं केपि परिभ्रमन्तः सारेत्र लोके विरलोपलम्भाः ।

परिभ्रमन्तो रविमेतमेव प्रायस्त्वनेकेत्र भवन्ति दृश्याः ॥ ५३ ॥

सूत्रे—सप्रभापुच्छा अनतिघना अतिदीर्घतपृक्तगाः सौरा
आगन्तवश्च, केतवः २-१-२७ । ते वाष्पीयाइक्षायापथांश्चवत्
२-१-२८

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चन्द्रोभमेरु एवास्ति बहुवस्तादृशा उत ।

एरुस्यैवोत्तममेत बहूनां कल्पना कुतः ॥ १ ॥

ग्रहाधीनगमाश्चन्द्रा उपग्रहपराभिधाः ।

दूरवोक्षणदृश्याश्च पट्विंशतिरिह स्थिताः ॥ २ ॥

सूत्रे—ग्रहाधीनचारा उपग्रहाश्चन्द्राण्याः २-१-२९ । एवं
भूवरुणयोर्धौ भौमस्याष्ट जीवस्य चत्वार उरणस्म दश शनेर्वि-
दिताः २-१-३० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति —

भूगर्भे मेरुशृङ्गादौ ग्रहेष्वन्येषु वा क चित् ।

स्युर्धा न वा स्त्रनिर्गताः, स्युरेवोक्ताश्चरन्ततैः ॥ १ ॥

(अ० ७) गङ्गा भुवो ह्यं च कुञ्जस्य चन्द्रो दृश्यतेऽष्ट शनेर्दशात्र ।

चत्वार पञ्चरणकस्य दृष्टा गङ्गाया यावद्वृत्तगणस्य ॥ ५४ ॥

(अ० ८) नैत्र नाकनिरयादिकस्य तन्मन्तारार्कटपु किनापपद्यते ।

दिश्यदृष्टिगणनागिन्दिनीन्स्तराण न च घट्यन्तपि सा ॥ ५५ ॥

नापि सा त्रिनिरदिष्यत स्फुटं तारकाणि यु शिष्यस्य सूरभिः ।

कल्पनेयमसमञ्जसा कश्चि स्युर्ममोऽकमेति निश्चयः ॥ ५६ ॥

केन्दुमान्मयमतिपक्वस्य यज्जन्मिनामिदमधस्तनं सदा ।

ये विषयस्य परं गहादपस्ते तु यथयद्गौर प्रसर्पणः ॥ ५७ ॥

व्यापित्वात्परिणामस्य दुःखादेर्नित्यसंकरात् । .

लोकान्तरेऽमरत्वादि-वर्णना कविकल्पना ॥ २ ॥

सूत्राणि—असदनीदृशेषु निर्दिष्टम् २-१-३१ । एतेपूर्वाधो-
भेदः सुखाद्यतिशयश्चकवीनामुत्पक्षा २-१-३२ । तथा पुत्रत्वगु-
रुत्वयुद्धहेतुत्वादिकल्पना नराकारादिकल्पना च २-१-३३ ॥

नवमार्धिकरणमारचयति—

व्यक्ता सर्वेषु लोकेषु भवेऽजीवस्थितिर्न । व ।

तैजसादिभिदायोगाद्व्यक्ता सर्वत्र सा भवेत् ॥ १ ॥

तप्तपिण्डे रविनिभे शीते च शशिना समे ।

व्यक्ता जीवस्थितिर्नैव, शीतोष्णे सा क्षिताविव ॥ २ ॥

अस्तु कस्य तदिहोर्ध्वलोकता कस्य वा पुनरधस्तनी स्थितिः ।

संपदाद्यतिशयोनुमीयतां कौटुशः कथमथोर्ध्वचारिषु ॥ ५८ ॥

मङ्गलः तितिसुतो व्यक्त्यतिर्नाकनार्थकगुरुमराकृतिः ।

भूमिसाम्यगुरुतादिहेतुका इत्यमृः कथिकुलस्य कल्पनाः ॥ ५९ ॥

“अ० ६.) हेतुताश्च शशिशर्पादिक-व्यक्तिपूष्णाजडमिश्रता स्थिता ।

जीवशक्तिरिह तदिभदानुगा तद्वर्षास्थितिमिमं विदुर्बुधाः ॥ ६० ॥

अन्तरूपसु बहिर्जडास्थिह व्यक्तिपूद्ध्यति जीवसंततिः ।

आद्यतापविगमे हि भूयद्दः प्राणिनां क्रमविकासमाटथे ॥ ६१ ॥

या महोष्ममयविप्लवाः पुनर्व्यक्तयो रविनिभाश्चरन्ति खे ।

आद्यतापविगमप्रतीक्षणी जीवशक्तिरधुनाऽसु कल्प्यते ॥ ६२ ॥

याः पुनः शशिरश्मिशीतलास्ताश्चिराय गतजीवशक्तिकाः ।

प्राणिनां न पुनरेकतः खगात्संक्रमः किल परत्र संगतः ॥ ६३ ॥

सूत्राणि- शीतोष्णोष्णशीतभेदः सर्वत्र २-१-३४ । अवयविकः
शीतोष्णेषु , पृथिव्यामिव २-१-३५ । उष्णेष्ववयवका जीवशक्ति-
र्यथा सूर्ये २-१-२६ । शीतेषु नष्टा यथा भूमिचन्द्रे २-१-३७ ।

दशमाधिकरणमारचयति=

वैज्ञानिकैर्यत्प्रकृतेस्तत्त्वमत्र विनिश्चितम् ।

तत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां शब्दमात्राश्रयेण वा ॥ १ ॥

शब्दमात्राश्रयेण स्यात्पौराणिककथादिवत् ।

नोपपन्नमिदं शब्दे मानं नैवाविधौ यतः ॥ २ ॥

सूत्रं-तदुपलम्भः प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् २-१-३८ । विस्तेरो
वाङ्मयमहार्णवेन्यत्र च २-१-३९ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

(अ. १०) अर्थजातमिदमोद्दिश्यं चुधेहंतुसंगतमतक्यं नापद्यैः ।

नन्वतान्दिष्यपुण्यदर्शिमिदं विद्युद्भिन्नपर्याप्त्यमर्मभिः ॥ ६३ ॥

कौतुकाय सुधियामयं कियान्दर्शितः प्रकृतितत्त्वसंगतः ।

विस्तरार्थिभिरनं यगाह्यतां वाङ्मयार्णवतरङ्गमालिका ॥ ६४ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्याये द्वितीयाह्निके

—०५०—

प्रथमाधिकरणमारचयति—

अन्वेष्ट्यहेतुः सृष्टिः स्यात्मादिराहो तु शाश्वती ।

सादिः स्यान्निर्मितेशेन नहि किञ्चिदहेतुकम् ॥ १ ॥

सृष्टिवैचित्र्यतः पूर्वाह्नेचित्र्यान्तरगतिः सृतिः ।

सा कीदृशगति विज्ञानं कुतः सेत्यज्ञकौतुकम् ॥ २ ॥

सूत्राणि-शाश्वतं विश्ववैचित्र्यमगमययीजं तथा च ऋषिः ।

२-२-१ । व्यक्तंस्तु सादित्वं सान्तत्वं च । २-२-२ । न कस्मा-
दिति विज्ञानविषयः कीदृशगति सः २ २ ३ ॥

(अ० १) शाश्वती किं जगद्विचित्रतायैतु हेतुमदमीयमत्रकः ।

आदिमन्तमपि तत्र केवलं व्यक्तयो दधति तद्दृष्टोक्तिः ॥ १ ॥

कीदृशं ननु तत्त्वमित्ययं भाति शास्त्रविषयः पारम्पर्यम् ।

इत्यमन्तदयं नान्यथा कुतः कस्य तर्कविषयो भवेत्सो ॥ २ ॥

द्रष्टव्यस्य हिमदीधितिर्हिमं वापि शोषयति चेति दृश्यते ।

नान्यथेयं नियमः किमित्ययं के समादधत् वा कृत्यनाम् ॥ ३ ॥

उद्यन्नरुणपद्मेसौ ब्रह्मा सूर्यो न संशयः ।

हिरण्यमयमृताण्डस्य स गर्भः स्वयमुद्बभौ ॥ २ ॥

सूत्राणि-कुतश्चिच्छायापथशकलाद्विष्णु रवे प्रतप्ततेजोम-
याद्रविकेन्द्रकमिदमण्डम् । २-२-७ । हैमं रवितेजसा । २-२-८ ।
तत्परिच्छिन्नस्य विष्णुरदस्य नाभावरुणपद्माश्रयो रविः । २-२-९ ।
स बृहत्त्वादब्रह्मा प्रयुताविरुभूमिसमः परितस्तेजोमयत्वात्सर्व-
तोमुखः । २-२-१० । सर्वशक्तिमयेन धाम्ना विश्वसृष्ट् स्वयम्भूः ।
२-२-११ । अनेके ब्रह्माणोनेकानि च ब्रह्माण्डानि । २-२-१२
प्रतिरोमकूपं सर्वोत्तम इति कवयः । २-२-१३ ॥

तद्व्यभज्यत च यात्यनेहसि प्रादुरास च रविस्तदन्तरं ।

नृन्यतश्च परिधेर्वाहदयो जज्ञिरस्य यथदङ्गणापया ॥ ८ ॥

इत्यमं तपनो मृतागहजो रविमभिश्च किं सर्वतोमुखः ।

गण सारजगत्तच्च सर्जनाद्विश्वसृष्टिदित गण च स्वभूः ॥ ९ ॥

अप्रमंयमकनात्मपूरुषे रोमकूपसमविषयमण्डले ।

कल्पमा किं प्रराचिमानिनस्तत्प्रमत्य तु परिच्छिन्नतु कः ॥ १० ॥

(अ. ४) भज्यमानपरिधावथागदकं तस्य केन्द्रमवद्विभाकरः ।

मृज्यते स्म च ततः कमाद्वृतापवहादिनिकरो नभोद्गणे ॥ ११ ॥

निःसरत्सु रवितां पदेष्यथ भूपटोपि समये विनिर्गताः ।

तत्प्रक्षाय्यमर्षिपण्डतां दधत्प्राणमत्स्यतिविरोधिर्नो चिरम् ॥ १२ ॥

वाय्ववायुमयतेजसः शनैरुष्मनिर्गमभर्षस्ततो जनेः ।

सान्त्वयारिपरिणामिभिः कृता भूरियं सतिनपूरसंस्तुता ॥ १३ ॥

वस्तुर्वाधिकरणमारचयति-

य औपनिषदः सर्गस्तस्य वैज्ञानिकान्निदा ।

समन्वयो वा भेदः स्याद्भूतादिक्रमभेदतः ॥ १ ॥

वैचित्र्ये शाश्वतेष्वत्र व्यक्तः सर्गक्रमः स्थितः ।

समन्वयश्च तत्रास्ति प्राचां वैज्ञानिकैः सह ॥ २ ॥

सूत्राणि-तदपठं क्रमाद्व्यभज्यत केन्द्रग्रहोपग्रहादिपूक्ते-
षु । २-२-१४ । ग्रहादिषु तेजसो वाष्पवायोर्वा शनैरुष्मनिर्गमे
पामुद्भवः । २-२-१५ । तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा
पृथिव्यभवदिति वाजसनेयिनः । २-२-१६ । आन्तरोध्माणीबयो-
र्युद्धादुद्भेदाः । २-२-१७ । सेयं तप्तकेन्द्राश्मीभवच्छरा क्रमा-
विर्भवज्जीवविकाशा । २-२-१८ । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ-
काशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोद्भवः पृथिवी

मान्द्रतां यति च वारिणाः शरं प्रस्तरोभवति मार्गर्नगीः ।

व्यज्यमानावनसबतावता कामिनीव वमुधा व्यराजत ॥ १४ ॥

आन्तरोष्मपयसोरभूद्यता भूदरे व्यतिकरो भयङ्करः ।

पावकीपवृषदुग्निदास्ततो निस्तरा उदभयन्यतस्तनः ॥ १५ ॥

सेयमुचतर्गिरस्तना मही मातरिश्वपरिवेगुगुठना ।

प्राप्य वारितरलाम्बराम्बुधेभर्तु रङ्गमरुदत्स्ययं वरा ॥ १६ ॥

तप्तकेन्द्रपिठरा शिलास्तरप्रायवारिशरवेष्टनादृता ।

भूरभूत्क्रमविकाशशालिभिर्भूरिक्कीयनिकरैरश्रुता ॥ १७ ॥

वयमेव शकलात्मनि स्फुटं सर्ग औपनिषदैरपीरितः ।

स्वानिलाग्निरविलयायनिक्रमादुद्भिदादिपरिणामनिर्भरः ॥ १८ ॥

पृथिव्या ओषधय ओषधिभ्यो भूतानीति तैत्तिरीयाः २-२-१६ ।
 सदेव सोम्येदं तत्तज्जासृजत तदपोसृजत तदन्नमसृजतेति
 छन्दोगाः २-२-२० । अन्नमन्न पृथिवीति वाक्षरायणः । २-२-२१ ।
 एतेनामूलः कल्पनोक्तिर्नव्यानां नराकारोक्तिश्च मध्यमानां निरस्ता
 २-२-२२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

महाकल्पादयः प्राचां सार्था यादृच्छिका उत ।

यादृच्छिकाः स्युः संबन्धाभावात्थेगिह स्फुटम् ॥ १ ॥

• रवितापादिसंख्याकल्पमन्वन्तरादयः ।

• स्मृत्यंका एव नियतममी ग्राह्या यथायथम् ॥ २ ॥

सूत्रे—रवितापाघसानावाधि ब्रह्मदिन महाकल्पः । २-२-३
 पृथिव्यां स्वायम्भुवस्वारोचिषवैवस्वताद्या मन्वन्तराख्याः कल्पाः
 २-२-२४ ॥

मगमोपनिषदे त्वमूर्त्तिनां कल्पनामय नरादिमूर्त्तिनाम् ।

मष्टुरत्र किं कल्पयन्ति ये दुर्धिषस्त उभयेत्र धिक्कृता ॥ १६ ॥

(अ. ५) भास्यदृष्ट्यावनयावाधि स्फुटं ब्राह्ममेकादिनमुच्यते धुर्धः ।

कार्त्तितं तदभिधान्तरं महाकल्प इत्यपि विपरिचयतां वरेः ॥ २० ॥

कल्पज्ञातमघनाद्यान्तरं मानवान्तरममाख्ययोदितम् ।

अन्तरं निजागदुः स्वयं भुवो भास्यदण्डममर्थास्थितिं भुवः ॥ २१ ॥

स्वप्रकाशपरितप्तगोलकेचान्तरं निर्गटितं स्वरोचिषः ।

द्यातवत्पथ दिवस्वदंशुभिर्भूषयेत्य तु विवस्वदन्तरम् ॥ २२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

व्यक्तयोत्रावताराः स्युर्जातयो वा श्लाघ्यः ।

विशिष्टा व्यक्तयः स्पष्टमवतारा उदीरिताः ॥ १ ॥

सिंहः पशूनामित्यादि-व्यपदेशात् जातयः ।

अवतारा गुणैर्योगादेव व्यक्तिषु तद्वचः ॥ २ ॥

सूत्रं णि—अवतारा जीवजातयः । २-२-२५ । योग्यतमाव-
स्थानाद्विशेषो महाव्यालादीनाम् । २-२-२६ । जनकयोगाद्योग्य-
ताधिक्यमुभयोर्धनत्वेवस्थानपर्येष । २-२-२७ ।

(अ ६) प्रादुरास क्षमिर्मानकच्छपाद्याकृतिकर्मयतासशालिना ।

जायशक्तिरयना नराग्रधिस्तंभजंस्तदवतारतामतः ॥ २३ ॥

यास्तु रंमशगजादयोभयन्यालजातय इह समासत्वे ।

ता यिनेशुरथ योग्यताधिक्यः पौढिताः किल शरीरिभिर्दृष्टात् ॥ २४ ॥

योग्यताधिक्यतरोचिता मुते योगतो जनकयोजनमुपति ।

प्लवकः प्रकृतिजायसा न चेत्कोपि हेतुरपकर्षको महान् ॥ २५ ॥

शाश्वती किल जगद्विचित्रता नात्र कार्ययुगमैकहेतुकम् ।

हन्त हेतुभिदयेति दृष्टया संगता विषमता मतां खिला ॥ २६ ॥

पूर्वजन्मपरजन्मकल्पना येषमीमिति समञ्जसमपि ।

या समर्थायतुमाश्रिता जनैः सा प्रमादभगवत्कश परम् ॥ २७ ॥

सप्रमाधिस्वरगमारचयति—

भूः स्थिरा वा सगतिका सा स्थिरैवोपलभ्यते ।

लभ्यरेखापगमनान्तिमाश्मस्थितिभेदतः ॥ १ ॥

अबाधितानुमानेन भूरियं गतिशालिनी ।

निर्णीता स्थितिमानं तु घर्षणादेरभावतः ॥ २ ॥

सुत्राणि—भूरक्षपरिवर्त्तिनी मूर्यं पर्येति ग्रहान्तरवत् ।

२-२-२८ । गतेरुपपत्तयः । २-२-२९ । घर्षणाभावाद्गतादृशनाञ्च

गतेरननुभवः । २-२-३० । घाष्पशकटस्थस्य तन्त्रीस्तम्भादीना-

मिव नक्षत्रादीनां गतिमानम् २-२-३१ । नौदृष्टान्तो वा २-२-३२ ॥

(७-९) भूमिरक्षपरिवर्त्तिनी रविं ह्रायनेन परिप्राप्तिं सर्वदा ।

हृद्वर्ती पटगतिर्विनिश्चितः मूरिभिर्षड्विदा भूरि स्थितेः ॥ २८ ॥

सम्बलित्यपगमादपक्रमाद्ध्रतो निपततस्तथाश्मनः ।

संगतेष्व गणनासु सर्वथा गौरियं गतिमती विदां मता ॥ २९ ॥

घर्षणं न धाणोर्विद्यत्यथे नैत्र निस्तनतयान्तरादर्शनम् ।

वेगवत्यपि ततोऽनुभूयते नैतर्द्वीपगतिरस्मदादिभिः ॥ ३० ॥

भाति घाष्पशकटेन गच्छता नैकया सरिति वा प्रसर्पतः ।

यात्रमस्फुटगमं तटद्रुम-स्तम्भजातमपि तु प्रतिव्रजत् ॥ ३१ ॥

तद्दृष्टेः नभसि प्रसर्पतां भूपहेण सह नो निजाश्रयः ।

भासते स्थिर इव प्रतिव्रजदृश्यते च रवितारकादिकम् ॥ ३२ ॥

अष्टमाधिकारणमारचयति—

जलेन प्रलयः किंवा प्रालेयेनाथवा मतः ।

जलेन मध्यमैरुक्तस्तस्मात्स्वीक्रियतां तथा ॥ १ ॥

प्रालेयव्याकृतिः शालातुरीयाद्यैर्यथा कृता ।

भूविद्यावेदिनामिष्टः प्रालेयप्रलयस्ततः ॥ २ ॥

सूत्राणि—अक्षान्तौ मेरुद्वयं दक्षिणोत्तरम् । २-२-३३ ।

मेरौ प्रालेयनिपातः प्रलयस्तन्निर्वाचनात् । २-२-३४ । कृतारम्भः

सत्त्वागरगिर्यादिलङ्घिनाम् । २-२-३५ ॥

नवमाधिकारणमारचयति—

युगव्यवस्था दैव्या वा मानव्या समयापि वा ।

दैव्या स्याद्वैष्णवीयादौ दिव्यशब्दस्य दर्शनात् ॥ १ ॥

मानमिन्नेष्यहोरात्रे दिव्यमानुषवर्षयोः ।

अयनद्वितयात्मत्वात्साम्यं वादोत्र नोचितः ॥ २ ॥

सूत्राणि—भ्रुवोयमहोरात्रसमं दैवं वर्षम् । २-२-३६ ।

(४०) अष्टम्याष्टरिक्त केन्द्रवेधिनी भूगणस्य परिकल्पिता तु या ।

मेरुयुग्ममिति दक्षिणोत्तरं कोनितं तदवधिद्वयं बुधेः ॥ ३३ ॥

मेरुमुत्तरमुपावस्युरार्हर्निशात्मकसमस्तवत्सरम् ।

सुस्थिताः सुचिरमार्यपूर्वजाः कर्षणादिकुशला महोजसः ॥ ३४ ॥

यात्यनेहसि हिमान्युपसृता मेरुभूरथ अभूव भीषणा ।

सां विहाय च जनाः पतस्त्रिरे दक्षिणां दिशमवारितोद्यमाः ॥ ३५ ॥

ते हिमप्रीत्यविवृत्युते तेष्वन्तर्गतं निधनं महागजाः ।

रोमशा उपययुः सहस्रसंस्तोया यात्रदपि बान्ति दृश्यताम् ॥ ३६ ॥

तद्यनद्वयात्मकमनियतदिनसंख्यमत्र ग्रहान्तरेषु च । २-
२-३७ । द्वादशसाहस्रे मानवानां चतुर्युगे न दिव्यशब्दः
२-२-३८ । दिव्यमानुरयोः समत्वेपि क्वचिद्विव्यशब्दः
प्राक्स्थित्यपेक्षः । २-२-३९ । युगव्यवस्था देशभिन्ना भूतमात्रे
न भविष्यति २-२-४० । त्रेताद्वितीयं कृततुरीयं वा तदाग्र-
हवताम् २-२-४१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सप्तद्वीपयुताः सप्त स्थिता मद्यादिवार्धयः ।

अन्यादृशां वा, सप्त स्युः प्राच्यैरुत्प्रेक्षिता यथा ॥ १ ॥

क्षारस्य संचयाच्छ्ववद्वाप्सोभवति वारिणि ।

विसर्गलवणोष्मोधिर्महाद्वीपद्वयं त्विद ॥ २ ॥

सागरांश्च सरितां गिरांस्तथा र्याटुनङ्घ्र्य शतशः सम ययुः ।

सप्तमिन्धुपरिभूषिता भुवो विद्युताञ्जस इहार्यपूरंजाः ॥ ३७ ॥

तेन तैद्युगमभूत्कृतात्मनां संमतं चित्तितले कृताख्यया ।

सत्यमित्यपि मयाकुक्कल्यायर्जनाद्विदुरमुष्य चाभिधाम् ॥ ३८ ॥

(अ० ६) मेरुमण्डलनिवासिनामहारात्रतुल्यमयन्धुपं विदुः ।

वत्सरोपनयुगेन संमितस्तत्र नैव नियतस्त्वहर्गणः ॥ ३९ ॥

मेरुर्धर्मिदमेव दिव्यमित्युच्यते नरसमासमानता ।

षार्थिवापनयुगात्मनः स्फुटा त्वस्य हस्तः अजुचेतसामपि ॥ ४० ॥

पूर्वजानुसरणोक्तैः क्वचिद्विव्यवर्णगणना ससादृता ।

स्वीकृतापि न युगव्यवस्थितावन्तरं घटयितुं क्षमेत सा ॥ ४१ ॥

सूत्रे-मत्र संप्रत्येको नैसर्गिकलाघण्यः समहाद्योपद्वयः
 सोऽवावचानेकद्वयोपद्वयो मठार्णव उपाधिभिन्नः २-२-४२ । सुरा
 दिकल्पना वर्णादिहेतुकातिशयोक्तिः पोतादिसागरवत् २-२-४३॥
 इतिद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

द्विष्यमानुषमिदामवाप्त्य तन्मानवीपमवनःस्य यत्नं च ।
 स्वोक्ता युगधनुष्यस्यतिर्नाथ संघटयितुं कलं जमा ॥ ४२ ॥
 भूतमात्राद्विषया युगस्थितः किं स एव निषमो भविष्यति ।
 देशभेद मित्र साध्यपंचते नैकरूपमुखदुःखता भुवाम् ॥ ४३ ॥
 सार्धकालिकयुगव्यवस्थितैरैकद्वयत्रिव्येष्यथापत्ते ।
 तुर्य एव चरणः कृतस्य वा प्रेत एव किमु वादिमात्यरः ॥ ४४ ॥
 द्वावशाठ्यमयुतार्धमद्य यत्साधते समुदयभक्तलेगत्तम् ।
 द्वावशाठ्यमशतान्यतः कनेः सत्यमेव तु युगं ततः परम् ॥ ४५ ॥
 ह्रास एकचरणकमाद्यथा दृष्टिरप्यथ तथैव संमता ।
 द्वापरात्कलियुगद्वयासमात्रतयैव प्रवर्तयितं ततः ॥ ४६ ॥
 चेतया कृतमनिधा द्वितौ सर्वतः शुभकतेः पदत्रयम् ।
 दुष्टकतेश्चरण एकको हठाद्वारते निषतितः प्रमार्ठनि ॥ ४७ ॥
 (अ० १०) ययमद्य अणोनमत्कृतौ चेतया विहितमनिधा द्वितौ ।
 एक एव लक्ष्मी निसर्गतः पायसां पतिरुपाधिभेदवान् ॥ ४८ ॥
 अंशकत्रितयमस्य भूतले यत्नते स्थलमयैककोशकः ।
 द्वोपयुग्मकमिदं स्थितं मद्यत्तुद्रभूयैवनिधनुसंयुतम् ॥ ४९ ॥
 सुरार्णवाढेः परिकल्पना तु या परिष्कुटात्युक्तिरियं चिरंतनी ।
 किंसादीन्ययामनतादि कारिषायुपाधिर्ज्ञात्वाधनं स्य कल्पिता ॥ ५० ॥
 इतिद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

तृतीयाध्याये प्रथमाधिकारे प्रथमाधिकरणमारचयति—

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च समुच्चयेयान्यथो न वा ।

परस्परविरुद्धत्वाच्च स्यात्तेषां समुच्चयः ॥ १ ॥

अन्योन्यसहकारित्वाच्छ्रेयांस्तेषां समुच्चयः ।

न पारमार्थिकस्तेषां विरोधं कश्चिदीक्षते ॥ २ ॥

सूत्राणि—कर्मत्येके ३-१-१ । ज्ञानमेव भिक्षवः ३-१-२ ॥

किंतु तृतीयं तद्वयं तु मनसक्यात्मकत्वात् ३-१-३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

पितृत्वाद्येव बीजं स्याद्भक्तैर्लिप्साथवा परा ।

भक्तिर्बाह्यफलाधीना सर्वं लाभेच्छया यतः ॥ १ ॥

अ० १) न केवलं कर्म पुमर्थं दृश्यते जडेपि बाह्यात्मनि दृश्यते हि तत् ।

अकर्म च ज्ञानमसंभवं द्वयो न चेत्तस्यैवात्मन दृष्टतुष्टये ॥ १ ॥

दृतीयते चेत्तसि बुद्धिबेदना-क्रियात्मके भक्तिपुत्रेव सा द्वयो ।

निर्गमसिद्धिस्त्वित्यानुकूल्यतो ममत्वनञ्जादमतात्मिका ध्रुवम् ॥ २ ॥

विशिष्टतश्चेत्तसि बुद्धिबेदना-क्रियात्मके नैकतमावर्जस्थितः ।

अयं हि तैर्नाग्निदशोपमं यतः सहायतामेति परस्परस्य तत् । ३ ॥

विपद्यतं वेदनाया नयातिगः क्रियान्धता श्वापदसौष्टवं परम् ।

अतद्वयं ज्ञानमविद्याया समं तयो पुमर्थोभिमतः सद्बुद्धये ॥ ४ ॥

ममत्त्वमास्कन्द्य कृती तु विद्याया चरंश्च भक्त्या किल कर्म निर्मलम् ।

उपैति सिद्धिं जनकादिवत्परां विपर्यये दुर्गतिरेव ज्वलनम् ॥ ५ ॥

अ० २) नृपे जनन्यां जनके गुरौ तथा परेषु च येषां केषां योद्भुतः ।

दुष्टेक्षणम्योतिशयः स केवलं नरेषु भक्तेरिह बीजमुच्यते ॥ ६ ॥

मर्केर्बीजं पितृत्वादि बाह्यहेतुनपेक्षणात् ।

ब्रह्माद्यफलसापेक्षं तद्वाणिज्यं स्फुटं मतम् ॥ २ ॥

सूत्राणि—भक्तिर्घातसत्यमद्भुतोत्कर्षापेक्षमहेतुकाराधनपर्यव
सायि ३-१-४ । उपकारः परीक्षितः प्रतीक्षितोवा सर्वोत्तम
शरीरविशेषस्य वा स उत्कर्षः ३-१-५ । सत्त्वविकाशाद्यैर्गर्भि
तत्प्रतिमानम् ३-१-६ । ज्ञानाङ्कुरमात्रसहभाविनी सर्वजनो ३-१-७
सर्वमाभासमात्रं तामन्तरेण ३-१-८ । न सा बाह्यसौन्दर्यसुखा
द्यपेक्षिणी ३-१-९ ॥

पतारयत्सु प्रचुरान्भूतिभिर्न सिद्धधूर्तेषु तु भक्तिमान्मन्वेत् ॥

अमीषु भक्त्या स्वजने हि सादयन्त्यत्यवश्यं निरये विषमये ॥ ७ ॥

इयं तितिः कन्दति मांसवृत्तकैः प्रबोधिता सिद्धविशेषनामभिः ।

न शिष्यशास्त्रपराया विपश्चितः समाद्रियन्ते किन तेस्तिरस्कृताः ॥ ८ ॥

भुङ्क्षुसमन्ता विनयस्य शत्रवः सदैव पञ्चात्कृतशास्त्रशिष्यकाः ।

वितृष्यन्तस्तनयान्कुटुम्बिनां वरन्ति सिद्धा विगतपरा भुवि ॥ ९ ॥

समेत्य वा पश्यन्तिनासिनीजनैरद्यापि धूर्तैः किम सिद्धनामभिः ।

अयं पुरा कौटिल्योति जायर्ता निरस्य शङ्कां तनयं प्रपुङ्गवोः ॥ १० ॥

अहेतुकं सेवनमाचरत्यरं यमेण पित्रोः समुपैति निष्कृतिम् ।

सहेतुका नैव हि भक्तिरिष्यते ध्रुवं चक्षिज्याषट्पदां तु साहति ॥ ११ ॥

जनो न पित्रादिषु भक्तिमिदये कदापि सिद्धस्य वचांस्यपेक्षते ।

धूर्धुर्यङ्गीतुं पतिदेवतावतं विटं न पौराणिकमेति रात्रिषु ॥ १२ ॥

निरस्य तन्त्राद्विभिः कनानि वेधिमस्य शास्त्राणि महीजसः सुताः ।

अदीयदोषानपसार्य मूढमया परीक्षया योजितया पदे पदे ॥ १३ ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति -

भक्तयोपकारो ज्ञानस्य धर्मस्य च भवेन्न वा ।

भक्तस्य समयाभावाद्भक्त्या स्यान्नाश एतयोः ॥ १ ॥

सत्त्वोद्रेकात्परा भक्तिः सत्त्वं च ज्ञानधर्मयोः ।

सहकारकमित्यस्माद्भक्तिस्तदुपकारिणी ॥ २ ॥

सूत्रम्-ज्ञानधर्मसहकारिणी सत्त्वोद्रेकात् ३-१-६० ।

समाहृतार्थैर्विनयेन मर्त्यतः पश्यन्भज्जातेः परिपूरयन्ति ते ।

विजोषधवन्त्यार्पणं न दुर्धिषः पुरातनानां स्तुतिगानतत्पराः ॥ १४ ॥

इतीदृशीयं ननु पारमार्थिकैः सदैव भक्तिः पितृषु पश्यते ।

निरस्य तां सिद्धिबिभूतिनोनुपो मरीचिषानेरिष्व खेदपेद्गुरुन् ॥ १५ ॥

न भक्तिर्वाञ्छं किञ्च वात्सल्यमौष्ठं मतं पितृत्यादि हि तत्कृतात्मनाम्

परोक्षया दोषविनिश्चयेष्वपि विरन्तनानामपह्नीयते न सा ॥ १६ ॥

अरुणरत्नं जडमन्यमुद्धतं पतिं निजं वा जनकं निषेधते ।

कुलव्रतोकाटि यथा तथा ययं स्वपृथञ्जत्येन विरन्तनाद्युमः ॥ १७ ॥

व्रणांस्तु भक्तोपि यथाप्रधानवान्गुरोः पितृर्वा विदुषं विदारयेत् ।

विरन्तनानामपि निष्ठुरस्तथा परोक्षो दोषमुदस्यति ध्रुवम् ॥ १८ ॥

अमेरिकीयेन महात्मभिः स्वयं विद्युच्चरैः ख्यापितसिद्धिर्विभवान् ।

विरन्तनानिच्छतया निषेधितुं यतामहे शुष्कगुणस्तथात्सर्वैः ॥ १९ ॥

यथा तु सभ्याः पितरः कृतोद्यमाः स्वकालिकानां विदुषां धुरि स्थिताः ।

तथापि विज्ञानविदां धुरीणतां स्वब्रह्मसाया घटयेम यत्नतः ॥ २० ॥

धृतिं भजद्वायणपुण्यकस्तवैर्मनागनायः किञ्च रायणाङ्गजः ।

इहार्थयः पाः पुनरात्मनः यमेनयं नयं निर्मिमतेऽप्यपुण्यकम् ॥ २१ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति-

भक्तो वाह्यं भजन्तुःस्वं भक्तिं मुञ्चति वा न वा ।

अथोपि मार्दवं तापे याति भक्तोऽप्यभक्ताम् ॥ १ ॥

न धृत्वा गोमायुमुत्थाननाञ्जने सुदाहणे सिद्धिविभूतिगह्वरे ।

निपत्य विज्ञानपराङ्मुखा मुखं कनकूपेभ्यस्वकुलस्य दुर्गहे ॥ २२ ॥

अविज्ञताद्यत्करगर्तमाश्रितान्मिलोक्य नस्तत्र विरस्थितिं कृता ।

दिदृशमाणाः कितवाः स्तुयन्त्यसौ परेषु च स्वेषु च दिव्यशक्तिताम् ॥ २३ ॥

(च ७ ३) न तन्मन्त्राद्यभिचारकैतवैर्विभूतिमापुर्मनुनीययिक्ताः ।

उपास्य विज्ञानमसौ तु वास्तवं पुरापि सिद्धारभजन्महात्मुताः ॥ २४ ॥

न योगिगम्येयं यमैर्हिमाद्रिजेन चापि निःश्वामनिरोधविभमे ।

जनश्वरं प्राणति हन्त तगदुनानपेक्षने जाठरवह्निशान्तये ॥ २५ ॥

चित्स्थूलं भक्तिमहेतुकां भजन्प्रमादशून्या विधिज्ञातमाचरत् ।

परां प्रमाणञ्च पदे पदे खिलानिहार्ययाठानुदयं जनो भजेत् ॥ २६ ॥

कथामु वैधेयजनप्रियामु हा शशाङ्गसंख्यमनोरमासु वा ।

शिवस्वरूपानदुणाशितासु वा सुधीः कथांस्यामि ह कर्तुमर्हति ॥ २७ ॥

समाधिमुच्छाङ्गुलं खले नया न चापि आतिस्मरतामिहै विटे ।

न वा विद्युत्तारविदृष्टनाप्रिये जनस्य भक्तिः कुशलं विभास्यति ॥ २८ ॥

यथा वृणां हन्त निहन्तनामिकां विनासिकत्वाय मुहुर्निचेष्टते ।

तथा परेषां कितवैः प्रतारितः प्रतारणाय यतते पुनः पुनः ॥ २९ ॥

यथो निमगाद्रजसः स्तनन्धयाः पिबन्ति मातुः प्रणयाद्रंघेतसः ।

भजन्ति न्योत्सुकतां सुधाघटे मुरानयस्यै कविभिः प्रकल्पिते ॥ ३० ॥

तथैव विज्ञानमयं पिबन्सुधीः सरस्यसौस्तन्यमनन्यमानसः ।

विभूतिविष्कारत्रियन्मणालिनी-मधुद्रव्यैव धिनोति भावनाम् ॥ ३१ ॥

भक्त्या सह महदुःखं सुखं भक्तस्य संमतम् ।

तां विनां न सुखं किञ्चिन्नातो भक्तिं स मुञ्चति ॥ २ ॥

सूत्रम्—निरवधि दुःखं तया सह सुखं सुखावधिस्तां विना

दुःखम् ३-१-११ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

पित्रादिविरहात्तस्य स्याद्भक्तेः संक्रमो नवा ।

पित्रादीनां विनाये स्यात्सिद्धादौ भक्तिसंक्रमः ॥ १ ॥

विरहाख्यां महाभक्तिं बहन्हन्त कथं सुधीः ।

धूर्तं संक्रमयेद्भक्तिं तस्मात्स्यान्नैव संक्रमः ॥ २ ॥

सूत्रम्—भक्तिविरहो महाभक्तिः ३-१-१२ ॥

शिशुर्मूर्खः कणिकेनयिन्दुना क्रमेण मूत्रापरिवर्धनाद्यथा ।

विषस्य पिशङ्गान्घसतेन्तरेण तान्मुहूर्तमप्युत्सहते न जीवितुम् ॥ ३२ ॥

तथा मृगाद्यवपराङ्मुखा क्रमात्पतार्यमाणा किल धर्मकञ्चुकेः ।

विभूतिसिद्ध्यादिमृषाकुक्कन्या-विषविपातं बहु मन्तुमीशते ॥ ३३ ॥

(अ ४) सुखं महद्दुःखसमं ध्रुवं मतं विनेह भक्तिं खलु पारमार्थिकीम् ।

सहानया दुःखमपारमुत्तमाः सुखप्रकर्षेण समं पुनर्विदुः ॥ ३४ ॥

(अ. ५) वृणां जनन्यादिषु भक्तिरुत्तमा प्रकीर्तिता सा यदि नैव संभवेत् ।

असंनिधानाद्विषयस्य वान्यथा तदावसादेद्विरहाम्बुधा सुखम् ॥ ३५ ॥

न सिद्धधूर्तेषु तु भक्तिमात्मनो मनस्विनः संक्रमयन्ति कश्चिचित् ।

निवेशयन्ति प्रणयं महारथास्तुरङ्गयोग्यं न खले खराधमे ॥ ३६ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति-

विषया नृपपित्राद्या भक्तेः सिद्धादयोपि वा ।

सिद्धादयोपि किं न स्युर्महात्मानो हि ते मताः ॥ १ ॥

विषया नृपपित्राद्याः किं सिद्धैर्वच्चकैरिह ।

अतो न सिद्धेषु जनो भक्तिं कुर्वीत धर्मवित् ॥ २ ॥

सूत्रे-विषयाधिकारिमेवाङ्केनैकधा ३-१-१३ । मातापितृगुरु-

नृपदेवाद्यास्तद्विषयाः ३-१-१४ ॥

(अ ६) जनस्य पित्रोरथवा प्रजेष्वथ तया निजेऽप्यपयितव्यं स्फुटम् ।

निसर्गजा भक्तिरनन्यगामिनी न सिद्धभूतेषु विभूतिवादिषु ॥ ३७ ॥

न सूर्यभूतार्तिमहोत्तशक्तेस्त्वमोमयं यस्य शिशोर्मनो भवेत् ।

कथं स नैसर्गिकभक्तिमस्मरन्विभूतिवादेषु मुधा निमग्न्यते ॥ ३८ ॥

प्रितान्महादम्भपरान्वक्यताञ्ज्ठान्सक्तान्विक्ततेषु कर्मसु ।

प्रसारकानुद्धतधर्मकञ्चकान्समृद्धिकामो यच्चमापि नार्चयेत् ॥ ३९ ॥

स्मरन्भृङ्गार्तिमितीदृशीं कृता न सिद्धभूताश्च सदर्थकास्तथा ।

नरानुगच्छेच्चरकं न कामयेद्विदेव सद्यो योऽहं मोक्षयिषुः ॥ ४० ॥

लगाद्विसेच्छृणुत्येवा जगन्सुविद्यया वर्धयतां महामतीन् ।

निषेधसं शास्त्रपराङ्मुखा भावुकं न सिद्धभूतान्वितिभारमभिभान् ॥ ४१ ॥

यथा स्फुल्लस्य परीक्षया शुचैरमेचकस्य निखिलस्य जानते ।

परीक्ष्य शब्दादि निजं तथेति ततोऽवगन्तुं लघिमाद्यसंभवम् ॥ ४२ ॥

न मेचकस्य दहनस्य जातुचिच्च चासुरोधाद्विद्यति प्रसर्पणम् ।

नरस्य नैवामरता न च ध्वनेः सुवर्णवस्त्रारगजन्मदीप्तिता ॥ ४३ ॥

चिरंशब्दादिह दिव्यदृष्टिता प्रमाणाता तस्य च दिव्यदृष्टितः ।

इतीदृशं हन्त परस्परपथे चिरव्रथादानुररीकरोतु कः ॥ ४४ ॥

सप्रमाधिकरणमारचयति-

अधिकारः सुतादीनां हेतुकानामथापि वा ।

हेतुकानां भवेद्भक्ताधिकारः परैः सह ॥ १ ॥

बुः भक्तिर्यज्ञो मतस्तत्र वणिजां नाधिकारिता ।

हेतुका वणिजो नूनं स्वपुष्पपणनोद्यताः ॥ २ ॥

सूत्राणि-सत्त्वोद्वेकवन्तः पुत्राद्या अधिकारिणः ३-१-१५ ।

हेतुकास्तद्वाराधकाश्चानधिकृता महाप्रमादादिदोषस्तत्त्वात्

३-१-१६ । प्रमादादिर्ज्ञानाङ्कुरानखो भक्त्यादिर्विरोधी ३-१-१७ ।

अहेतुकेऽप्याराधने दृष्ट्यदोषाद्विषयाधिकारिणोर्निःश्रेयसम् ३-१-१८

सहेतुकाग्राधने दृष्टिदोषादुभयोर्विनिपातः ३-१-१९ । शम्भली-

गृहीतया प्रमदयेव प्रमादवत्या ३-१-२० ॥

यथावधाख्यामपि कर्णोच्चरे हजार्दितो न तमते हतेहितः ।

विभूतिनुष्ठो व्यथते तथा मुक्तः श्रुतिं प्रयाते परमार्थनामनि ॥ ४५ ॥

(अ. ७) जनस्य सत्त्वातिशयेधिकारिता मतात्र भक्ता न तु तद्विपर्यये ।

अदुष्टदृष्टेति सुखाय अन्टिका विदूषितादस्य तु निष्कर्षेण सा ॥ ४६ ॥

चिन्तनेऽप्यग्रतनेषु वा जने विभूतिसिद्ध्याद्यवस्थस्य भक्तिभान् ।

अभक्तिमानेव वणिक्त हेतुकः पणायितुं वाजिषिषाणमिच्छति ॥ ४७ ॥

अहेतुका भक्तिरनुष्ठिता ध्रुवं समस्तकल्याणमयी सता मता ।

अदृष्टिदोषो हि गुरोस्तथात्मनः सदैव भक्तः कुशलं विधास्यति ॥ ४८ ॥

सदृष्टिदोषः शशशङ्ककङ्कतेः पणायमानो विषयस्य चात्मनः ।

निपातमयं सः सैव साधयेत्प्रमादमनः प्रमदाज्जो यथा ॥ ४९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति-

शून्यमूर्त्यादिपूजा वा सत्यस्यान्वेषणं तु वा ।

भक्तिः स्याद्वास्तवी शून्यपूजादिः सा विरागिणाम् ॥ १ ॥

शून्यपूजादि मूर्खत्वं सत्यस्यान्वेषणं तु यत् ।

विज्ञानस्यानुसारेण भक्तिः सा परमा मता ॥ २ ॥

सूत्रे-परमार्थभक्तिर्महिष्ठा प्रमादविरोधिनी ३-१-२१ ।

भक्त्यन्तरमाभासकत्वं विना ३-१-२२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति-

स्वस्वाकारभृतो देवा निराकारास्तु वा मताः ।

सर्वे प्राणिशरीरास्ते न स्वाकारा अचेतनाः ॥ १ ॥

अतो जनः सिद्धिविभूतिशम्भवीप्रनोभ्यमानामपि भक्तिमात्मनः ।

निवेशयेत्सिद्धयिष्टे न जातुचित्कुलेन्यथा स्याद्विपुलो ह्यपमयः ॥ ५० ॥

(अ० ८) स्थिरां तृधानेन पितृव्यहेतुकां जनेन भक्तिं तदृणस्य शुद्धये ।

परीक्षमाणेन विरन्तनीगिरेः अधीयतां विज्ञेतरत्नमात्मनः ॥ ५१ ॥

महापथं हेतुकतामहाकजः प्रमादकुष्ठस्य रसायनं शिवम् ।

सुदोददः मद्यपादपत्रियां परात्र भक्तिः परमार्थगामिनी ॥ ५२ ॥

क्रियाः समस्ता निखिलाश्च भक्त्यस्तथाग्निलं ज्ञानमनर्थकारणम् ।

विनात्र भक्तिं परमार्थगामिनीं तथाहि सर्वं प्रयत्नं महार्थकम् ॥ ५३ ॥

(अ० ९) मनोभिषङ्गा मठमत्सरादयस्तद्विषयानां प्रकृतेष्व शक्तयः ।

कपालभस्मोत्प्लवगसंप्रदादयो नृणां तथादर्शयिष्येककल्पनाः ॥ ५४ ॥

सरित्समुद्रांश्चुदपादपादयः पतङ्गसारङ्गमरीचपादयः ।

स्वरातिसारादिबज्जश्च कल्पिताः सुरासुरत्वेन पुराणपरिहर्तैः ॥ ५५ ॥

सर्वे भवेयुः स्वाकाराः सूर्यादेः प्राणिता नवा ।

नाकारहीनता चापि सामञ्जस्यवती यतः ॥ २ ॥

सूत्राणि-मात्रादयः प्रसिद्धाः ३-१-२३ । देवासुरा वृत्तिश-
क्त्यादर्शकल्पनाद्याः । ३-१-२४ । नराद्याकृतिरूपप्रेक्षा तथानाकृ-
तिः ३-१-२५ । न नियता नाव्याहता न च माहात्म्यप्रयो-
जिका ३-१-२६ ॥

जनेन सर्वात्मनि वा परेषु वा सुरेषु किं वाप्यसुरेषु कल्पिता ।

अनाकृतिः प्राणिसमाकृतिस्तथा कवित्वसारेति मतं विपश्चित्तम ॥ ५६ ॥

न भास्करेधिप्रयुतायनीसमे न चापि शक्रे विनसतद्विन्मये ।

न वा गिरीशात्मनि चन्द्रशेखरे नराकृतिर्नाकृतिगूढ्यतापि वा ॥ ५७ ॥

न कल्पितेर्विन्दुभिरत्र निर्मितं घनात्मकं वस्तु विदन्ति तद्विदः ।

घनात्पृथक्कृत्य तु शब्दमात्रतस्तन्नादिविन्दुन्तमनं प्रकल्पये ॥ ५८ ॥

न शब्दमात्रेण तु वस्तुनिश्चयः स्वतन्त्रया वस्तु परीक्षया हि सः ।

जनेन कल्प्यतनयाख्यधातिना भवाच्च कल्प्यतनयो भविष्यति ॥ ५९ ॥

न वस्तुनाकारमिहास्ति वस्तुतः समस्तमप्याकृतिमत्समीक्ष्यते ।

न देव्याविस्तरगभीरताधिकते गुणस्तु कश्चित्तत्त्ववनेष्वप्युच्यते ॥ ६० ॥

विषयन्मुखं द्रव्यमवेयनां मुखं गुणः क्षुदादिः पतिपट्यानां तथा ।

न देव्याविस्तरगभीरतामयं घनत्वमेतान्यपि जातु मुञ्चति ॥ ६१ ॥

घनत्वमेवाकृतिरत्र संमतानपेक्ष्यमस्याः स्फुटमन्तर्दर्शनम् ।

सहेय सर्वे स्थितमेतया यतः किमङ्ग तद्वस्तु भवेदनाकृतिः ॥ ६२ ॥

घनस्य देव्यादिमयस्य केवलं यथाश्चमंशानपि वा पृथक् पृथक् ।

विभज्य शब्देन जनः प्रकल्पयेत्तलानि रेखामयं विन्दुमेव वा ॥ ६३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति-

शिल्पशास्त्रप्रचारेपि प्रासादादौ महान्वयः ।

कार्यो न वा, कार्यं एव देवमन्दिरभक्तितः ॥ १ ॥

देवमन्दिरनाम्नापि ख्यातं विद्याविवर्जनात् ।

श्मशानमेव तद्दूरान्मानवः परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

सूत्राणि—महिष्ठा सरस्वती ३-१-२७ । तदाराधनं परमार्थ-
भक्तिसमम् ३-१-२८ । सर्वजनन्यपि पेशाच्चैः कुपुत्रैरुपेक्षितः ।

तथैव सत्तामपि तार्किकाङ्कुरो निराकृतिं कल्पयतीह याचिकाम् ।

प्रसह्य भित्तुः परियुक्ततामथ प्रपञ्चहेतुत्वपदेभिर्विज्यति ॥ ६४ ॥

परस्परव्याहतकल्पनाकुला अनाकृतिस्वीपुष्पाकृतिप्रिताः ।

कुतर्कणादेव विशेषगोचरा महत्त्वमेवां न हि ताः प्रयुज्यते ॥ ६५ ॥

(अ० १०) सुगेषु सर्वेषु सरस्वती किल कृता महिष्ठा सकलोपजीविता ।

फलं तदारा धनपात्रित्वं नृणां तदीयभक्तिः परमार्थसेवनम् ॥ ६६ ॥

पिशच्चपृञ्जामणिमादिटायिनीं प्रपद्यमानैः कुमुत्रैरुपेक्षिताः ।

फलानपेक्षेरुदयन्महाफलेः श्रिता सुपुत्रैर्जयतीह भारती ॥ ६७ ॥

यस्मिन् वाञ्छवर्षे सिद्धिलालुषः पतत्यवश्यं निरये विपन्नये ।

यमून्यवाञ्छवर्षे शास्त्रसेवया प्रयाति संपत्तिमिहाद्भुतां कृती ॥ ६८ ॥

सरस्वती यत्र न यन्त्युक्तकप्रधानविस्तारितसाधनेर्जनेः ।

निषेध्यते चेत्युपनार्थसेवितं तदुच्यते नैव तु देवमन्दिरम् ॥ ६९ ॥

न यत्र शास्त्राणि न शिल्पसंतिर्न यत्र च छात्रकुलं मुनिलगम् ।

विपश्चितो यत्र न विभुतोद्यमाः श्मशानतुल्यं तदवैह मन्दिरम् ॥ ७० ॥

निरयनिपातरसिकैः ३-१-२९ । सारित्रिकैराध्यायमात्रा फलन-
पेक्षैः क्लृप्तमगणयद्भिर्महाफलशास्त्रिभिः ३-१-३० । तदाख्याः प्रा-
सादाः ३-१-३१ । तदभावे चैत्यान्यत्यन्तमनपेक्ष्याणि ३-१-३२ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

न हृष्यते यत्र धनं महाधनेरनर्घ्यसज्जाकृतपुस्तकेष्टके ।
समुत्समद्यन्वमयसुश्रुति प्रवृत्तशिल्पस्वनसामगीतिके ॥ ७१ ॥
प्रमादमेध्याश्रयं महाध्वरे समर्चिताध्यैतुमुपवर्तिभरं ।
सुविद्वद्वात्सिल्यसनाथवेदिके श्रमशान्तुल्यं सुरसख्यं तद्विदुः ॥ ७२ ॥

विनयानिलयेः शिल्पोनल्यश्रमसमोद्यमं-

रत्नविस्तरतर्दम्भाद्विद्वद्भिः प्रमादमदोज्झितं ।

ध्रुवमपि पटे विश्वं ज्ञाने करं यत्तारकाः

कर्त्तव्यतुमन्तं बद्धोत्साहैरनायकबन्धुभिः ॥ ७३ ॥

प्रयत्नपरान्तेष्वभिप्रियैरमित्रभृतैः

असन्निधिसुखैः सद्भिर्द्विभयं देव सनाथितम् ।

महितमयना विस्तोर्णायामदः सुरमन्त्रं

सफलमखिलं तत्साहाय्यं नृणां खलु शर्मणं ॥ ७४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

तृतीयाध्याये द्वितीयाह्निकं प्रथमाधिकरणमारचयति-

वस्तुस्वभावापेक्षाणि भिन्नान्याराधनानि वा ।

प्रतीकादिप्रपञ्चैर्वा वस्तुवृत्तानपेक्षिभिः ॥ १ ॥

प्रतीकादिप्रपञ्चैः स्युस्तथा प्रायोत्र दश

वस्तुस्वभावापेक्षित्वा द्विजान्याराधनानि तु ॥ २ ॥

सूत्राणि-आराधनानि ३-२-१ । यज्ञो देवानां वाणिज्यभि-
 त्तः ३-२-२ । व्याहृताननुसरणं परमार्थस्य ३-२-३ । विज्ञानप्रचारे
 महायज्ञः सरस्वत्याः ३-२-४ । साक्षादुपासनं पित्रादीनां संनि-
 कृष्टानाम् ३-२-५ । असंनिकृष्टानां ध्यानादि ३-२-६ । तत्रोपयोगः
 प्रतीकपुस्तकादीनाम् ३-२-७ । सञ्चरितानुकरणं महापुरुषाणां

(अ. ५) इति धीत्य मुरान्तरस्यती-प्रभूतीनर्चयतां विपश्चिताम् ।

अमुरेज्यगहेननावतामयमाराचनविस्तरौमुदे ॥ १ ॥

जगदभ्युदयाय सर्वतः समयोगेण समानृतेस्तथा ।

जननासु मुहुः प्रचारितैर्विविधैः शिल्पकनादिभिः शिष्यैः ॥ २ ॥

कचिराध्ययनादिमन्त्रिरे परितश्छात्रनिवासमपिदत्ते ।

महनीयतमां सरस्यतीं महताद्येन जनः समर्चयेत् ॥ ३ ॥

जननीं जनकं गुरुंस्तथा पदसंवाहनभोजनादिभिः ।

भक्तिं स्वयमेव यन्नयानभिगम्यावहितो जितचमः ॥ ४ ॥

अभिगम्य पुनः स्वयं यदा न समाराधयितुं लभेत तान् ।

स्मरणादिभिरेव साधुभिः शमयत्युत्सुकतां कृदस्तदा ॥ ५ ॥

स्मरणाद्युपयोगि पुस्तकं प्रतिमां लक्ष्य तथा परं भक्त्य ।

विरहेष्वनुपेक्षितक्रियोऽविधस्य गुरुमर्चयेज्जनः ॥ ६ ॥

तथा च तैत्तिरीयाः ३-२-८ । आह्वापलनं शान्त्यभङ्गश्च नृपाणा-
म् ३-२-९ । स्वाध्यायाद्याचार्यस्य ३-२-१० । होमादिः सूर्यादी-
नाम् ३-२-११ । सर्वे इमे देवाः सर्वध्यायं यज्ञो व्यक्त्यर्थबधा-
त् ३-२-१२ । एवमन्येषाम् ३-२-१३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति-

विषयो नवधाभक्तिर्नियतो वान्यथापि वा ।

सर्वत्र नवधाभक्तिर्नियमस्तत्र नेष्यताम् ॥ १ ॥

वस्तुवृत्तानुसार्येव दृष्टमाराधनं यतः ।

आराधनत्वाभिप्रेतमः श्रवणादावपीष्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि-श्रवणं कीर्तनं वन्दनं चोभयथा ३-२-१४ । स्मरण
मसंनिकर्षे ३-२-१५ । शरणसेवनं वास्यं च संनिकर्षे ३-२-१६

अपचारमसद्वृत्तया विनिरस्यावहितेन चेतसा ।

चरितानि यथासि चाशयेदनवद्यान्यनिशं महात्मनाम् ॥ ७ ॥

इह किं कृत्वादिविद्यया सततं हेतुतया महोद्यमः ।

कितवेष्यभक्तिरर्चयेद्गुराचार्यमहार्थनिश्चयः ॥ ८ ॥

विनयेन सदैव वर्त्तयच्चलमाज्ञासु कथाचितस्मरणम् ।

अपरिस्तशान्तिरात्मवाचियतं तोषयति प्रशासकान् ॥ ९ ॥

यवशालिगुडाज्यपायसैर्धनसारागुडभूपचन्दनैः ।

अधियाह्नु हुतेर्जनेर्चयेद्द्रविपर्जन्यमहन्मुखान्पुरान् ॥ १० ॥

उदिता इति देवता इमा इह यज्ञस्तदुपासना मता ।

जगदभ्युदयार्थमात्मनः क्षतिरर्थस्य हि यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

अर्चनमनेकधा प्रतीकनीये प्रतीके च ३-२-१७ । सख्यं समान-
योरुभयथा ३-२ १८ । आत्मनिवेदनं जायापत्याः ३-२-१९ ॥

सुतीयाधिकरणमारभ्यति-

इष्टो नवाधिकारादेर्विप्लवाद्भक्तिसंभयः ।

इष्टो यस्माद्विरागास्तैः स्त्रोलम्भादीह धार्यते ॥ १ ॥

स्त्रियः स्त्रोत्वेन पुंसश्च पुंस्त्वेनैवेष्यते यतः ।

वास्तवो भक्तिरिष्टोतो नाधिकारादिविप्लवः ॥ २ ॥

सूत्राणि—फलाय लक्ष्मादिस्तेवर्त दम्भादज्ञानाद्वा ३-२-२० ।
नामफलादि तामसानाम् ३-२-२१ । विपर्यासः प्रमादवतां स
भक्त्याभासस्तदनुगाराधनं व्याहृतानुसरणात् ३-२-२२ ॥

(अ० २) सुतिकार्त्तनयन्दनान्यसंनिहिते संनिहितेपि यस्तुनि ।

स्मरणं पुनरत्र पुज्यते समुपास्ये सविधानुपस्थिते ॥ १२ ॥

सविधिस्थित एव संमता चरणापास्तिरथापि दासता ।

अनुधोचितमर्चनं भिदासनुगच्छतिवयस्य सर्वदा ॥ १३ ॥

समयोरिष्ट सख्यमात्मनोर्पणमिष्टं किल भर्तृभार्ययोः ।

अनपेक्ष्य फलं कृतात्मभिः कतिभिर्भक्तिरितीयमादृता ॥ १४ ॥

(अ० ३) अथ हेतुमपेक्ष्य यज्जनः प्रतिमाख्याङ्कमदादि सेवते ।

नहि भक्तिरियं विमूढता मयती दम्भविजृम्भणायवा ॥ १५ ॥

इह भक्तिमुशन्ति तामसा अधिकाराद्विपर्ययेण ये ।

असुरान्मदमत्सरादिकान्मतिहीनाः परितर्पयन्ति ते ॥ १६ ॥

पितरो द्विजतः खखारितामुशतः सिद्धविटपपत्तिभिः ।

दवर्धयतः सरस्वतीमभिचारादिपिशाचसेविनः ॥ १७ ॥

अतुर्वाधिकरणमारचयति -

सर्वात्मनः प्रतीकाद्यैर्भक्तिर्धर्मेण वा भवेत् ।

विख्य सर्वतः कार्यात्प्रतीकाद्यैस्तु सा भवेत् ॥ १ ॥

सर सेवादिधर्मेण सेवा भगवतो मता ।

न शून्यस्तवमूर्त्यादि-पूजनैः सा भविष्यति ॥ २ ॥

सूत्राणि—धर्मो भूध्नः सर्वात्मनो देवदेवस्य ३-२-२३ । धर्मः
सत्यं धारणात् ३-२-२४ । धर्म आत्मनः प्रतिकूलस्यान्यस्मिन्नन-

परिकृत्य विपश्चितं सदा शुभमायांसकृतम्भुक्तुसकान् ।

शिशुरप्यवधानवाङ्मयं सुरभक्तानभिधातुमर्हति ॥ १८ ॥

(अ० ४) अपरेष्विति कीर्तितः सुरेष्वयमाराधनविस्तरः शिवः ।

सकलात्मनि देवतोत्तमे ननु धर्मोर्ध्वनमेकमिष्यते ॥ १९ ॥

प्रतिष्ठात्मनि वा परत्र वा परमं सत्यमसत्यवर्जितम् ।

मनसा वचसा च कर्मणा नृगमस्तस्य तु धर्म उच्यते ॥ २० ॥

अमुन्मेष्यते जगत्सदा परिशोषेदमुमन्तरेण यत् ।

तदमुं प्रयदन्ति श्राव्यते किञ्च धर्मे प्रथिता विपश्चितः ॥ २१ ॥

यदथात्मनि वा परेषु वा स्वरत्वादिविभूतिकल्पनम् ।

तदनुव्रतमेव कर्म च स्फुटमाख्यातमधर्म इत्यत्रः ॥ २२ ॥

अतुषानपरः कुमारिकाकुलसंदूषणवातकी पशुः ।

स्वयमार्तवन्धस्य धारयतिबीभत्सविकर्मकर्मठः ॥ २३ ॥

वियदुद्वहयनातिवाङ्मया सुरगन्धर्वदिदृक्षयापि वा ।

अपि राघवत्रासुदेवयोर्बसुधायामवतारखाद्य वा २४ ॥

बुध्दानं सर्वभूतात्मभावात् ३-२-२५ । स उद्योगाभयस्तमोषिरोधो
 ३-२-२६ । अभर्मस्नद्विद्वः ३-२-२७ । भूय आराधनं प्रज्ञा-
 स्तुरिव तत्र ज्ञानभक्तिकर्मणामैक्यम् ३-२-२८ । तस्मिन्पक्षपाता-
 संभवः स्वभावादेव ३-२-२९ ॥

पतितः स्वयमात्महा विपश्चरये वाप्यव धर्मकण्डुकः ।

विनिपातयितुं परान्मुक्तुः कल्पयन् वक्तव्यमाचरेत् ॥ २५ ॥

अपि वृत्तिनि पातके मनशाणैकात्म्यमवशात् योऽव्यसन् ।

कथमोदृतिहाभ्युपेयतामनुकरोनापि जनेन धार्मिकः ॥ २६ ॥

न निजवृत्तिकूलमाचरेन्ननुजेष्यन्न जगः कदा चन ।

इति ज्ञातव्यधर्मसूचिरपि चिरञ्चाः किं सत्यमूलकम् ॥ २७ ॥

अनुकूलमिहाभ्युपेति यः परचित्तस्य विलोपनं कर्तुं ।

निजवृत्तिविलोपकारिणं प्रहृष्टस्युपसाधस्यधीः ॥ २८ ॥

परचित्तविलोपनं हि चेदनुकूलं कल्पयत्यनारतम् ।

क्रियमाद्यमिदं निजेन वा न कथं रोचयसे परेण वा ॥ २९ ॥

अनुकूलमिदं यदाच्यते ननु तस्य परितोषयेस्तदा ।

अनिकूलमप्याच्यते तदा कुर्वे तत् कथं परं व्रति ॥ ३० ॥

निरवापि य एव ज्ञातव्यः किं धर्मः स्थिरसत्यमूलकः ।

तमसो रिपुरत्र विद्यया व्रततेसौ महतोद्यमेन च ॥ ३१ ॥

तमसः सुसुदुग्धं द्विषद्विषः पूर्वमधर्मं यद्ययः ।

शरणीकृत आसुरेष्टाव्रतिबीभत्सन्मंसकर्मभिः ॥ ३२ ॥

मकलात्मीनि भूयि देवसे त्वपरिच्छिन्नमहर्षिंशानिनि ।

कथमत्र कदापि संभवेन्ननु दोषः खलु पक्षपातकः ॥ ३३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति-

शिक्षासूत्रादिराचारः पालनोपयोग्यो न वा ।

कस्तस्य पालनेनार्थः फलं स्वर्गादिकं न चेत् ॥ १ ॥

स्वाप्तोक्तमोदश सय पालनीयमहैतुकैः ।

हेतुदृष्ट्या पालयंस्तु मूर्खेषु गणनां वहेत् ॥ २ ॥

सूत्राणि—प्रवर्तमान आचारो धर्म इत्येके ३-२-३०। तस्या-
प्तोक्तस्य हेतुविरुद्धस्यानुष्ठानं विधित्वात् ३-२-३१२। अन्यथै-
वाप्तोक्तं तत्र विध्याभासे प्रमादवद्भिरनुसृते ३-२-३२। सविषयः
स्वस्वस्मृतीनां पित्राद्याज्ञायाश्चेति तत एवावगन्तव्यः ३-२-३३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ॥

यदधर्मविषयजनं तथानुगतिधर्मपरायणा सदा ।

इदमेकमुपासनं मतं ननु विश्वात्मनि भूमि विन्यसे ॥ ३४ ॥

नियमस्य यथानुपालनं परमोपास्तिरिह प्रशास्तिरि ।

अस्तिनात्मनि धर्मपालनं परमाराधनमिष्यते तथा ॥ ३५ ॥

इत्थं भूमिनि विदात्मनि विश्वरूपे निष्कलपातविमलं सकलार्द्धयुक्तं ।

आराधनाविधावावि नितान्तकान्तः शान्तात्मनामभिमतः स्थिरधर्मरूपः ॥ ३६ ॥

(३०५) आचारजालमपि देशकुनाद्यधीनं धर्माख्यया कतिविदाहुरदोषमुष्टम् ।

कालेन तस्य परिवृत्तिरशाश्वतत्वमज्ञा प्रयोक्तव्यति तत्सुधियो विदन्तु ॥ ३७ ॥

आप्तोदितं तु विधिरूपतयानपेक्ष्य हेतूनशाश्वतमपि स्फुटमाचरन्ति ।

आचारजालमपदेष्टमदृष्टभावा भक्त्या पितृष्वथ समाजभयेन वापि ॥ ३८ ॥

ये कालिशाः शिविकयेव वरस्य यात्रा नाश्वेन संततिमिहावसृतीतिविद्युः ।

ते हेतुकास्तु वणिजो गगनारविन्दं विक्रीय संपदमुशन्ति विपत्कलाय ॥ ३९ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—

चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति—

सम्बन्धो ज्ञानविषयः स्वभावो वापि तादृशः ।

सम्बन्धविषयं ज्ञानं स्वभावो नावबुध्यते ॥ १ ॥

ज्ञानं स्वविरयं यत्तत्स्वभावविषयं स्फुटम् ।

सम्बन्धस्तु तद्वशात्तामुभयं विषयेभ्यः तु ॥ २ ॥

सूत्राणि— तत्त्वमूत्रमहेतुं कर्मोक्तम् ४-१-१ । तत्र
ज्ञानाङ्कुरमात्रमपेक्षितम् ४-१-२ । प्रकृतिविज्ञानविकृताभेदं
ममत्वलेशवत्कर्म ४-१-३ । ज्ञानं स्वभावसम्बन्धावगाहि ४-१-४॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

शास्त्रेण चित्तं संस्कारो मन्त्रैर्भावनया तथा ।

द्रव्यादिसाधनं किं वा, सिध्येद्द्रव्यादि निश्चितम् ॥१॥

(अ. १) हेतुमत्हेतुकं चेत्युक्तं कर्म द्विधा पूर्वम् ।

ब्राह्मार्थमुख्यमेकं परं तु भक्तिप्रधानं स्यात् ॥ १ ॥

यत्पाकतांशविद्या-विकाससापेक्षमत्र स्यात् ।

तत्सति ममतालेशे कर्माभावति पुनर्ज्ञानम् ॥ २ ॥

निष्कामकर्मभक्तद्वयं ज्ञानस्य निर्ममत्वं तत् ।

मुख्यं कर्माज्ञातः सन्ममत्वं कामयसु मतम् ॥ ३ ॥

भक्तिश्च कर्म चेति द्वयं पुनर्ज्ञानपरिनिष्ठम् ।

वक्ष्यत्यनुपदमेतज्ज्ञानं कर्मात्रं तु प्रपञ्चयति ॥ ४ ॥

शब्दशब्दावनया वापि द्रव्यसिद्धिरसंगता ।

तस्माच्छास्त्रोपतत्त्वज्ञद्वयेनः संस्कृते परम् ॥ २ ॥

सूत्राणि—संप्रहाय शास्त्रापेक्षा ४-१-५ । शास्त्रं मतः सं-
स्कारकम् ४-१-६ । न शब्दो न च मनोविकारो द्रव्यमुत्पाद-
यति साक्षात्परिवर्त्तयति वा ४-१-७ । स्पष्टं तद्वारुणोदादेशमनु-
सरताम् ४-१-८ ॥

तृतीयाधिकरणमाधरयति—

भुत्यादिशास्त्रे सकला विषया मूलकास्तु वा ।

भुत्यादि दिव्यशास्त्रं यत्संज्ञाननिधिस्ततः ॥ १ ॥

शास्त्रस्य दिव्यः सत्योऽंशः को विरोधः भुताविह ।

ज्ञानस्य न परिच्छेदः शास्त्रमवपावगाह्यतः ॥ २ ॥

ज्ञेयानां प्रकतेर्धितुत्तानं कर्मणोऽपेक्ष्यम् ।

तत्स्यात्स्वभावविषयं संख्यं वावगाहेत ॥ ५ ॥

(७० २) भूते यन्महदेतन्मूलांमूर्ते प्रकृत्याख्यम् ।

विज्ञानमखिलमस्माज्ज्ज्ञेयानां संशयो नात्र ॥ ६ ॥

यावत्तु पूर्वजानां विज्ञानं तस्य संपदे विहिते ।

तदुपपद्ये साधयितुः शक्तेर्न महान्खयो भवति ॥ ७ ॥

तस्मादतस्त्ववर्जन-पुरःसरं तत्त्वसंग्रहायात्र ।

पूर्वजशास्त्रापेक्षा न तु शास्त्रमशक्यमत्र निर्मातुम् ॥ ८ ॥

मनसः शास्त्राभ्यासेः संस्काराख्यं फलं साक्षात् ।

शब्दोभावनया वा न द्रव्योत्पत्तिपरिवृत्तौ ॥ ९ ॥

सूत्रे—शास्त्रविशेषाणां विषयनियमः ४-१-६ । विषयास्त
रूपशो तत्तच्छास्त्रेण पूर्तिर्यथा भक्ष्यादौ धर्मसंहितायाः ४-१-१०

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

हरेः स्तम्भोद्भवत्वादि-कथा अत्युक्तयो नथा ।

नात्युक्तयश्चिह्नानां भक्षा वाक्युचिता यतः ॥ १ ॥

मत्पिण्डमेकमपि यः परोक्षते मन्वथ सवेत्यखिलम् ।

यके परोक्ष्य शब्दं शब्दप्रकृतिं तथैव जानीमः ॥ १० ॥

तत्वातत्त्वविवेकं विधाय यजेन शास्त्रेभ्यः ।

कार्योत्र तत्त्वसंयुक्त उपेक्षितव्यं तु यदतत्त्वम् ॥ ११ ॥

(अ० ३) तत्रापि यस्य विषयो यः स्याच्छास्त्रस्य तस्य तत्रैव ।

प्रमाणवसंभवः स्यात्प्रायो नान्यत्र विषये तु ॥ १२ ॥

स्पष्टं तु भिन्नविषये तत्तच्छास्त्रेण पूर्तिः स्यात् ।

भक्ष्याभक्ष्यविचारे स्मर्यं वा वैद्यशास्त्रेण ॥ १३ ॥

(अ० ४) एका स्वभावार्जन-शैली रूपकमयी द्वितीया स्यात् ।

अत्युक्तिस्तु तृतीया वाचोपुक्तिस्त्रयोत्युक्ता ॥ १४ ॥

तरयो जतावृता इति तरुपुत्रा वल्लिवनिताभिः ।

शिलष्टा इति पुत्रा इह वनिताशिलष्टा इति क्रमशः ॥ १५ ॥

तदुदाहरणान्यत्र प्रथमा वैज्ञानिकी शैली ।

प्रायो वैदिकशैली दृष्टा रूपकमयी कविभिः ॥ १६ ॥

पौराणिकव्यत्युक्तिर्मोक्षं तनुते प्रमादवत्स्वतुलम् ।

मत्वा स्वभाववर्जन-शैली तां मोक्षमेति जनः ॥ १७ ॥

व्याहते न क्वचिच्छ्रद्धा चिरत्ने वा नवेपि वा ।

तस्मादप्युक्तयः सर्वे वादा एतादृशा इह ॥ २ ॥

सुत्रम्—स्वभावोक्तिरूपकान्युक्तिभेदाद्वक्तव्यार्थानवगतिः ४-१-११॥

पञ्चमाधिकरणमारभ्यति—

ऋ गीणां सर्वदर्शित्वं केषामप्यस्ति वा नवा ।

अस्यप्रतिहता तेषां दृष्टिः सर्वार्थदर्शिनी ॥ १ ॥

कस्यापि नेहशी दृष्टिः सर्वा हि मितदृष्टिकः ।

परीक्ष्य प्रकृतेस्तत्त्वं नवं जानन्नृपिस्ततः ॥ २ ॥

अत्रादिरूपणं यद्विचित्रादिषु कृतं वंदे ।

किरादिविनिर्गतास्त्वैवात्युक्तिः पराशेषु ॥ १८ ॥

ककपूयसूत्रशोणितगूयाद्यं यन्मृतैः पृथक् ।

वेतरणानिरयाद्या तस्यात्युक्तिस्तथैव विज्ञेया ॥ १९ ॥

धनिना हिरण्यगणने दण्डः स हिरण्यकशिपुस्तन्मन्त्रः ।

वनदाहकार्यशक्त्या वण्ड्यां मतिषादिविनिर्गताः ॥ २० ॥

सर्वे पुराणकर्मभिरत्युक्त्या कृत्स्न परिणमितम् ।

नरनार्यादिकथामयमुदितं महता प्रपञ्चेन ॥ २१ ॥

कंदर्पशुक्लपादौ निशामहस्यस्य चाख्याने ।

पाषण्डपुस्तकेषु च अन्यकथासु च अहुः प्रपञ्चोक्तिः ॥ २२ ॥

सभ्याः कथाप्रपञ्चानेतान्मनसो विनेद्विद्वान् ।

अथवन्ति न पुनरीदृशमत्युक्तिं वास्तवीं प्रपञ्चम् ॥ २३ ॥

सूत्रास्तु वचनवृद्धिं कणायाः विद्वन्निर्गमं स्तम्भात् ।

भुक्तुं स रूपमधुनापि रामसत्त्वं भवद्भूमौ ॥ २४ ॥

सूत्राणि—सृष्टित्वमनधिगतदर्शित्वं तत्तद्विषये ४-१-१२ ।
तद्वद्भुतं प्रकृतिवताफलम् ४-१-१३ । सा मन्त्रदर्शिता मन्त्राणां
नवाविष्कृतदृश्यपिशुनत्वात् ४-१-१४ ॥

पठ्याधिकरणमारभ्यति—

निगमागममन्त्राणां पाठाद्विचित्रं फलं न वा ।

पाठाद्वृष्ट्यादिकं चित्रं फलं दृष्टं महात्मभिः ॥ १ ॥

अवतारबालकैः सप्त संभावां विकटपोटानाम् ।

विद्युत्संक्रममेषं पतद्ब्रह्मान्मूर्खभक्तानाम् ॥ २५ ॥

तान्त्विकमेतत्सर्वं पठ्याप्य जनेषु मुग्धेषु ।

परमार्थनाशनपराशरन्यधन्यामिमां भूमिम् ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा पुराणवचने बालान्विश्रयासमापमान् ।

विश्रयामयन्ति कितवाः स्त्रीषु जुगुप्सितेष्वसत्येषु ॥ २७ ॥

(अ० ५) यादृत्पूर्वाधिगतं तस्मादपि अतुसराधिगमः ।

प्रकृतिपरीक्षाविधिभिस्तत्तद्विषये क्षपित्वं स्यात् ॥ २८ ॥

तत्र परीक्षाभक्तिर्भक्तिः सत्येवताज्जगृह्या च ।

पूर्वजसंकान्ता च प्रतिभावस्यानुकूल्यं च ॥ २९ ॥

साधनमीदृगपेक्षं न पुनर्जन्यान्तरीयसंस्कारः ।

देवविशेषकया वा मन्त्रजपादिप्रपञ्चो वा ॥ ३० ॥

आध्यात्मिकतादम्बः समाधिमुख्यानिपातो वा ।

परब्रह्मसंक्रान्तिः प्रतीकचरणादिसेवा वा ॥ ३१ ॥

मन्त्रा वाक्यानि नवाविष्कृततत्त्वस्य सूचकानि यतः ।

तादृशतत्त्वालोकनमिष्टं किञ्च मन्त्रदर्शनं सुधियाम् ॥ ३२ ॥

शब्दपाठात्फलं नेहक् तस्मात्कार्योपयोगिता ।

मन्त्राणामिति सिद्धान्तः किं शुष्कैत्र चर्वणैः ॥ २॥

सूत्राणि—ते स्पष्टार्थबोधकाः सांकेतिकाश्च ४-१-१५ ।

विध्युपयोग्यर्थबोधकत्वेन तदुपयोगः ४-१-१६ । क्रियासुपयोग
पाठो निष्फलो विशेषतोऽर्थग्रहे ४-१-१७ । रसादिबीजत्वेन
सांकेतिकानां विध्युपयोगः ४-१-१८ ॥

सप्तमाधिकरणमारभ्यति—

संस्कृतेनात्र चित्तेन सिद्धिः संकल्पजा नवा ।

अस्ति संकल्पजा सिद्धिरीशाद्याकृष्टिकारिणी ॥ १ ॥

(अ० ६) मन्त्रा द्विविधा दृष्टाः केचिद्वस्तुमर्थबोधका यदा मुनिषु ।

सांकेतिका इहान्ये विविक्ता नागार्जुनादिनेत्रेषु ॥ ३३ ॥

तत्रोपयोग उक्तः प्रीतानामरणमन्यनादिकार्येषु ।

ह्युक्तमित्यादीनां विधादियोगप्रकारेषु ॥ ३४ ॥

अर्थानपेक्षशब्दास्तेनमात्रं तु निष्फलं नूनम् ।

किंवा परप्रतारणमात्रफलं रामनामघोषणवत् ॥ ३५ ॥

रामेति यथा घुश्रमोदकमाकर्षति स्विपश्चैव ।

मन्त्राद्व्यरकुञ्जस्तथैव मुधान्नलोभयति ॥ ३६ ॥

उपदिश्य चारिमेकं क्षते यथा किमभिवाधूर्ताः ।

जङ्गे श्यपेन मत्तता त्रिदधुर्भोजविनेपनं सुखिरम् ॥ ३७ ॥

यत्तं मान्त्रिककृतवा विषयोगैर्मारणादि कुर्वाणाः ।

मन्त्रस्य तर्पणादौः सिद्धिं विदधुः पराम्प्रतारयितुम् ॥ ३८ ॥

वधिसंकल्पमात्रेण कश्चिन्न लभते वधि ।

संकल्पसिद्धिद्विषयस्य संस्कृतस्यापि नास्त्यतः ॥ २ ॥

सूत्रं—असंस्कृतेन मनसा फले निरुधः प्रायो व्याहृतानुसर-

णात् ४-१-१६ । संस्कृतेन तदुत्कर्षः ४-१-२० ॥

(अ० ७) गणिताद्यसंस्कृतं मनउक्तामतया प्रकल्पयति ।

चिन्तादिः कियशतः खत्वाऽप्युपकोट्यनम् ॥ ३६ ॥

हंढङ्गानसमोदक-भक्षणकुशलाचरन्ति शकटेषु ।

रज्जुनिबद्धेषु चिरं गायन्तः पुण्यकस्तोत्रम् ॥ ४० ॥

गणितादिकौशलाद्यः सुमहोद्योगस्तु यन्त्रिणि ।

मन्त्रमन्त्रराशिं घटयन्त्वत्प्राहुयनार्थिनां व्रजति ॥ ४१ ॥

रामस्य चिन्तया किञ्च पुण्यकमागात्कुत्रेभुवः ।

वांशिष्टशब्दक्षतया रघोः द्विकोपस्य नाकमगात् ॥ ४२ ॥

आत्माद्येति विमुह्यन्तस्त कविष्वप्सपीयूषम् ।

विज्ञानमधःकुर्वन् शशीकन्याजनां चोरांम् ॥ ४३ ॥

कीलेन्दुजालिकाद्यैर्गुह्यादिनिगूहितं द्रव्यम् ।

आकष्य दर्शयन्निश्चितमतिद्विगुणसंमोहः ॥ ४४ ॥

पोटाभिर्विंशताभिर्मूर्खैर्गन्धैर्भुङ्क्तेष्वथ ।

सांकेत्यकभावादितुतिभिस्त्रिगुणीकृतं वदन्मोहम् ॥ ४५ ॥

पाण्डुर्योतिर्दर्शक-यन्त्रादिकथाभिरन्तर्गताः ।

दृष्टाभिः परितुष्यन्मोहेन चतुर्गुणोपततः ॥ ४६ ॥

कण्ठाधीवरभावं कण्ठास्य किञ्च स्तुवद्भिरथ ।

मध्याह्न्यादुत्तरैः पञ्चगुणस्त्रोपचितमोहः ॥ ४७ ॥

अष्टमाधिकारमारभ्यति—

आरब्धधारम्ययोः कश्चिद्गुणभेदो भवेन्नवा ।

गुणभेदो न भवति कार्यकारणयोः कश्चित् ॥ १ ॥

दृष्टस्तुलादिसाम्येऽपि गुणभेदो महानिह ।

वायुद्वयस्य संयोग-विशेषेभ्यस्तमुद्भवात् ॥ २ ॥

सूत्राणि—सति द्रव्ये तुमयत्रान्यथा ह्यासद्वादापत्तिः

४-१-१२ । न नूतनमन्यत्र तत्त्वयोगात् ४-१-२२ । तत्रापि

तुलादिसाम्यम् ४-१-२३ । अघटितत्वेन ज्ञानं तत्त्वम् ४-१-२४ ।

ज्ञानो भारतवासी कलाकुमारः कलाध्यक्षः ।

आचार्यो वा दर्शन-काव्यादेर्नश्यति प्रायः ॥ ४८ ॥

(७० ८) भावनया वा शब्देरपि वा द्रव्यस्य नेत्यतिः ।

द्रव्याणामिह योगाद्द्रव्यं घटकैर्हि सदृशं स्यात् ॥ ४९ ॥

योगेऽपि तु नाभिनयं कार्यमिहान्यत्र तत्त्वयोगात्स्यात् ।

तत्त्वानामपि योगे न तुलादौ भवति परिसृष्टिः ॥ ५० ॥

तत्त्वान्यत्रोपशतान्यग्रावधि निश्चितानि विदुर्द्विः ।

अघटितमिति यज्ज्ञातं तत्त्वं तत्संमतं सुधियाम् ॥ ५१ ॥

अघटितमिति यत्संप्रति विज्ञातं तस्य घटितत्वम् ।

अस्युन इव संभाष्यं वायुद्वययोगघटितस्य ॥ ५२ ॥

घटनादि निश्चितं यथावत्तेनोक्तं कार्यम् ।

अदभुतमिह घटते यत्तस्माद्विज्ञानमिदमेव ॥ ५३ ॥

ज्ञानिममिह विज्ञानं किमपीति ज्ञानमेव विज्ञानम् ।

प्रथमं तेन विनाशं मनुजः पशुरेव विज्ञेयः ॥ ५४ ॥

नवमाधिकरणमारभ्यति—

निराकारात्समुद्भूतं साकारं सकलं नवा ।

निर्गुणाच्च निराकारादीशात्सर्वसमुद्भवः ॥ १ ॥

निर्गुण च निराकारं तत्त्वं नास्तीह किञ्चन ।

तत्स्वाकारे त्वसद्वाद्ः कार्यं त्वाकारविप्लवे ॥ २ ॥

अन्तिममिह विज्ञानं घोषादाति प्रपद्य मेऽहन्त्यः ।

विज्ञानस्य विदुष्ये न चेष्ट न ह न ह नमुद्रिः ॥ ५४ ॥

वेदादौ विज्ञानं पूर्णं परिवृत्तिरहितं च ।

शिव्यकृत्वागणितादिकमपूर्णमेव ह सर्वमिदम् ॥ ५६ ॥

मूर्खाणां प्रतिपत्तिर्वेदाद्विज्ञानतामेषा ।

न हि विज्ञानं वेदिकमवेति कं वा स्थिरं किञ्चित् ॥ ५७ ॥

घोषादरणिविमन्यात्साधोयानग्निसंभवाद्वा यथा ।

स्फुरकशलाकाद्यदिदेवं विज्ञानमात्रेण ॥ ५८ ॥

न स्थिरता विज्ञाने नेशात्मादौ तथैकमस्य च ।

न तु तेन कार्यहानिर्विज्ञानप्रतां कदापि संभवति ॥ ५९ ॥

विज्ञानस्यापूर्तिं पश्यच्चानमिच्छेत्कः ।

पदभ्यां स्थलसंमनुजः प्राणायामैः खमुद्भूयते ॥ ६० ॥

उपवासपरो मूर्खा विशर्करं भोज्यमुपहतसु ।

प्रतिवेशिजनस्य कथं नापन्नपया विहीनश्चेत् ॥ ६१ ॥

निर्विज्ञानः कथमिव विज्ञानमपूर्णमुपहसतु ।

संकल्पसिद्धिघोषैर्मूर्खाणां चेत्प्रतारिता न भवेत् ॥ ६२ ॥

(५० ६) साकारमेव सर्वं तस्माद्वैविध्यमेकमुपमया ।

वैविध्यान्तरमन्नाकारविमर्दात्समुद्भवति ॥ ६३ ॥

सूत्र—सर्वस्य साकारत्वादाकारोपमर्दः सर्वत्र ४-१-२५ ।

न निराकारादाकारोद्भवः पुनरप्यसद्वादापत्तेः ४-१-२६ ॥

दशमाधिकशतमारचयति—

सर्वात्मा चेतनोयं वा स्यादथाचेतनोपि वा ।

भक्तानुग्रहकृत्याद्यैश्चेतनः स्यादसौ स्फुटम् ॥ १ ॥

अस्मिन्नवान्तरो भेदश्चेतनाचेतनाभिन्नः ।

तस्मादस्मिन्विकल्पोयं सर्वथैवासमजसः ॥ २ ॥

सूत्र—अध्वान्तरभिदा चेतनाचेतनाख्या ४-१-२७ । चेत-
नस्योपायविकल्पा नत्वचेतनस्य ४-१-२८ ॥

आकारस्योद्भूतिर्न निराकारात्कथञ्चित्स्यात् ।

एवं स्वीकारं स्यादसत्समुद्भवकथा यस्मात् ॥ ६४ ॥

(७० १०) प्रकृतौ साकाराणां किञ्चिच्छेतनमचेतनं तु परम् ।

कत्स्नायां न प्रकृतौ चेतनता तद्विपर्ययोप्यथवा ॥ ६५ ॥

यस्योपायविकल्पस्तच्चेतनमभिमतं विदुषाम् ।

यस्य तु नियतैश्च गतिस्तदचेतनमिष्यते क्षणति ॥ ६६ ॥

अप्यस्योपस्कान्तं प्रति अजुरेयैका गतिर्निवृत्ता ।

नतु पार्श्वतो विनङ्गचमयान्तस्थस्य तत्कुर्वते ॥ ६७ ॥

तस्मादचेतनं तत्प्रीतिनकश्चेतनस्तु मतः ।

योदक्ष्णात्यवकथं गतिश्चतस्रस्तस्य यत्नेन ॥ ६८ ॥

अनाराधेदचित्ते योगे सति बीजपुद्गले जाते ।

उत्पद्यति चेतनेयं नश्यति पुद्गलविघटने च ॥ ६९ ॥

एकादशाधिकरणमारब्धवति—

जन्मान्तराद्यदृष्टस्य दैवत्वाद्या वा परस्य वा ।

दैवं जन्मान्तराद्यहं तदधीनादिव अन्तवः ॥ १ ॥

अयत्नसिद्धं दैवं स्याद्यत्नः स्याद्विद्वद्वाक्यम् ।

फलमेतद्वृत्त्याधीनं निश्चितं सुधियामिदम् ॥ २ ॥

सूत्राणि—भूतभवतामयत्नसिद्धानां यत्नस्य च फलं भावि
४-१-२६ । अयत्नसिद्धं दैवं यत्नः पुरुषकारः ४-१-३० ।
उभयमपेक्षितं सर्वत्र ४-१-३१ ॥

सा बुद्धिबलनाकृति-शक्तिमयी केन्द्रमात्मीयम् ।

गतिरिति निजेधिकारे यथाकथं चिन्तयायता ॥ ७० ॥

(७० ११) भूतं भवच्च यावत्तदवबोधनतमेव स्यात् ।

दैवमर्थं पुरुषकारो यत्नः फलमेतयोर्भावि ॥ ७१ ॥

चेतनमचेतनं च प्रकृतावुभये यतो दृष्टम् ।

न च सर्वज्ञः कश्चिद्विभाव्यते सर्वशक्तिर्वा ॥ ७२ ॥

नियता न तु विनियम्या प्रकृतिर्दृष्टा यतश्चेष्टा ।

तस्मात्प्रकृतेर्भिन्नो न नियन्तास्यास्तु कोप्यस्ति ॥ ७३ ॥

यावच्च भक्तवयः वार्यनया हन्त सूर्यगतिम् ।

रोधयति तावदस्या न नियन्ताभ्योनुमेवः स्यात् ॥ ७४ ॥

वह्निर्दहन्यथेच्छं गिरिकाननपुरवरसामान् ।

अनियन्तृज्ञो नियन्तरि शक्ते बुद्धीमुखे वल्लः ॥ ७५ ॥

बुद्धीर्नियम्यताम्नेरिव सूर्यादेस्तु भक्तानाम् ।

प्रत्यक्षदर्शनीयः कार्यवशाद्धेतिनियमः स्यात् ॥ ७६ ॥

द्वादशाधिकारकमारचयति—

ज्ञानं परमहंसानां मूर्च्छाद्यैरदभुतं नवा ।

मूर्च्छाद्यैरदभुतं ज्ञानं दृष्टमेव महात्मनाम् ॥ १ ॥

मूर्च्छाया ज्ञानशत्रुत्वं योगस्त्ववहितिर्मता ।

तत्तत्कार्ये फलोत्कर्षो योगादित्यन्तिरोहितम् ॥ २ ॥

सूत्राणि—योगमूर्च्छासमाध्यादि न संभाव्यं सर्वत्र संभवे

नूनं तदाभ्युपेयो विनियन्तान्यः प्रकृत्याः स्यात् ।

प्रह्लादादिकथाभ्यो न पुनर्विनियामकानुमितिः ॥ ७७ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात्यर्कतिष्ठेत्यादि कथयंस्तत् ।

अभ्युपगच्छति युक्तिभिरपि भगवान्वादरायणः स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

अंशोऽस्यैवसिद्धो यन्नवापेक्षितं कार्यं ।

प्रथमो न स्वाधीनः कार्यं तस्माद्वितीयेन ॥ ७९ ॥

(च० १२) व्याधिरपस्मारादिर्भक्षणमहिफेनमुख्यानाम् ।

गरलानां च निर्मितं मूर्च्छाया लिङ्गवस्तु मतम् ॥ ८० ॥

इदृशमूर्च्छादि जने संभाव्यं नैव सर्वत्र ।

यत्र तु दृष्टं तेषां न धीप्रकर्षादभुतो दृष्टः ॥ ८१ ॥

योगस्तु विसृज्यते निर्दुष्टं कुत्रापि संगमनम् ।

अवधानेनाभिन्नं प्राणायामादि साधनं तस्य ॥ ८२ ॥

सत्यवधानेच्छात्रोभ्यासादभावादि जानीते ।

षेष्ठी मूलधनस्योपयोगतो बहु धनं भजते ॥ ८३ ॥

अन्येष्वेवमवहिताः स्वं स्वं कार्यं विधाय साकल्यम् ।

यान्ति प्रकष्टमेतद्विदुषामतिरोक्षितं सर्वम् ॥ ८४ ॥

वा निष्फलम् ४-१-३२ । योगश्चिस्तवृत्तिनिरोध इति पतञ्जलिः
४-१-३३ । तस्यावधानरूपत्वात्सति तस्मिंस्तत्तत्कार्ये फलो-
त्कर्षः ४-१-३४ । प्राणायामाद्यवधानमात्रसाधनम् ४-१-३५ ।
समाधिस्तन्मयत्वम् ४-१-३६ । तमश्चेष्टावागवधानानामुत्तरो-
त्तरमुत्कर्षः ४-१-३७ ॥

न पुनः प्राणनिरोधादपि वा मूर्च्छागमेन जनः

पठनं त्रिनैव विद्वान्मलधनाद्यन्तरेण धनिकां वा ॥ ८५ ॥

योगोवधानमात्रं तस्य विशेषः समाधिः स्यात् ।

स च तन्मयस्वरूपः परः प्रकृष्टावधानस्य ॥ ८६ ॥

सूचीकारः सूचीं कुर्वन्पर्याप्तया गतया ।

आश्विजहास्तिकतोर्यत्रिकसंभृतयापि नाक्षिपुः ॥ ८५ ॥

मायं तस्य समाधिस्तेन महत्कर्मसाफल्यम् ।

योगं कर्मसु कौशलमाहार्जुनसारथिर्भगवान् ॥ ८८ ॥

किञ्चित्कालमतीतस्तन्द्रां बहु मन्यते प्रायः ।

शयनामनादिसौख्यं वाञ्छुषुद्योगमन्तरेण सदा ॥ ८६ ॥

दुःखात्तयत्तमयाद्वा यदि वाञ्छत्तुत्तमं तु तदा ।

हलवहनं बहु मनुते न पुनः कष्टं गुरे। वासम् ॥ ६० ॥

विद्यामधिगच्छन् विपुलशक्तजितमुखाऽऽख्यान ।

रटति प्रायो रसनामहर्निशं खेठयन्मुतः ॥ ६९ ॥

कृषिचैतुरीला मनसावहितेन पदे पदे तत्त्वम् ।

पृथः परीक्षमाणः सुमहोद्योगः प्रयाति विजित्स्वम् ॥ ६२ ॥

अथोदशाधिकरणमारभ्यति-

कीलनं किल शापो वा मन्त्राणां वार्थविस्मृतिः ।

शापः स्यात्कीलनं तद्धि प्रसिद्धं मन्त्रवेदिनाम् ॥ १ ॥

शापादि कल्पनामात्रं कीलनं त्वर्थविस्मृतिः ।

विषाद्यनुपयोगो वा राजदण्डादिर्भातितः ॥ २ ॥

विज्ञाने प्रसूहा लोभाद्याः सुबहवस्तत्र ।

सुमहान्प्रत्युद्योः भक्तियो सिद्धिक्रियेषु ॥ १३ ॥

• हिमगिरिशिखरे दृष्टान्कलाकुमारिरपि प्रायः ।

• अत्यपरमाणुरन्य-प्रवेशकुशलान्महासिद्धान् ॥ १४ ॥

सप्रविमण्डलाद्यं महसोद्दीपं क्षमानस्मृतम् ।

आर्वाधिविशेषलेहादुषं शान्तक्षुधावेगान् ॥ १५ ॥

सिद्धपुरं शर्मयेष्वयत्रा क्षान्तान्ममूहयितुम् ।

कुशलान्याश्चान्यविदः प्रेतापिशाचाददर्शनं कतिनः ॥ १६ ॥

विकटाः पोटाः काश्चित्कृष्णाऽयतारकुशला वा ।

स्थविरभूकुसविटानाम पुनरात्मरूपेण ॥ १७ ॥

भ्रमयितुमर्चना शक्तान्यर्पादथ्य जनेषु सुगंधेषु ।

अर्वाणि विद्याक्रेषे सिद्धिः वभूतिषु क्विं च क्विरासु ॥ १८ ॥

उत्पादयन्ति महतीं शिल्पं शास्त्रं च नास्तिक्वम् ।

उज्ज्वैः प्रद्योतयन्तः शिशुनाशायेव लब्धजन्मानः ॥ १९ ॥

(अ. १३) अर्वादीने यदुद्गमशास्त्रे मातृकाभिरिह ।

क्षेत्राणां व्यवहारस्तथा विरलेपि तन्वादे ॥ १०० ॥

सूत्रे-सांकेतिकानां रसादिष्वोजत्वमुक्तमर्वाचीनश्च रस-
शास्त्रं ४-१-३८ । तद्विस्मृतिः कीलनं स्मरणे वाच्यप्रयोगः प्रशास-
कानां विज्ञतरत्वे ४-१-३९ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

कैरक्षरैः पुनः किं गरलाद्युक्तं न तस्मिन्मन्यधुना ।

तस्मात्कालनटाधाम्न्यान्वयदन्ति मान्त्रिका मुग्धाः ॥ १०१ ॥

अथ योगचूर्णमुयं यत्कल्पितमभयदत्तादौः ।

ज्ञातं नापि फलं किं तन्नारिषु हन्त विज्ञेय ॥ १०२ ॥

मूर्खः हि राजपुरुषा यदा कटाक्षिद्वदन्ति स्म ।

धूर्ता मन्त्रजमुचुर्विषकतमपि मारणादि तदा ॥ १०३ ॥

अथ तु चाणक्यादपि विज्ञतरं प्रशासत्सु ।

कुर्वन्विवादिषोगं प्रायः कितरां निरुह्यते ॥ १०४ ॥

इति कानि तान् मन्त्रान्यर्पादशति तथापि मूर्खेषु ।

याम्येषु मन्त्रशक्तिं प्रययति गौल्मिकजनाज्ञातः ॥ १०५ ॥

चष्टासु केचिदधुनापि महासभासु

धर्मापदेशगतराजभयाः सदर्थम् ।

उदघोषयन्ति महतीं ध्वनिभावनादेः

सिध्यष्टकादिजननीं महनीयशक्तिम् ॥ १०६ ॥

दुरेख तात्परिहरन्किञ्च कालकूट-वृक्षानिव प्रसरतः शिशुनाशनाय ।

मोहं निरस्य सुमतिः सतताग्रमतः स्याद्वज्रवाचि यतसंघादि शिष्यशाली ॥ १०७ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

—००००००००—

चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निके प्रथमाधिकरणमारभयति—

कायेन समवेतौ वा सूक्ष्मजीवौ युतौ तु वा ।

परलोकादिगमनाद्युतौ स्यातामिमौ स्फुटम् ॥ १ ॥

उत्क्रमादेरसिद्धत्वास्तयोः पृथग्दर्शनात् ।

कायेन समवेतौ तु सूक्ष्मजीवाविति स्थितम् ॥ २ ॥

सूत्राणि—शरीरभेदाज्जीवभेदः ४-२-१ । शरीरात्मनोर-
युतसिद्धिर्न सिद्धयोर्योगः ४-२-२ । अयुतसिद्धिरभेदो बाधराय-
णादीनाम् ४-२-३ । तथा सूक्ष्मस्य ४-२-४ । नात्क्रमणं विज्ञा-
नात्मनः सूक्ष्मस्य वा तथा च याज्ञवल्क्यः ४-२-५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारभयति—

परिणामितया भूम्न उच्छिष्टिः संभवेन्न वा ।

उच्छिष्टिः संभवेदेव परिणामात्प्रकल्पिता ॥ १ ॥

(अ. १) शरीरभेदादिषु जीवभेदो भेदस्य किं स्यादपरं प्रबोद्धम् ।

कायदृष्टे स्थावरादि जीव एको ब्रह्मैव सर्वात्मकमेतदस्तु ॥ १ ॥

कायात्मनोर्नेव पृथक्प्रसिद्धिर्न सिद्धयोर्योग इहानयोस्तत् ।

विनिश्चितैवायुतसिद्धिरस्मात्तर्कप्रपञ्चेस्तु किमत्र शङ्कः ॥ २ ॥

यौ नाममात्रेण पृथक्पटारौ प्रकल्पितौ तार्किकमुपश्लिष्ये ।

तयोः प्रसिद्धं युतसिद्धिरस्माच्च तदुत्तोर्यास्तवभेदमाहुः ॥ ३ ॥

पृथक्शरीराच्च यथात्मतत्त्वं तथैव चित्तादिमयोपि सूक्ष्मः ।

पृथक्च तस्मात्समवेत एव तस्मिन्निति स्पष्टमुच्यन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४ ॥

सर्वस्य परिणामित्वं तस्यैच्छेदाद्यदर्शनात् ।

उच्छित्तिः संभवेन्नैव कदापि सकलात्मनः ॥ २ ॥

सूत्राणि-अविनाश्यनुच्छित्तिधर्मो सर्वात्मा ४-२-६ । तस्मि
न्परिणामादि ४-२-७ । नोच्छित्तिस्ततोनुमेया प्रतिबन्धाप्र-
हात् ४-२-८ ॥

तृतीयाधिकरणमाश्चर्यात्-

शब्दावलम्बान्नदाय जनेषु च परिग्रहः ।

परलोकागमस्यास्तु न वा, सोस्तु सतां मतः ॥ १ ॥

स्वप्ने विनष्टे न हि तस्य देह्यमुत्क्रम्य कुत्रापि क्वचिः प्रथिति ।

तथैव सूक्ष्मस्य न चात्मनोऽपि क्वचित्गमः स्याद्विच्छिन्ने शरीरे ॥ ५ ॥

तान्येव विज्ञानघनानु नश्यत्यत्रासन्नानुत्क्रमिणस्तथेति ।

महात्किगाढां गिरमुज्जगार महाविधुयां ननु याज्ञवल्क्यः ॥ ६ ॥

(अ. २) जीवस्य कायानुविनाशितास्मात्सर्वात्मनः शाश्वतता मतस्तु

सनातनः सर्वगतोऽयमात्मा धनञ्जयपुण्ड्रभूषणोक्तः ॥ ७ ॥

अस्मिंश्च सर्वात्मनि चित्समुद्रे तद्वित्तद्वाभ्यन्तरपूरणं ।

कायापथावर्तिनि भूरितारा-फेनाञ्जितं प्राणिसहस्रवानं ॥ ८ ॥

नसद्वृद्धोपपद्यतेतुजातप्रबालजालोपचितान्तराजे ।

अश्वद्वहन्तोः परिणामधारा वदन्ति संसारततीरपाराः ॥ ९ ॥

तत्त्वं तदेतत्परिणामि नित्यं दृष्टं हि नात्रावर्णिमि किञ्चित् ।

सर्वात्मनोच्छित्तिरसंभवेव कस्यापि सर्वात्मनि वा कथं स्यात् ॥ १० ॥

नश्यन्विशेषः परिणाममेति परे विशेषे सुधियां स्फुटं तत् ।

इदं तु नित्या परिणामधारा संसारवारांनिधिरेतदात्मा ॥ ११ ॥

अर्थवादे न शब्दस्य प्रामाण्यं धर्मवादिनाम् ।

स्वस्वधर्मस्य च श्रौष्ट्याद्व्यर्थो लोकपरिग्रहः ॥ २ ॥

सुत्राणि—न शब्दविरोधः शब्दस्य विधिमात्रे प्रामाण्या-
त् ४-२-६ । अमेदो वेद्याविदुषोः शब्दावलम्बेन परलोकस्वी-
कर्तुः ४-२-१० । न शिक्षादित्यागो निष्कारणधर्मावलम्बि-
नाम् ४-२-११ ॥

(अ. ३) जीवस्य कायानुविनाशिता या शब्दोऽपि दृष्टः प्रतिपादयंस्तम् ।

शब्दविरोधेऽपि परेन हानिविधां हि शब्दो भवति प्रमाणम् ॥ १२ ॥

शब्दोऽप्यमाणादवस्थाभ्युपेक्षि जीवस्य नाकादिगमं मन्वात्मन् ।

शब्दः प्रमाणं तत्र पूर्वज्ञानं नैवापरेषामिति कोत्र हेतुः ॥ १३ ॥

धर्मान्तरीयास्तत्र धर्ममेव वदन्ति शब्दचिरपस्य हेतुम् ।

धर्मान्तराणि प्रथम्यजसं त्वं चातिदृष्टो विनिपातहेतून् ॥ १४ ॥

भवन्मते पश्यवित्तातिनीचां वासाय घोरो निरयः परम् ।

धर्मान्तरीया अथ ता भवन्तं दिदृक्षमाणा निरयेतितुष्टाः ॥ १५ ॥

स्वर्गाधिकारी स्वमतेन सर्वः परैः प्रपञ्चो नरकाधिकारी ।

कस्यार्थवादेषु तदीदृशेषु वचः प्रमाणं भविता जनस्य ॥ १६ ॥

स्वर्गाद्यभावेऽपि शिक्षादिकस्य त्यागो न निष्कारणधर्मभावात्

तद्विषयेऽपि सुरन्निधेया तदस्य निर्वैतमुपेतु मोक्षः ॥ १७ ॥

(अ. ४) सर्वात्मके ब्रह्मणि कायदृष्टिविधत्यमेवे किल नालिकेय ।

सूक्ष्मप्रधारस्यनक्तियञ्च कायानुगा राजति जीवशक्तिः ॥ १८ ॥

विषयत्तमं स्यात्तु च सर्वगं च देहात्कथं ब्रह्म परेतु देहम्

जरीरमेतच्च नालिकेय शीर्यत्यवश्यं यमनं न तस्य ॥ १९ ॥

धर्तुर्धाधिकरणमाश्रयति-

भूतः कायस्य जीवस्य कस्याप्यस्त्युत्क्रमो नवा ।

अस्तु कस्यापि वस्त्रादित्यागौपम्यस्य दर्शनात् ॥ १ ॥

भूतः सर्वात्मकत्वं यच्छरीरं तु विशीर्यति ।

शरीरानुविनाशी च जीवः कस्योत्क्रमोस्त्वतः ॥ २ ॥

सूत्राणि-ब्रह्म शरीरं जीव इत्याकाशो नालिका सूत्रीप्रसार-
नादादीनिवत् ४-२-१२ । न ब्रह्म शरीरान्तरमायात्याकाशवद्विभु-
नित्यं व्याणु ४-२-१३ । शरीरं शीर्यति तस्य हि तन्निवृत्तम् ४-१-१४
जीवः पुञ्जोद्भवत्वाभ्रमति पुञ्जे ॥ ४-२-१५ ॥

पुञ्जोद्भवत्वाभ्रविता क्व जीवः पुञ्जे विशीर्यो निधनस्य कालं ।

नाणुं व्रजन्त्यां नहि नालिकायां तस्याः स्थनं चुम्बन्ति नालिकान्या ॥२०॥

उद्घोष या प्रेतपिशाचरूपः स्यनो न कुञ्जे गिरिगह्वरे च ।

कृजत्पक्षो नालिकया विमुक्तो रामो विदेहाधिपकन्यपेव ॥ २१ ॥

(अ. ५) मर्यात्मनो विम्बममानता चेज्जीवश्च तस्य प्रतिविम्ब प्रथः ।

शरीरमादर्शनिभं तथेदं ततोपि कन्मान्तराद्य जीवः ॥ २२ ॥

विम्बप्रहायोगमपास्य धावन्मादर्शमन्यं प्रतिविम्बप्रिणहः ।

नैवोपनख्यो न तथैव जीवो मताच्छरीरादपरं प्रयाति ॥ २३ ॥

स खानिगोत्प्रेष्यपिशाचप्रहो परिमुटं पञ्जरंभक्षिप्रहो ।

जीवोभविष्यद्विद्वि हन्त तस्य तदेव कन्मान्तरमप्यमेशस्यत् ॥ २४ ॥

येनो परो वात्मशरीरकोशादात्मानमुद्धृत्य परत्र यावत् ।

न दर्शयेत्प्रेतकषाप्रदातैः पृथक्क चात्मानमयेतु तावत् ॥ २५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति-

जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे भवेत्तस्योत्क्रमो न वा ।

भवेदेवेतोत्क्रमस्तस्य भिक्षवोपि तथा विदुः ॥ १ ॥

आदर्शनाशे नाशो हि प्रतिबिम्बस्य दृश्यते ।

तस्मान्न प्रतिबिम्बत्वेऽप्युत्क्रमः किल सिध्यति ॥ २ ॥

सूत्रे-मुकुरप्रतिबिम्बवद्वा ४-२-१६ । शरीरान्तरगो हि
पिशाचवत्पञ्जरपक्षिवद्वा ४-२-१७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति-

स्तन्यचूषणशक्त्यादि पैतृकं घान्यजन्मजम्

जन्मान्तराभ्यासजं तत्स्फुरमुक्त मनीषिभिः ॥ १ ॥

पैतृकं तु मनुष्याद्याकृतिवत्तत्समञ्जसम् ।

अलं तदर्थं जीवस्य जन्मान्तराविकल्पनैः ॥ २ ॥

सूत्रम् —न पूर्वजन्मसंस्कारः पूर्वजशक्तिस्त्वयस्कान्तवत्
४-२-१८ ॥

ब्रह्मैकरूप्ये न विद्यत्तभावे न नापि विम्बप्रतिबिम्बभावे ।

जीवः शरीरं विद्यत्तं विहाय गन्तुं शरीरान्तरमत्र शक्तः ॥ २६ ॥

(अ. ६) स्तन्यचूषणशक्त्यादिगर्भिनं जन्मान्तरमस्ति कथा सा ।

मनुष्याद्यादिषडागतोसौ दायस्तु तस्मिन्निजपूर्वजैर्भ्यः ॥ २७ ॥

पितृान्मजोपैति गुणमनवस्था कर्तृविशेषैः सह नात्र शङ्का ।

प्रवर्तिता दीप इह प्रदीपान्नुपान्मदीपस्य दधाति नूनम् ॥ २८ ॥

मत्तमाधिकरणमारचयति -

भोगोवशिष्टो जीवस्य स्वर्गादौ संभवेन्न वा ।

संभवेदेष नाशः स्यात्किमभुक्तस्य कर्मणः ॥ १ ॥

साक्षाद्भोगः शरीरेषु तत्संभोगात्परेषु च ।

ज्ञानिनोपि ह्यमुक्तिः स्याज्जन्मान्तराविकल्पने ॥ २ ॥

शैत्यादिसंयोगवशादिदानीं बालः स्तनं यो न पिबेद्रुजातः ।

दृष्टेऽपि शैत्यप्रभृता निर्मासं तर्कस्तदर्थे किमु पृथञ्जातः ॥ २६ ॥

(अ. ७) भोगोपि साक्षादिह कर्मणः स्यादेकत्र जन्मन्यथैव नूनम् ।

भोगस्तु पारम्पारिकः सुखादौ स्फुटस्तदर्थं परजन्मनालम् ॥ ३० ॥

यस्यावशिष्टं निधने फलं तु परत्र भोगो न समञ्जसोऽस्य ।

दृष्टो हि पापस्मरणे स्मृतिश्च न पृथञ्जातैरुपन्यतः ॥ ३१ ॥

सुगं पिबन्त्यो मिषसं न तस्य पाकः सुराया न मदेऽपि दृष्टः ।

मत्तस्य पाकं न यथा मदे वा तथैव पापं न मुराखनेहात् ॥ ३२ ॥

अगारजन्मादि च कल्पयन्ति दण्डं मुधा दुर्धियं यथ नूनम् ।

प्रातिर्वराहस्य यथा स्वभोज्यं तथाक्यपानेऽपि मर्ताऽपि यस्य ॥ ३३ ॥

अभुक्तमत्राय कृतं परत्र फलं ददातीति कुतर्कणा तं ।

मद्यं न लीढेन स्मृतिज्ञेऽपि मद्यः प्रबल्यो निलये मुराणाम् ॥ ३४ ॥

अनादिजन्मान्तरकर्मराशेरनन्तजन्मान्तरभोग्यता चेत् ।

ज्ञानेऽपि मुक्तिर्भविता न पुंमामन्यादृशं ज्ञानवशाच्च तत्तन्म ॥ ३५ ॥

लीलाश्वनेकं किल पक्षितुल्याः कायेषु चेत्यङ्गरक्षनिभेषु ।

स्वर्गादिभोग्यो यदि कर्मराशिर्मक्तिः अपुण्यप्रतिमा तदासा ॥ ३६ ॥

मूत्राणि-साक्षाद्भोगस्त्वेकेनैव जन्मना ४-२-१६ । पारम्परिकः संसर्गात् ४-२-२० । आमुष्मिकभोगकल्पने मुक्त्यभावः ४-२-२१ । सुहृदादौ संक्रम इति चेन्नियते सर्वेषामविशेषः ४-२-२२ ॥

अष्टमाधिकरणमारभ्यति-

स्वर्गादिकल्पना धर्मे जनान्वस्यते न वा ।

नरकस्य भयात्स्वर्ग-लोभाद्धर्मं जनो भजेत् ॥ १ ॥

ज्ञातुं संक्रामति कर्म सख्यो रिपो मुते वा यदि मृत्युकाले ।
 सर्वस्य संक्रामति कर्म जन्तोः कथं न तद्विचिन्तनाविशेषात् ॥ ३७ ॥
 स्वर्गापि मिथ्या नरकापि मिथ्या ग्रहंश्च जी-मतताद्वितीयः ।
 मिथ्या पुनर्जन्मविकल्पनेन जनान्कथं पश्ययतीह भिक्षुः ॥ ३८ ॥
 अध्यत्ममानस्य गुणाद्विषयो नाध्याभिनीति स्फुटमाह भिक्षुः ।
 किमेव तत्कान्तरतां तद्वान् कदापि जीवस्य गतिं प्रवृत्ति ॥ ३९ ॥
 जज्ञस्य रम्भापरिरम्भनोभः कम्पमथा धैर्यगोक्रमाभिः ।
 लोभेन रम्भाधिगमो न तस्य कम्पेन वा धैर्यगोक्रमाह ॥ ४० ॥
 मन्त्रोच्चैर्धैर्यगोवि यत्प्राप्तुं खलं मृन्मज्जनीति जानन् ।
 ज्ञानः प्रकम्पेन मुदं वहेद्वा न भिद्यते तु स्रगुलूखनो वा ॥ ४१ ॥
 शास्त्रेण वाच्यं परमार्थतत्त्वं भवेण किं कीदृगेति पयस्त्रयं
 कस्यास्ति शक्तिः परमार्थ एको भवाम्बु नैके नियता न धैरे ॥ ४२ ॥
 नरे नरत्वं नरशास्त्रवाच्यं भवेण तस्मिन्मरणाश्रयता वा ।
 के के भवाः कुत्र नरे भवन्ति कस्तत्प्रवक्तुं प्रयतेत विद्वान् ॥ ४३ ॥

स्वर्गादिवादिनामत्र मठमन्दिरभूमिषु ।

महापातकभूयस्त्वात्कल्पना सावकोशनी ॥ २ ॥

सूत्राणि—कल्पना नाकनिरयादीनां सद्बुद्ध्यतिकरात्काश्चन
गिर्यादिवत् ४-२-२३ । धर्मे भयार्थमहानामिति केचित् ४-२-२४
तत्परस्वास्तेयमिव रज्जुत्तर्पसंनिकर्षात् ४-२-२५ ॥

नवमाधिकरणमारभ्यति-

भोगाशामेवकैस्तृप्त्या मूर्खाणां तु सुखं न वा ।

देवाङ्गनादिचिन्ताभिर्मोदस्तेषां धिनिश्चितः ॥ १ ॥

बन्ध्यामुते पुत्रवतीमुत च विविध्य वेसा प्रथमे कल्पस्यति ।

काये द्वितीयेन निर्जं करोति पशुः प्रमत्तोपरया जनोमो ॥ ४३ ॥

अनेकजीवस्थविरोधिनीं चेदुत्तमे स्तां म्यापयतीह भिक्षुः ।

कञ्चं तदीया अनुयात्रिणोपि जायं पुनर्जन्मजुषं वदन्ति ॥ ४४ ॥

अयं दण्डितो भ्रमतायमाद्यः फनादमिसे वचसो वृष्टेते ।

जीवो न जन्मान्तरयान्भ्रमेण मयेति तुल्यं वचने तथैव ॥ ४५ ॥

(अ. ८) तस्मादियं काश्चनपर्यताभा पकल्पना स्वर्निरयादिकानाम् ।

ऊर्ध्वं सुमेरावबालिम्पशेले पूरे पयोधैर्वसुधोदरे वा ॥ ४६ ॥

धर्मे भयार्थे किल बालिशानां मृत्योति तां केचन घोषयन्ति ।

आपातरम्यं सुफलं यथोक्तंस्तत्र स्मरन्तः प्रतिरोधयन्ते ॥ ४८ ॥

क्रियाच्चिरं रज्जुभुजङ्गमाद्या विभ्यस्तदभ्यर्णगतं न बालः ।

मुद्रादिकं स्पष्टयति सोम्यश्रव्या चोरो न किं म्यादृष्टयम्यद्योयः ॥ ४९ ॥

किं चात्र दृष्टः सहर्भक्तनक्ष्मा स्वर्गादिविभ्यामपरातिपापी ।

पापं न तद्यद्गदितेन यस्य न देवनाम्ना सकदेव नश्येत् ॥ ५० ॥

यथा स्वर्गस्य चिन्ताभिः सुखं नरकचिन्तया ।

दुःखं तेषां तथा नातः स्वर्गस्यात्युपयोगिता ॥ २ ॥

सूत्राणि—वर्षशतनाप्यतृप्तस्य ततोप्यल्पतरायुषो भोगाद्ये-
त्यग्रे ४-२-२६ । दुःखाशापि ४-२-२७ । पर्याप्तमायुर्ज्ञानघतः
कार्यशेषस्यापरैरनुष्ठेयत्वात् ४-२-२८ । न तस्य लोकलि-
प्ता ४-२-२९ ॥

दशमाधिकरणमारभ्यति-

अत्युक्तिरेव स्वर्गादिस्तत्त्वं किञ्चिद्विहास्ति वा ।

किञ्चित् स्वर्गादयो लोकाः संभवन्त्येव वस्तुतः ॥ १ ॥

यः पापपाशः सुरमन्त्रिषु तीर्थेषु वा हन्त मठेषु वापि ।

स्वर्गादिविश्वासपराङ्मुखाणां वैज्ञानिकानां समितौ क्व तस्य'त् ॥ ५१ ॥

गुरुं न धर्मस्य भयेन नारां स्वदृष्ट्यायोद्यतमाह किञ्चित् ।

प्रच्छाद्य धर्मस्य च वञ्चकेन पापं नृपालादभयाश्चरन्ति ॥ ५२ ॥

स्यगाय जीभस्सन्ध्यासकमां यत्पातकं हन्त करोति कालः ।

स्वर्गादिविश्वासपराङ्मुखस्तु स्वप्नंपि तत्प्रवर्तते नैव धीरः ॥ ५३ ॥

अ. ६) असृज्यते वर्षशतेन जन्तोर्भोगाभिलाषात्परलोकघातः ।

वैधश्रद्धाखिलयौवनाया वैध्यात्प्रचिन्तेव सुरालयेषु ॥ ५४ ॥

यद्यायकानां व्यभिचारचिन्ता मद्यस्य सेवा कनहृदय शब्दवत् ।

जुगुप्सितोयं नरकात्सुषोरात्सुरालयो हन्त सुरालयोसौ ॥ ५५ ॥

सुरालये सौख्यलवानुश्रुतः स्मरन्ति नृनं निरयाथ योगान् ।

कुतान्यथा स्वप्नसुरां विवीक्षां ध्यात्वा मुहुर्मोहमयी वदन्ति ॥ ५६ ॥

अभाव उत्क्रमस्यैव न दृष्टिः स्वर्गगामिनी ।

तस्मादस्त्युक्तिरेवैषाभिमतं कविकल्पना ॥ २ ॥

सूत्रे-उपलभ्यमानसुखदुःखातिशयोक्तिस्तु ४-२-३० ।

नरहरकाङ्क्षुः दृष्टव्यतिकरस्कन्धा सैषोत्प्रेक्षापल्लविता कवि-
ता ४-२-३१ ॥

एकादशाधिकरणमारभ्यति-

कर्मणः स्यात्परित्यागः शक्त्या सातत्यमेव वा ।

विरागिणां परित्यागः संभवेदत्र का क्षतिः ॥ १ ॥

ज्ञानात्मनश्चालितचेतसां तु पर्याप्तमायुर्महतामिच्छन् ॥

नेच्छन्ति नाकाम्बरचारिणं ते यस्यसि नो वा निरयात्पिञ्जावात् ॥५॥

यत्कार्यशेषं भुवि किञ्चिदेवां सुतेन शिष्येण परेण वास्य ।

संभ्रम्यते निर्वृत्य न तेस्तु स्वर्गायर्कवां निरवस्थितैर्वा ॥ ५८ ॥

(अ. १०) त्वेवम् विद्याद्युपसर्गिण्य पूतिप्रणादेशेन तद्गुह्यम् ।

अस्त्युक्तिरेवा परिकल्पना वा सुराङ्गनायैतरयोपश्रुता ॥ ५८ ॥

विध्यर्चवादाद्याविवेकबीजा शब्दावलम्ब्याम्बुभरेण सित्ता ।

तारापहादौ नरकपथं यत्तदङ्कुरा दृष्टमुखादिकस्य ॥ ६० ॥

अस्त्युक्तिभिः स्कन्धशती कवीनामुत्प्रेक्षया पल्लविता विद्याना ।

अश्वत्थवर्षाष्टर्जनचित्तभूमौ विराय ता हन्त विरुद्धमूला ॥ ६१ ॥

अनाद्यहाव्यत्सदृशा विवेक-शस्त्रेण तां तीव्रवृद्धेन क्लृप्तम् ।

लवणपरीक्षाहुतभुविह्वलासु भस्मोभवन्तीमवलोक्य तुष्टः ॥ ६२ ॥

तदङ्घ्रिचूड्या परिशीर्यमायां विज्ञानमारुहति विजलोकः ।

विकासभाजा-कमशो भविषी संपन्नहिंसा महिम्नं येन ॥ ६३ ॥

नालोन्मादसमो ज्ञानां विरागो मौख्यमूलकः ।

तस्मात् कर्मसातत्यं यथाशक्ति हितं मतम् ॥ २ ॥

सुत्राणि-इह कर्मसातत्यम् ४-२-३२ । तद्भक्तिज्ञानमूलकं
त्रिवर्गफलम् ४-२-३३ । सा जीवन्मुक्तिर्ममत्वविरहे ४-२-३४ ।
संन्यासस्तुर्वेवाहुवत् ४-२-३५ ॥

(अ. ९९) अर्थाद्विघ्नन्तारहितस्तदित्यं विज्ञानवृद्ध्या जगतः शिवाय ।

दातेन भक्त्या च विशुद्धचित्तः सत्कर्मं कुर्यात् सदैव साधुः ॥ ६४ ॥

यद्वस्तु यादृक् तदसं तथैव ज्ञान्मनां प मार्गभक्तः ।

अनारतं कर्मपरो लभेत धर्माद्यंकाङ्क्षान्महनायकीर्तिः ॥ ६५ ॥

अयं जने नैव परस्तु कश्चित्तः स्वार्थमित् प्रतिपद्य कर्मि ।

भूमानमानन्दमयं भूमेण निवेश्य सोऽप्योयसि खन्धमेति ॥ ६६ ॥

अस्यापि लोकस्य शरीरनाम्नः परस्य लोकस्य च भूमनाम्नः ।

अंशांशिभावं तु यिदन्महात्मा सर्वस्य मुक्तः कुशलं करोति ॥ ६७ ॥

न कर्म सर्वआत्मानि याति विश्वं निरक्षकर्म परमागुरुच ने ।

स्वकर्मसंन्यासमतः सुखद्वयो न रोक्षयन्ते परमार्थवल्लभाः ॥ ६८ ॥

प्रमादवान्कर्म विहातुमोहते जनस्तु यो भूमनि सर्वकर्मणि ।

स ऊर्ध्वं बाह्वोरिव बाहुरेककः पुरोर्ध्वं शेषं मुखवर्तिशुष्यति ॥ ६९ ॥

इदं हि धर्माद्यसुखस्य साधनं शरीरमाद्यं न ममत्वमत्र च ।

अयं तदेतत्सकृत्सात्मनो धनं, विनाशयेत्स्तेरमकर्मणा सुधीः ॥ ७० ॥

हृत्प्रसाधिकरणकारकमिति-

निर्वेदात्कायदुःखादि तपः कार्यं न वा बुधैः ।

कार्यं कण्टकशय्यादि तपो निर्वेदमाश्रितैः ॥ १ ॥

कलिदैवादिपैशाच-स्रममूला विरागिता ।

तस्मात्कण्टकशय्यादि विकर्म परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

सूत्राणि-शरीरमाद्यं त्रिवर्गसाधनं न च ममत्वं तत्रापि
४-२-३६ । कण्टकशयनादि कर्माभासः ४-२-३७ । युक्ताहार-

(अ. १२) शरीरमेतत्सकलात्मनो धनं प्रयत्नवेत्सर्वहितं तदुत्तमः ।

तथा हि कायस्य धनं करो भवन्सदेव कायस्य कृताय चेष्टते ॥ ७१ ॥

न कर्म संन्यस्य पराशसंपद्वेर्नवापि शार्दूलकलत्रतर्पणैः ।

न कण्टकशय्यस्तृणशय्यादि वा भुक्तुं भवहार्यनविभर्मेन वा ॥ ७२ ॥

ग चावताराभक्तदर्शनचर्मेन भाष्मसत्त्वादिसमागमोदितैः ।

विकर्मभिर्वा न परेतिनाशवेच्छारामेतत्सकलात्मनो धनम् ॥ ७३ ॥

सुयुक्तमाहारविहारमासान्सुयुक्तचेष्टः पक्वेषु कर्मसु ।

भजन्सुयुक्तं शयनाद्यबोधनं विवृद्धतंजा यदुराजयोगतः ॥ ७४ ॥

शरीरमेतत्सकलात्मनो धनं हितं नियोज्यन्सकलस्य सम्मतिः ।

त्रिविध्यं विज्ञानमधूनि सर्वतः सरस्वतीसङ्गमप्रवहमाशरेत् ॥ ७५ ॥

उपवयवति शिष्यशास्त्रसङ्गे सुखमिह जीवति सर्वं यव लोकः ।

अथ मम निधनेपि सौख्यभाजो ननु मम बन्धव इत्युपीत तोषम् ॥ ७६ ॥

मूर्खेस्तु नीत्र परितुष्यति भोगजातेर्दारिद्र्यरोगानिलये निरपेक्षसीदन् ।

रम्भाङ्गसङ्गमसुगन्धसुगन्धकाले दृष्टस्मर्तैर्द्रवति चेतश्च रोरवाद्यैः ॥ ७७ ॥

विहारतादि वासुदेवस्य ४-२-३८ । कलिदैवायनतिखोकान्तर-
दिव्यशक्तिपिशाचादिप्रत्यया निर्वेदाभासहेतवः ४ २-३९ ॥

इति चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

कलिरयमिह का स्यादुच्यतिहन्त जन्तो-
रतिबलवति देवे यैरुचं किं नु कुर्यात् ।
अयनतिरवराणां निश्चिता पूर्वजेभ्यो
भुवि भवदपि दुःखं शर्मणमुत्र शश्वत् ॥ ७८ ॥
अननिवत विरक्षा दिव्यशक्त्या प्रश्रन्या-
न्कद्वत् मनुजशक्तिस्तादृशानद्य कुर्यात् ।
शिशुजनमिति वादिमौहयन्तः समन्ता-
द्रूपथ इवमधन्यं भारतं नाशयन्ति ॥ ७९ ॥
इति चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निकम्

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम्

पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिराज्यमारचयति-

चितो निषेधसंशीतिविषयत्वं भवेन्न वा ।

सर्वत्र संशये सर्वाभावे वा संभवेद्विदम् ॥ १ ॥

संशयो वा निषेधो वानुपलब्धो न संभवेत् ।

उपलब्धिस्वरूपायां संभवो नैतयोद्धितौ ॥ २ ॥

सुत्राणि-ममत्वनाशश्चिदात्मभावात्मको ज्ञानम् । ५-१-१ ।

चिदक्षयत्मिका न निषेध्या न च संदिग्धा । ५-१-२ । निषेध-

संदेहयोरपि चिदात्मकत्वात् ५-१-३ ॥

(च. १) ममता तिरोभवति हन्त यदा सकलात्मता च समुदेति शिवा ।

चितिशक्तिरप्रतिहता च तदा प्रथते प्रमाठविगमादमला ॥ १ ॥

अखिलात्मिका चित्तिरिधं सततं परिणामिनो च निजसाक्षितया ।

समवस्थिता च तद्विग्रहमधुधाः क्षणिकामथापरिणतिं च विदुः ॥ २ ॥

परिग्राममेव सुयता जगदुर्निजसाक्षिता यतिजनाभिमतता ।

हृदमन्त्रहस्तिनिभमंशपरि-यत्नयां विमोहयति हन्त जनान् ॥ ३ ॥

चित्तिरिधं निषेधविषयो न भवेन्न च संशयस्य विषयः किल सा ।

उभयं चिदात्मकमिदं हि यतश्चित्ततोऽहंतात्मकतयाधिगता ॥ ४ ॥

यदि सर्वमुक्तिरिति चेत्तदा नुपलब्धिस्तद्विषयो हि कथम् ।

अथ नास्ति सर्वमुक्तिरिति चेत्तदा न चित्तिर्विषयविषयस्तु ततः ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति-

चिदात्मनः परिच्छेदः कथमप्यस्ति वा न वा ।

ज्ञानं नैवापरिच्छिन्नं परिच्छेदः स्फुटस्ततः ॥ १ ॥

उपलब्धिमयादन्यत्किं वा स्यादखिलात्मनः ।

तस्मिन्नंशाः परिच्छिन्ना नास्य तु स्यादपरिच्छिन्ना ॥ २ ॥

सूत्रे-न परिच्छिन्ना सर्वात्मनः परिच्छेतुरभावात् ५-१-४ ।

तस्यामेकस्यान्येन परिच्छेदे न तस्या मन्येनासंभवात् ५-१-५ ।

“ यदि संशयस्य विषयोऽप्यखिलोऽनुपलभ्य संशयमप्येषि कथम् ।

“ न चिदात्मनस्तदुपलब्धिमयात्पलायितुं प्रभवतीह जनः ॥ ६ ॥

विविधोपलब्धिविषयेषु चिदात्मनि नैककोश इतरं स्पृशति ।

असति क्षमेभिघटनेऽङ्गुलयश्चरणं शरीरिण इवेकतनोः ॥ ७ ॥

अत एव भारतमुपावसतोऽनुपलभ्यमेव ननु सिद्धपुरम् ।

न यद्विज्ञाप्यशकटादिगमादुपलभ्यतीह यावदुपयोर्घटनम् ॥ ८ ॥

न च मानसेष्वपि सदा सकलं सुलभं स्मृतिः प्रभवतीह किल ।

स्मृतिसंस्क्रियादिवशतोऽङ्गुलं स्फुटमन्य एकमवकर्षति यत् ॥ ९ ॥

प्र. २) अखिलात्मनोऽन्यदुपलब्धिमयात्परमस्ति न प्रमितिश्चून्वतया ।

न परिच्छिन्ना भवति तेन चित्तेन परिच्छिन्नति हि निश्चे किमपि ॥ १० ॥

इह चिन्मयेशमपरं तु परः परिच्छिन्नति सकलात्मनि यत् ।

स ततो निजप्रमितिकः सकलं परिपश्यति स्वयमनन्यगतम् ॥ ११ ॥

प्र. ३) समुदेति शुद्धबुद्धतरङ्गनिभं सकलं स्वसाक्षिणि चित्तस्फुटिनिधौ ।

प्रविलीयते पुनरिहैव यतः सकलात्मता स्फुटमनुपलभ्य ततः ॥ १२ ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति-

ज्ञातुं वैचित्र्यमात्रस्य ब्रह्मण्युपरमो नवा ।

निर्वैचित्र्यं ब्रह्म शुद्धं मुक्तौ प्राग्वापि सृष्टितः ॥ १ ॥

लुप्तेऽप्येकत्र वैचित्र्ये परेषामिह दर्शनात् ।

सृष्टेरनाद्यनन्तत्वादब्रह्म वैचित्र्यवरसदा ॥ २ ॥

सूत्राणि-स सर्वात्मा यरीरेन्द्रियविषयमनोदर्शो साक्षी

५-१-६ । तस्मिन्सर्वात्मसमुद्रे शरोराद्यमुवेति लीयते च बुद्बुदा-

दिवत् ५-१-७ । तस्मिन्ननाद्यनन्तं पारमार्थिकं वैचित्र्यम् ५-१-८ ।

वैचित्र्यविशेषविश्लोपेऽप्यपरिच्छिन्नासंख्यवैचित्र्यान्तराधानम् ५-

१-९ । न हि बुद्बुदविशेषलोपादबुद्बुदो महार्णवः ५-१-१०

विशेषाणां कृत्स्नानामुदयस्य विश्लेषस्य वा यौगपद्याभावाद्द्वैचि-

त्र्यात्यन्ताभावो नाममात्रम् ५-१-११ ॥

परिणामजातमित्यु यद्विविधं परमार्थसत्तद्विहितं न नवा ।

विविधमस्त्वमेतदनवध्वन्युपक्रमणावसानमखिलात्मतनौ ॥ १३ ॥

समुद्रे तु वा विलयमेत्वपि वा परिणाम एक इह साक्षितनौ ।

परिणाममात्रविकारस्तु न सोऽविरतोर्मिकः किल त्रिदम्बुनिधिः ॥ १४ ॥

उदितिविलुप्तिरपि वा युगपत्परिणाममात्रविषयास्तु कथम् ।

परिणामशून्यपरमात्मकया लयमेतु तेन किल भिदुक्ते ॥ १५ ॥

न सुषुप्तिमानपि सुषुप्तिमयो भवति त्रयव्यतिकारस्तु विभुः ।

प्रभवाप्यदव्यतिकारोऽपि तथा भवशून्यता भवतु नन्त कथम् ॥ १६ ॥

विद्यमत्त्वमन्यदुरीकुडतामपि वा न भिदुरिह चित्तजलथौ ।

प्रभवाप्यदव्यतिकाराख्यमसौ विवधमस्त्वमुत्कटमुदल्लस्यति ॥ १७ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति-

वैचित्र्यं मायिकं सर्वं पारमार्थिकमेव वा ।

विलोपान्मायिकं सर्वं नहि किञ्चिद्गन्धर्वम् ॥ १ ॥

पारमार्थिकमेवेदं व्याघातरहितं यतः ।

विलोपाद्वस्त्वसन्नैव न मयंत्वात्सुतो ह्यसन् ॥ २ ॥

सूत्रे-न मायिकमनिर्वाच्यं वैचित्र्यं भिक्षोरिवाद्वैतशुद्धि-
विलोपात् ५-१-१२ । विलोपादसदिति चेन्न व्याहृतेस्तत्प्रयोज-
कत्वात् ५-१-१३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति-

मायानादिरनिर्वाच्या सतोर्व्यतिकरोय वा ।

अस्त्वेनादिरनिर्वाच्या भिन्नवोपि तथा विदुः ॥ १ ॥

(अ. ४) कथमस्तु मायिकमनिर्वचनोचितमङ्गं सर्वमुपलब्धमिदम् ।

न विचित्रभूयमखिलं जगतोपलपन्नपन्न उद्धतधीः ॥ १८ ॥

यदसन्नं तद्वदति जातु न सद्भिज्जगति सत्यमिति कणावचः ।

प्रतिभाति संगतमुशन्ति ततः शशशङ्कसंनिभमसत्सुधियः ॥ १९ ॥

उपलब्धसत्त्वमिदं जात्यपि यत्तदसत्कथं भवतु सत्त्वयुतम् ।

शशशङ्कजन्यतनुजातिपरं मतमत्र शब्दमयमीदृगसत् ॥ २० ॥

(अ० ५) अथ वन्ध्यभिन्नवचनैकगतिः समते न या किमपि निर्वचनम् ।

अपि मायया ननु चिद्वृथता-क्षतिदग्धयालमुरीकतया ॥ २१ ॥

सति कुत्रचिद्वदितस्य सतः प्रतिपत्तिरिष्टमिदमध्यसनम् ।

असतस्तु नैव सति नापि सतोऽसति जातुचिद्वचनं दृष्टं प्रथितः ॥ २२ ॥

सतोर्व्यतिकरस्त्वेवा यस्या नामान्तरं सप्तमः ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ २ ॥

सूत्राणि-तस्मान्नानादिर्माया न चानिर्वाच्या ५-१-१४ ॥

क्षणिकः प्रमादजः सतोर्व्यतिकरस्तु सा तथा च वक्ष्यति ५-१-१५।

नासतः सत्यस्यासौ दृष्टः भूतो वा ५-१-१६ ॥

ब्रह्माधिकरणमारचयति-

ज्ञानेपि कर्मसातत्यमुच्छेदः कर्मणोपि वा ।

ज्ञाने कर्म न संभाव्यं भवत्वेतद्दृष्टव्यं ॥ १ ॥

ज्ञानेपि कर्मसातत्यं न्यायपूर्वन्तु तद्भवेत् ।

नाकर्म वासुदेवस्य जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥ २ ॥

न कदापि सद्यदि जगद्भूतसि स्मतिरप्यमुष्य कथमाधिरभूत ।

अनुभूतपूर्वविषयस्फुरणं विषये परत्र तव बाधस्तनम् ॥२३॥

असदेव मायिकमिदं निखिलं यदि चेन्द्रजालसदृशं भवति ।

अपरोक्षकोसि नटपेटगतं सकलेन्द्रजालमवगच्छ शिषो ॥२४॥

(अ) ६) सतया तथैव किल विज्ञतया सततान्वितः सतु विद्वन्मुनिभिः ।

अविच्छेदमेतदिह शक्तिबुगं तपनस्य तापपरिचर्ययासत् ॥२५॥

अयमप्रमेयनिजलोधनिधिर्ज्ञतया ममस्वरहितो नृपयत् ।

अथ विज्ञ हव ममतां लक्षते क्षमितात्मतां च भजते विमुक्तम् ॥२६॥

तनये निजे सममतो जनको न परस्य पुत्रमुपलालयति ।

अथ स प्रथास्तुषट्की तु भजन्त्यसुते परत्र च समो भवति ॥२७॥

ज्ञतया तथैव समतां दधतः सतपश्चयातमस्मिन् चरतः ।

तनुराद्यं मयति विज्ञतया सकलात्मनस्तनुमिमां विदतः ॥२८॥

सूत्राणि-ज्ञानविज्ञानशक्तिमांश्चिदात्मा ५-१-१७ । उभयो
 ज्ञाश्वती ५-१-१८ । विज्ञानशकाबुद्रिकायां परिच्छिन्नात्मता
 पित्रादेरिव ५-१-१९ । ज्ञानशकाबुद्रिकायामपरिच्छिन्नस्वरूप-
 परिचयो ममतोच्छेदश्चाधिकरणिकस्येव ५-१-२० । स
 न्यायपर्यवसायी ५-१-२१ । नाकर्म वासुदेवस्य ५-१-२२ ॥
 सप्तमाधिकरणमारचयति-

निर्गुणः प्रकृतेर्भिन्न ईशः प्रकृतिरेव वा ।
 निर्यन्ता प्रकृतेः कश्चिन्निर्गुणः संभवत्यसौ ॥ १ ॥

नृपतेः समस्तमवयवगर्वाधिपतिर्यथा न सङ्गतेनुचितम् ।
 इतरेतराक्रमममुष्य जने समतां वदंश्च परिपात्यखिलान् ॥२६॥
 सकलात्मनः सकलमेव विदन्स्वतन्त्रं परांश्च परिपाति तथा ।
 ज्ञतया प्रबुध्य भुञ्जतिर्जगतः शिवमाचरन्व्रततमुद्यमवान् ॥३०॥
 कपयोलसस्तनुमिमं मम किं परिपोषयामि न परासचयैः ।
 अथ वा क्षिपामि न तरुसुमुखे कपयेति क्षिप्तयति हन्त कुधीः ॥३१॥
 स ममत्वदधश्चक्षुस्तु जडोन्यजवत्परित्यजत तं विबुधाः ।
 अक्षतासुरस्य तनयैर्विकलं जगदीदृशेर्निरयपातघ्नैः ॥३२॥
 वसुदेवसूनुरपि कर्मपरित्यजनं क्षिप्तिन्व्रति स योगिवरः ॥
 जनकाद्येषां किल कर्मपरा दधति स्म सिद्धिमनुजामवनौ ॥३३॥
 ७) सुखमत्र भूमनि क्षिप्तमनुनिधौ न परिच्छिन्नावति सुखं परतमम् ।
 जनयेन क्षीयत इहामुलये गयनाङ्गनाप्रक्षयिनौ न सुखम् ॥३९॥

* प्रकृतिर्नियतैवेयं विनियम्या न केनचित् ।

सर्वाकारेश्वराभिजासाक्स्येष विनिश्चयः ॥ २ ॥

सूत्राणि-स भूमा सुखं नादपे सुखमिति सनरकुमारः
५-१-२३ । स परात्मा सर्वगुणः सर्वाकारः सर्वकामस्तथा च
ब्राह्मणम् ५-१-२४ । न निर्गुणो निराकारो वा तस्यात्यन्ताभा-
वरूपत्वात् ५-१-२५ । प्रकृतिः प्रमेयात्मिका सर्वत्र विशेषेषु
५-१-२६ । सामान्यतस्त्वप्रमेया चिदात्मिका ५-१-२७ ॥

अष्टमाधिकारणमारब्धति-

भ्रमस्य तत्त्वज्ञानाद्वा लोपाद्वा मुक्तिरिष्यते ।

लोपान्मुक्तिर्न मुक्तौ स्यादनुबन्धो भ्रमस्य हि ॥-१ ॥

निखिलात्मकोऽखिलगुणो भगवान्निखिलाकृतिर्निखिलकामनिधिः ।

स सदात्मकः किल चिदम्बुनिधिः सुखमप्रमेयमिह सर्वमये ॥३५॥

न स निर्गुणो न च निराकृतिरित्यवधारयेः किमपि नास्ति तथा ।

यतिवक्तव्यगुरनिवासरसा ह्यश्विना शिवेति सरणिस्तु गिराम् ॥३६॥

अपरिच्छिन्ना प्रकृतिरंशधिवा निखिला तु न प्रमितिमूर्ति सा ।

अपरिच्छिन्ना चित्तमयी प्रकृतिर्ब्रह्मात्मजस्य निखिलात्मसमा ॥३७॥

पुरुषस्य वा प्रकृतितस्तु भिन्ना कपिलप्रमादलहरी ननु सा ।

विविन्नति ह्यन्य पुरुषं प्रकृतेर्ब्रह्मतेर्मुनिर्विद्वन्मरत्त्वमिव ॥३८॥

पुरुषा हि बुद्धबुद्धतरङ्गनिभाः प्रकृतौ चिदात्मनि विशेषमयाः ।

सकलात्मनः प्रकृतितः पुरुषान्कपिलो जिवेत्यति कथं मतिमान् ॥३९॥

(अ. ८) व्यतिभेद यच्च विषयस्य सतो विषयान्तरेण च सता विद्यतः ।

भ्रम उच्यते मकमरीचिजल-स्कूटमल्लिकाक्षगद्भिभोगनिभः ॥ ४० ॥

मुक्तिस्तत्त्वावबोधः स्याद्भूमौपोप्रयोजकः ।

सदिग्गमोपि विहातभ्रमः पातं न श्रूयते ॥ २ ॥

सूत्राणि-तत्त्वेनाज्ञातोव्याहतः सतोर्व्यतिकरो भ्रमः ५-१-२८ ।
सत्यसतस्तद्विपर्ययेण बाध्यासं मिश्रवः ५-१-२९ । भ्रमो ज्ञान-
धर्मस्तत्त्वेन धर्मान्तरवज्ज्ञेयः ५-१-३० । लज्जानामप्रमादादज्ञानं
च प्रमादात् ५-१-३१ । तस्य तत्त्वेन ज्ञानं मुक्तिः ५-१-३२ ॥
न नियतस्तद्विज्ञेयो न चापेक्षितः ५-१-३३ । कुतो भ्रमः प्रमा-
देनेति न चोद्यं न हि दृष्टेनुपपन्नं नाम ५-१-३४ ॥

इति पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम् ॥

मुक्तिं नासतो न च सतोऽस्ति वा भ्रम उच्यते स्मरणमप्यसतः ।

नहि संभवत्यस्ति हेत्वि गिरावपि कस्य हेमगिरितर्कभवः ॥ ५१ ॥

भ्रमोऽपि धर्मवित्त एव तत्त्वतोऽयमस्य धर्मान्तरवत्तमुत्तमाः ।

प्रमाददोषं विनिरस्य ये स्थिताः सदेहमुक्तिं दधते सदेह ते ॥ ५२ ॥

न तत्त्वमेतस्य विवर्त्तते ये पुनः पतोक्षमाणा मृतमुक्तिमायसीम् ।

अवस्थितास्ते निरये तमोमये विरं विवर्त्तन्ति गता इवाष्टे ॥ ५३ ॥

भ्रमस्य लोपो नियतो न नाप्यसाधपेक्षितस्तत्त्वविदोऽपि मुक्तये ।

भ्रमो भ्रमत्वेन विनिश्चितः परं ददाति निःशेषसमत्र निश्चितम् ॥ ५४ ॥

जनानुबध्नत्यपि दिग्भ्रमे यथा दिशोऽनुमिच्छन्नविनिश्चिदर्थानात् ।

न कार्यद्वानि भ्रमते तथा गतिर्भ्रमस्य सर्वस्य मता मनीषिणाम् ॥ ५५ ॥

कुत उदित इह भ्रमविषयद्वयो ननु सकलात्मनि भूषि साक्षिरूपे ।

अनुचितमिति नानुषोध्यमेतत्स्फु-मुपलब्धिरक्षाधिष्ठोपपत्तिः ५ ५६ ॥

इति पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम् ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

पञ्चमाध्याये द्वितीयाह्निके पञ्चमाह्निकस्यमारवर्षति-

मतभेदेषु सर्वेषु भद्रा कार्या न वा पुनः ।

सर्वेषां मतभेदानामङ्गीकार्यात्र सत्यता ॥ १ ॥

वस्तुभ्येकविधेनेक-मतानां स्याज्ज सत्यता ।

मायानिःश्रेण्यतीतौस्माद्ग्राह्यः सिद्धान्त एककः ॥ २ ॥

सूत्राणि-सा माया निःश्रेणित्रयवती ममताहस्ताद्विपर्या-

या ५-२-१ । उपनिषत्सिद्धान्तस्तामतीतः ५-२-२ । मृतभेद-

निःश्रेणिषु ५-२-३ । प्रमातृप्रमेयपृथक्कारः प्रथमा ५-२-४

(अ. १) भवं ममत्वादिविशेषकपिणं यदन्ति मायेति चिरञ्जसुरयः ।

विदुस्त्रिनिःश्रेणिमिमाममायिकं स्थितं विनश्यद्व्योपनिषन्मसं तवौ ॥ १ ॥

भमस्य निःश्रेणिषु ह्यन्त यत्तयज्ज्ञतं मतानामितरितरद्विषाम् ।

चिराय यद्वादिभिराजुलोकते ननाश विज्ञानमधास्ति भारते ॥ २ ॥

अयोद्वेयं निजधर्मपुस्तकं जनानमुत्कीर्त्यतिभूक्तयां विना ।

शरीरजीवादिषु पञ्चरायडज-स्थितिं जगदिर्मितिमाहिशिन्विना ॥ ३ ॥

अधीश्वरत्वं पुण्यस्य कस्यचिद्रहस्यतां तत्केधियच्च मनुताम् ।

जनेषु निर्घोष्य मतत्रया जमी चरन्ति भूमौ मतवादवत्सभाः ॥ ४ ॥

प्रमातृगाम्ना महिषस्य यत्पथं वृष्टेन देशे पतितं सुदावहम् ।

तदेव देवोद्यमिति अयोज्जिताः समर्चयन्तः प्रचरन्ति द्वास्त्रिधाः ॥ ५ ॥

इ गस्यान्यतरस्य वा निष्पेषो द्वितीया ५-२-५ । निष्पिष्य कल्पि-
तानां तत्तत्पुरुषीकारे पुरुषविशेषे चिदन्तर्भावस्तृतीया-५-२-६ ॥
द्वितीयाधिकरणमारभ्यति-

पुरुषः प्रकृतिश्चेति द्वैतं सत्यं मृषायथा ।

सत्यं स्यादुपलब्धं हि सर्वैर्द्वैतमितीदृशम् ॥ १ ॥

न तत्संभाव्यते सत्यं द्वैतं नायुतसिद्धयोः ।

न द्वैतमस्माकैकं वा मिथ्यैकं सद्द्विनाम तत् ॥ २ ॥

सूत्राणि-जातिव्यक्तिवत्प्रकृतिपुरुषभेदं कापिलाः ५-२-७ ।

न पुरुषो भूताग्येवेति चार्वाकाः ५-२-८ । ब्रह्म निर्गुणं सत्यं
अगन्मिथ्येति भिक्षवः ५-२-९ । एते प्रथमायाम् ५-२-१० ॥

प्रमादप्राप्मानमुदस्य विज्ञतां स्वबन्धुतायाः सततं दिदृक्षवः ।

सरस्वतीस्रोतसि निर्मले पुनर्वगाहमिच्छन्ति महोजनः परे ॥ ६ ॥

स्वधर्मतातं विटवाम्भिकेषु हा भुक्तुमप्येषु च भक्तिमातरम् ।

समर्थं पोटासु च शास्त्रस्रोतदरं कथं न मुग्धो निरये प्रतिप्यति ॥ ७ ॥

जनैः प्रमातुः सकलात्मनोपि या प्रमेयतः शब्दशब्दात्पृथक्क्रिया ।

भ्रमस्य प्रायेति मतस्य हाटिमाद्यतारनिःशेषिरियं प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥

पृथक्कृतादंशयुगादिति स्फुटं विशोध्यतः कर्कशतर्कवक्रके ।

दृपस्य किंवाग्यतरस्य संमता प्रमदा निष्पेक्षणमेव चापरा ॥ ९ ॥

हाटान्निविष्य च तार्किकैः कथा-सर्गादिभिः पुञ्जविशेषतां पुनः ।

अवापितैस्तेषामुपेत्य कुत्रचित्तिष्येन्न भूय हृष्टान्तिमा मता ॥ १० ॥

(अ. २) विमोहितः शब्दशब्देन तार्किकोभ्युर्थेति जातिं पृथगर्थतो यथा ।

तथा प्रमातृत्वकतेषु वस्तुतो विप्रलभभावानवशम् कारिणः ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति-

अणुविक्रान्मुखाः स्युः स्वतन्त्राः कणराशयः ।

अनुवद्धाथैका स्यात्प्रकृतिः कणशास्त्रिणी ॥ १ ॥

परम्पराः कणानां स्युः स्वतन्त्रास्तत्र का क्षतिः ।

स्फुटोपलब्धः संबन्धस्तस्मात्प्रकृतिरेकिका ॥ २ ॥

सूत्राणि-अनेके जीवास्तत्तत्परिमाणा आर्हतानाम् ५-२-११।

क्षणिकानि विक्रानानि सौगतानाम् ५-२-१२ । अनेकेण-
वानेके चात्मानः कणादानाम् ५-२-१३ । पते क्षिताया-
याम् ५-२-१४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति-

सर्वात्मनोवतारादि-परिच्छेदो भवेन्न वा ।

अमुष्य सर्वशक्तिश्चात्स्यात्कथं न परिच्छिदा ॥ १ ॥

प्रसह्य खेवं कपिलापुङ्गवः प्रवर्तितं द्वैतमलं दधत्यक्षम् ।

न पुंसि चावांशमतस्त्रिंशत् रता दधाति भूतेषु च भक्तिमुत्तमाम् ॥१२॥

पुमांसमेकं प्रवदन्ति भिक्षुवो जगन्मृषेत्यभ्युपगन्तं च स्फुटम् ।

इति जयस्ते प्रथमापुपासते भग्नस्य निःशेषिमवाशितभ्रमाः ॥ १३ ॥

(अ. ३) विदन्ति तत्तत्परिमाणमार्हता कलाक्षया जीवमनेकसृजितम् ।

समाचर्यान् क्षणिकांश्च सौगता गताधयो वितिलवान्यवाहिणः ॥१४॥

अणून्नेकान्य चात्मनो जलपुपासते काणभुजा जलानिह ।

त्रयो द्वितीयामिति वादिनः क्षिता भग्नस्य निःशेषिममन्दविभ्रमाः ॥१५॥

(अ. ४) अक्षोर्ध्वलोकेषु यदन्त ईश्वरं यद्वन्ति मोदं किल देववल्गवाः ।

तमेव मत्स्वार्तिविशेषकपिणं विदुस्तु भक्ता अवतारवादिनः ॥ १६ ॥

सकलस्य शरीरस्य नासारूपेण संस्थितिः ।

असंभाव्या यथा तद्वत्परिच्छेदोच्चिलात्मनः ॥ २ ॥

सूत्राणि-ऊर्ध्वैश्वर्यं जरतीयानि दैवाः ५-२-१५ । जीवश-
रीरेष्वित्यग्रे ५-२-१६ । पिशाचवद्वितस्तत इत्यपरे ५-२-१७ ।
एते तृतीयायां सा भ्रमस्य परा काष्ठा ५-२-१८ ॥

पञ्चमाधिकार्यमारचयति-

नाशकमाद्विरोषाणां सर्वोच्छेदो भवेन्न वा ।

क्रमशः सर्वनाशे स्यादुच्छेदः का विकल्पना ॥ १ ॥

नारो विरोधस्यैकस्य परेषां समवस्थितिः ।

उद्भवश्चेत्यसंभाव्या सर्वोच्छेदकथा ततः ॥ २ ॥

सूत्राणि-मणिमयपाञ्चालिकावस्तु सर्वात्मा बिम्बः ५-२-१९ ।

मनांसि मणयस्तत्र ५-२-२० । मणिविरोधेषु तत्प्रतिबिम्बश्च मणि-

पिशाचवत्संविद्धोऽतस्ततो भुक्तुं सवशोऽयमिति स्थितेति ।

विनाशकृतीयामिति वाचिभस्त्वयो भ्रमस्य निःपेक्षिमिद्वोत्पन्नभ्रमाः ॥११॥

भ्रमस्य काष्ठा हरमा प्रकीर्तिता वक्तव्यतानां परमाधिदेयता ।

विकर्मणां वा हरमा भुक्तमिदं हतेषु देशेष्वरमा प्रमाद्विषु ॥ १८ ॥

(अ ५) स ह्य भूमा मणिसातभञ्जिका-निभस्तु बिम्बः सकलात्मकः शिवः ।

मनांसि विष्वङ्मणयोऽत्र बिम्बये विविध्य बिम्बयश्चाय चेष्टते ॥१९॥

मनोविशेषे प्रतिबिम्बितोऽतः स ह्य भूमा मनु जीवसंज्ञकः ।

यद्येह यादृशदुर्बिम्बितो मणौ तथैव बिम्बः प्रतिभाति निश्चितम् ॥२०॥

भेदमिमा जीवविशेषाः ५-२-२१ । मणेरकारोपमर्दात्प्रतिबिम्ब-
विशेषस्य नाद्यो न बिम्बस्य न वा कृत्स्नस्य मणिसमूहस्य प्रति-
बिम्बसमूहस्य वा ॥ ५-२-२२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति-

भूमांशवेद्योभ्याङ्गत्वा, वेद्यः स्यादेव सर्वथा ।

भक्तानां हि प्रकाशोसाववेद्यो वातिसौक्ष्म्यतः ॥ १ ॥

अयंवेद्यः सदा भूमा परिकल्पेया न कस्यचित् ।

ज्ञानं यथा यथांशानामविद्यापगमस्तथा ॥ २ ॥

सूत्राणि-तद्वद्वैतं शुद्धं वैश्वानरीयम् ५-२-२३ । शरीरव-
दाकाशवत्समुद्रवच्चेदम् ५-२-२४ । न कास्त्र्येन विदितं नात्य-
न्तमविदितम् ५-२-२५ । अज्ञातं नराद्याकारवादिनां निराकार-

मणोरितैकस्य तु नाप्यये विभुः प्रयाति बिम्बो विलयं कथंचन ।

न चाप्यशेषप्रतिबिम्बविमूढो विलीयते तु प्रतिबिम्ब इककः ॥ २० ॥

(अ. ६) तदित्यभायाद्यल्लत्वदूषितं विशुद्धमद्वैतमुदाहरणार्थम् ।

अनुस्मरच्छर्जनसारधर्मैरः स चल्लभः सत्यवतोसुतामुगः ॥ २२ ॥

यथा कराङ्ग्यादि शरीरसंगतं तदित्यभायाद्व्यवहारसंगतं यथा ।

तरङ्गफेनादि यथास्थिमाश्रितं तथैव विश्वं सकलात्मनि स्थितम् ॥ २३ ॥

विद्यात्मतत्त्वं त्रिदितं न सर्वथा जनस्य किंचाविदितं न सर्वथा ।

यथा यथास्यांशमवेति मानवमुखा तथा विज्ञतरत्नमूर्च्छति । २४ ॥

रसंप्रभासावतद्विस्वनादयोयिजात्मनोऽंशः कश्चनः सुविमुक्ताः ।

इद्वैकमेकं परिपद्यन्मतिः समस्तानामुः सकलीकरोत्यसम् ॥ २५ ॥

वादिनां च ५-२-२६ । विदितं वामदेवजनकपाङ्कजद्वयवासुदे-
वादीनां जीवन्मुक्तानाम् ५-२-२७ ॥

सप्रमाधिकरणमारचयति-

आत्मानात्मविदोरेका गतिर्वा द्विविधा मता ।

कमिभस्मविद्वन्तत्वादेका स्यादुभयोरगतिः ॥ १ ॥

निजास्ललाटादवधोऽर्धलोकात्स्निशारमोद्गारमुदोर्ध्वं विस्फुरत् ।

तद्विस्मयं ज्योतिरवेक्ष्य सखे शरस्य सत्त्वं प्रणवस्य पट्टिदुः ॥ २६ ॥

विलिख्य धा स्वामिपतद्वहोद्गतां पवित्रनालां परिपूतसेतनः ।

विलोकयेभक्तशिरःसमुद्गतं महः परब्रह्मममानमदभुतम् ॥ २७ ॥

रहोनिकुञ्जे शमिनामय भमम्यविश्रय वा तीर्थविहारगङ्गुरे ।

प्रजाप्रदात्रीर्विधवाकनेष्वपि प्रपश्यसि ब्रह्मपिशाचदेवताः ॥ २८ ॥

नद्यापि माञ्जिष्ठमयं शरीरके मुहुर्ब्रह्माक्षं वलत्न निर्मलम् ।

न रामसत्त्वं न भवत्स्वरूपिणं पुनर्धरायामवतारयिष्यसि ॥ २९ ॥

द्युतं सखे ते सरयूः प्रदास्यति प्रजानिलाशस्य नद्यावमिच्छति ।

विषच्छरस्यासुनिरोधरीतिभिः किमद्ग ते व्याप्यतद्विद्रुथादिभिः ॥ ३० ॥

किमद्ग विज्ञानमिदं निवेद्यसे विमुञ्च नात्तिश्रमिदं किलाफलम् ।

किपञ्चिराद्भावनयैव शिष्ये समस्तसिद्ध्यागमनस्य ते कलाम् ॥ ३१ ॥

कयापि वैधेयजनस्तु षोडशा भुक्तुमभयदेन विटैस्तथापरैः ।

वृत्तीव मध्याह्न्यमर्थैर्विमोहितो वस्त्रेभिरञ्जानतमः सु मञ्जति ॥ ३२ ॥

स एव भूमा सकलात्मकोऽङ्गकैरसप्रभातापतद्विस्वनादिभिः ।

यथाकथञ्चिद्विदितः स्फुरद्वियामनर्घ्यविज्ञानभतां महात्मनाम् ॥ ३३ ॥

प्रत्यक्षाज्ञाननिरये सद्ज्ञानात्मविद्ः स्थितिः ।

सत्यज्ञानात्मके नाके सदैवात्मविद्ः स्थितिः ॥ २ ॥

सूत्राणि-संनिकृष्टतमं प्रियतमं ज्ञाततममपि तं प्रमादितो
विप्रकृष्टमिवाप्रियमिवाज्ञेयमिवोपेक्षन्ते ५-२-२८ । त आत्मज्ञाना
असुर्येण्ये तमस्यवतिष्ठन्ते ५-२-२९ । तरति शोकमात्मविद्भयं
च प्राप्नोति ५-२-३० । असतः सम्मृत्योरमृतं तमसो ज्योति-
गच्छति ५-२-३१ ॥

इति पञ्चमाध्याये द्वितीयोऽष्टाहिकम् ॥

यदीयतस्त्वयच्छात्कुटुम्बिनः श्रेष्ठं सिद्धिं जनकादयः पुरा ।

अकर्मसंन्यासपरा ध्रुवः परां परार्थविज्ञानयुता मनोविद्याः ॥ ३४ ॥

(अ. ७) यदन्त एतं नरवानराकृतिं निराकृतिं वा न विदन्ति तत्त्वतः ।

उपेक्षमाणाश्च तमात्मवर्तिनः एतन्त्यसुर्ये निरये तमोमये ॥ ३५ ॥

विदात्मतत्त्वं त्वखिलात्मकं विदन्विशिष्टं नान्विष्यति कुत्रचित्कतो ।

तदंशविज्ञानमुश्नन्नसंप्राप्तद्विस्वनोष्मादि च यः परोक्षते ॥ ३६ ॥

तरति शोकमुदस्य भयान्यलं सदसतोमतमप्यथ मस्युतः ।

स भजते तमसश्च परं मतो जज्ञति मङ्गलमङ्गलमन्मतिः ॥ ३७ ॥

इति पञ्चमाध्याये द्वितीयोऽष्टाहिकम् ।

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति-

गुणाभयोतिरिक्तोऽस्ति न वा कश्चिद्गुणोत्करात् ।

द्रव्योपलब्धिः प्रत्यक्षा तस्मादस्ति गुणाभयः ॥ १ ॥

गुणानामाभयः कश्चिन्नातिरिक्तो गुणोत्करात् ।

स्वाभयत्वं स्थितं तस्माद्गुणानां वसुधादिवत् ॥ २ ॥

सूत्राणि-न द्रव्यं गुणेभ्यो भिद्यते ६-१-१ । गुणसमुदाये
द्रव्यत्वकल्पना सेनावनादिवत् ६-१-२ । आधारे द्रव्यं चेत-
साधारान्वेषणादनवस्था शेषकूर्मादिवत् ६-१-३ । स्वाधारे गुण
समूहस्तु भूम्यादिवत् ॥ ६-१-४ ॥

(अ. ९) न सर्वविद्यमानतमकुण्ठशक्तिः पुरापि वा प्रभवति कश्चिद्व्यवसायः ।

प्रमादिता न खलु न सर्वंगा स्फुटं विभाव्यते भ्रममदमत्सरादिज्ञा ॥१॥

उदयधोऽस्ति चिरत्नविद्यया विशोधयेद्भ्रमनिकरं पुरातनम् ।

अथ कर्ता कृतमिव पूर्वजैर्निर्जितदोषया धनवत्तुल्यमवता ॥ २ ॥

न विद्यया क्वचिदपि पूर्णताप्यते पुरातनं वेत्यवगमनं सुविज्ञता ।

पुरातना दधुरिष्ठं पूर्णविद्यतामिमं मतिं स्फुटमवगच्छ मूर्खताम् ॥३॥

असंगतं किमपि यदेव दृश्यते चिरन्तनेष्वविदितमेवमेव वा ।

विशोधनैरेव परिपूर्येत्तयोर्मुदं परां वदति सुधीरकातरः ॥ ४ ॥

न पूर्वजादवरजनः प्रज्ञस्यधोर्म्यो भवेद्विषयु न विद्यशक्तिषु ।

स्तुब्धनितुनिति कुमतिस्त्वविद्यया विनाशयत्यनयमरेण बन्धुताम् ॥५॥

प्रमादितां सकलजनस्य शंसता परेण तु प्रमदभरेण नृत्यता ।

युगान्तरे किल विदुषां भविष्यतां कतेष्वितं विनिदधताम् शय्यते ॥६॥

द्वितीयाधिकरणमारभ्यति-

पृथगर्थो इमे द्रव्यगुणाद्याः कल्पितास्तु वा ।

पृथगर्थो इमे नूनमुपलब्धो हि तादृशः ॥ १ ॥

एकोः शब्दमात्रेण द्रव्यत्वादिविकल्पभूः ।

स्वतन्त्रावस्थितिर्नेषामुपलब्धा पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

अपश्यतां पितृषु समस्तवेदितामतिष्ठतामपि च सुतपतीक्षया ।

पदे पदे निखिलपरीक्षणां महान्समुद्यमोद्य तु परमार्थदर्शनाम् ॥३॥

प्रत्यक्षं यन्मर्यादामां परीक्षया विशेषयन् इह कृतस्वित्तांभ्रमान् ।

नवं नवं प्रथयति शास्त्रमात्मवान्मयात्सौ पितृक्षणनिष्कसिं कृतम् ॥४॥

चिरन्तना निश्चितधियोऽप्यसाधना दधुश्चिरादपि किल नातिविद्यताम् ।

महात्मानां बहुषु महोद्यमोऽपि सन्ध्यागङ्गानो ननु कथमल्पभायदृक् ॥५॥

चिरन्तनेकपक्षतमद्य तु क्रमादुक्तुन्मुधोर्मद्विह विद्यताधनम् ।

निरस्य तदभ्रमनिकरं परीक्षया महीयसीः प्रथयति शास्त्रपद्धतीः ॥६॥

न भिद्यते गुणनिकराद्गुणी स्फुटं निराशयो गुणनिकरो व्यवस्थितः ।

असंगता गुणगुणिभावकल्पनार्तिरल्यते गुणनिकराद्गुणीति कः ॥७॥

न भिद्यते वनमवनीकृष्टं चयादनीकनी न च ननु सैनिकोत्करात् ।

न भिद्यते गुणनिकरात्तथा गुणी गुणाशयो वचनविकल्पमात्रजः ॥८॥

गुणाशयो यदि परिकल्प्यतेऽथवा तदाशयः पुनरपि किं न कल्प्यते ।

अथाशयः स किल निराशयस्तदा गुणोत्करो न कथमनाशयस्तथ ॥९॥

गुणक्रियशयपरिकल्पना क्षितेरिवारगप्रभतिगतत्वतर्कया ।

यथा पुनर्धरक्षिरयं निजाशया तदा स्फुटं गुणनिकरो निजाशयः ॥१०॥

सूत्राणि-कर्मगुणविशेषः ६-१-५ । सामान्यं नाममात्र
नातिरिक्तं विशेषेभ्यः ६-१-६ । एतेन विशेषः प्रयुक्तः ६-१-७ ।
अयुतसिद्धयोरभेदात्समवायोपि तथा ६-१-८ ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति-

अभावः कश्चिदर्थोस्ति नार्थोयमथवा पृथक् ।

व्यपदेशाद्धतो नास्तीत्यादेरर्थोस्त्यसौ पृथक् ॥ १ ॥

प्रतियोगिस्वरूपत्वाच्चाभावार्थः पृथङ्मतः ।

तद्भिन्नं सर्वमस्तीति तदभावार्थ ईरितः ॥ २ ॥

- (अ. २) गुणः क्रियेत्यनतिशयात्त्रिंशत् मन्त्रा द्वयं यतः परिश्रुतिरेव नेतरत् ।
कुतार्किका निजगदुरर्थमद्वयं गुणक्रियाधिकरणजातिनामभिः ॥ १४ ॥
इहान्विता बहुषु न जातिरेकिका गुणान्समान्कलयांस जातिरित्यलम् ।
समापि सा न हि शिशुता शिशुद्वये पयोम्बुनानं मधुरिमा स एव वा ॥ १६ ॥
न जातिरस्त्यतिशयिनी विशेषतो न वा विशेष इह स तां ह्यपेक्षते ।
प्रकल्प्य तां तदनु विशेषसाद्विना विद्वन्नां कणभुगनुश्रिता ययुः ॥ १७ ॥
कुतार्किकैः पृथगिति शब्दमात्रतो गुणक्रियाधिकरणजातिनामभिः ।
उदीरितेष्वनुलमहिम्यथाद्वये न वास्तवी भवति भिदेदुशी यतः ॥ १८ ॥
अतः कथं गुणगुणिकारकक्रियादियोजकः किल समवाय इव्यताम् ।
अपेक्ष्यतेस्य च ननु योजकं परं प्रपञ्चसे कथमिति आदरायणः ॥ १९ ॥
(अ. ३) विमयस्य हि सकलात्मना यतो न सत्तया किल सकलात्मना स्फुटम् ।
असत्त्वमित्यपरिमितं न भेदतोतिरिच्यते विषययुगादयं न च ॥ २० ॥
चिरन्तनः कणभुगपि स्वशब्दतो न सप्तमं सुमतिरिहायमुक्तवान् ।
अस्य वा न च सद्विदं यदद्वयं विकल्पयन्नादिति भवात्मकं स तत् ॥ २१ ॥

सूत्राणि-अभावो भेदः स प्रतियोगिस्वरूपः ६-१-९ ।
 अत्यन्ताभावाद्यं तार्किककथपना ६-१-१० । अतएव कथमुक्तो-
 व्यभावाभावः ६-१-११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति-

तत्त्वानां पञ्चसंख्यत्वं प्रत्येकं संगतं न वा ।

रूपादिगुणयोगेन पञ्चसंख्यैव संगता ॥ १ ॥

घटितत्वाज्जलादीनां पञ्चसंख्या त्वसंगता ।

आग्नेयादीनि तत्त्वानि वियद्वा तत्त्वमेककम् ॥ २ ॥

सूत्रे-पृथिव्यादीन्यतत्त्वानि तत्त्वान्तरघटितस्थीत् ६-१-१२

नाकाशः शब्दगुणो निर्वायौ तदभावात् ६-१-१३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति-

द्विकालयोरिद्वार्थत्वं पृथगस्ति न वा पुनः ।

परत्वादिधियां हेतु स्यातामर्थाविमौ पृथक् ॥ १ ॥

(अ.४) क्षितिर्जलं शुचिरनिलस्तथा विष्यच्छरत्नना विदुरिति तत्त्वपञ्चकम् ।

शुचिर्गुणो विषयि विवर्ततेखिलं त्रयं परं घटितमनेकतत्त्वकम् ॥ २२ ॥

नहिन्मयं विषयिदिति तत्त्वमेककं विवर्तते स्वयमिष्ट ततटात्मना ।

विवर्तने यदघटितं विभाव्यते वदन्ति तत्त्वमिति बुधास्तदेव तु ॥ २३ ॥

अवायुके विषयि न यन्त्रयोगतः स्वनः समुद्भवति ततो न संगता ।

स्वनस्य सा विषयवत्त्वककल्पना स्वनः स्फुटं मन्दवत्त्वक इवते ॥ २४ ॥

अभावोमिषमनिलाध्यनः परादयद्वादिकास्तत्तमुपैति न स्वनः ।

अभां विषयस्वतरङ्गरिङ्गुणां स्वनं पुनर्विदुरनिर्लोभिकात्मकम् ॥ २५ ॥

सामान्यवद्भूत्येकस्मिन्कल्पना द्विगनेहसोः ।

अतो न पृथगर्थत्वं तयोरिह समञ्जसम् ॥ २ ॥

सूत्रम्-विष्कालौ सामान्यवत् ६-१-१४ ॥

ब्रह्माधिकरणमारचयति—

खयसृष्ट्यादयेऽहृष्टं स्वीकस्तंभ्यमयो न वा ।

अज्ञातहेतुकार्यार्थं कस्तं व्याहृष्टकल्पना ॥ १ ॥

सृष्टेरनाद्यनन्तत्वाज्जीवस्यापुनरुद्भवात् ।

अहृष्टकल्पना व्यर्था सर्वे हृष्ट्यात्प्रसिध्यति ॥ २ ॥

सूत्रम्-नैहृष्टं व्याघातात् ६-१-१५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

एक आत्मायवानेके परजीवादिनामकाः ।

आत्मानो बहवो हृष्टास्तस्मान्नैक्यमिहात्मनः ॥ १ ॥

(अ. ५) न जातिरस्यधिकरणाद्यथा पृथग्विद्यस्तथा न पृथगनेहसा समम् ।

इत्याहुयेधिकरणभूति कल्पना गुणादिवत्किञ्च दिगनेहमेवैरपि ॥ २६ ॥

(अ. ६) अदृष्टमित्युदितमपूर्वमेव वा पुरातनं सुकृतमद्यापि दुष्कृतम् ।

तदुत्थवा फलजननी च संस्क्रियाद्यथा स्फुटं मतमसमञ्जसं तु तत् ॥ २७ ॥

न चाप्यथो भवति नचोत्थवस्तथाखिलस्य यज्जगत इहेकदा यतः ।

अतोभवपृथगभावो न आसुचित्च क्षिप्तिना स्वयमवद्यापि योजिताः ॥ २८ ॥

असंगता प्रभवकथाखिलात्मनो न चापरं अनुरपि सिध्यति स्फुटम् ।

निरर्धया तदसमदृष्टवार्त्तया सपात्परं जगदुदयाय याचिता ॥ २९ ॥

जीवा बुद्धबुधवद्यस्मात्तस्मादाल्मैक एव तु ।

दीर्घतांदि घने यद्वत्तद्वज्जेदा इह जिताः ॥ २ ॥

सूत्रे-आत्मैको जीवस्य शरीरायुतसिद्धत्वात् ६-१-१६ ।

तस्मिन्द्रव्यत्वादि घन इवास्तित्वादि ६-१-१७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

मनस्तनोः पृथङ्मनो वा पृथगस्त्येव तार्किकैः ।

अणु द्रव्यं हि तत्स्पष्टं प्रतिपन्नं मनीषिभिः ॥ १ ॥

पृथङ्मस्तिष्कनाम्नादेर्मनो नास्तीह किञ्चन ।

मनस्तन्वादितर्को हि प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥ २ ॥

सूत्रम्-मनो जीववत् ६-१-१८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

अप्रत्यक्षे विद्यत्तत्त्वेणुभिर्जगदिदं न वा ।

सादृष्टैरणुभिः सर्वमप्रत्यक्षेभ्यरे भवेत् ॥ १ ॥

(अ. ७) सनातनो विभूर्नात्मकः सदा विचित्रतां दधत्यमेक आत्मनि ।

इहान्वितास्तनुमनु नाशकमिनो न शाश्वताः स्वयमय जीवबुद्धबुदाः ॥ ३० ॥

इहादृष्टे घन इव सत्त्वदीर्घता गभीरतादिकमश्विलं क्लेशोत्पत्ते ।

गुणक्रियाधिकरणजातिवादिनां विशेष इत्यवधृतिरात्मवेदिनः ॥ ३१ ॥

(अ. ८) यथा तनोः पृथगिह जीव इत्ययं न कश्चनैवमपि मनो न वा पृथक्

तनूमिमां व्यपदिदशुः कुतार्किका विचक्षुषो द्विपमिव तत्तदात्मना ॥ ३२ ॥

(अ. ९) नवाद्यादौ विधति तरन्त उच्छटा अदृष्टतो दधत इतस्ततो गतिम्

किञ्चिद्दं प्रलयमय कमास्ततः प्रयुञ्जते ह्यणुकमुकं महत्तज्जात् ॥ ३३ ॥

न संभवत्यणुनिकरे अहे न वा न आत्मनि स्फुटमतनौ तथाप्येव ।

अदृष्टमित्यहदवकल्पनां मुधावज्जम्भतेभ्यस्तत्रमेव तार्किकः ॥ ३४ ॥

प्रत्यक्षतास्ति नभसो नचादृष्टं समञ्जसम् ।

नाप्रत्यक्षेभ्यरे तस्मादणवो विभ्वहेतवः ॥ २ ॥

सुत्राणि- नाणवः काणमुजाः ६-१ १६ ।

त आकाश उपलभ्यमाने मत्स्या इव वारिणि ६-१-२० । न

शून्यमन्तरे वियतो वस्तुत्वात् ६-१-२१ ॥

दशमाधिकरणमारब्धात—

यदीरपञ्जरस्थोसौ ज्ञाता भवति वा न वा ।

शरीरपञ्जरस्थः स्याद्बाह्यस्य ज्ञानमावहन् ॥ १ ॥

आत्मन्येव शरीरादि सर्वमेष प्रपद्यति ।

— अबाह्योऽन्तरस्तस्मात्कुत्स्नो रसघनो मतः ॥ २ ॥

अभामये विद्यति भ्रष्टाद्वाम्भसि स्फुरन्निष्ठपुत्र इत्याणवः परेः ।

प्रकल्पिताः प्रकृतिविदां धरेः परं किर्याच्चरं हृदि दधतु स्थितिं विदाम् ॥ ३५ ॥

यद्य तथा स्थितिमणवे दधत्वमी वदन्ति ते न तु ननु शून्यमन्तरे ।

तदन्तरे विद्यति वस्तु दृश्यते यदात्मकं सकलमुशान्ति केचन ॥ ३६ ॥

(अ-१०) स ह स्थितिर्यत उपलभ्यते न योस्ततो भिदा न भवति विनिवस्तुनोः ।

यदोभयप्रतिनिधतोभयस्थितिस्तदोभयोर्भवति भिदा न वस्तुतः ॥ ३७ ॥

चिदात्मनि स्फुरति ततस्तु शाश्वतेऽखिलात्मके ननु विषयेन्द्रियादिकम् ।

न तस्स्थितिर्भवति चिदात्मनः पृथक् समस्ततः पृथगद्यदा चिदात्मनः ॥ ३८ ॥

चिदात्मके मणिमयसालभञ्जिका-समे मनोमणिमुकुरेषु वस्तुनः ।

इहेष्यते प्रतिकलनं त्रयांशयोः समागमे भवति संनिवर्धतः ॥ ३९ ॥

चिदंशयोर्यदि तु न संनिवर्धता तदा भवेत्प्रतिकलनं कथं तयोः ।

अतोऽंशयोर्भवति न विप्रकटयोश्चिदात्मनः स्फुटमितरेतरवद् ॥ ४० ॥

सुत्राणि—उभयव्याप्तेरभेदपर्यवसायित्वात्तुपलम्भोपलब्ध-
 योरभेदः ६-१-२२ । सद्योत्तमनः स्वात्मनि विषयेन्द्रियसंनि-
 कर्षोपलम्भः ६-१-२३ । मनोमुकुरेषु तदुपलम्भेषु संनिकृष्टोप-
 लम्भान्तरप्रतिफलनम् ६-१-२४ । संनिकर्षविशेषाभावाद्दोषा-
 नास्ताराग्रहः ६-१-२५ । तस्मात्संन्द्रियेण द्रव्यादेरुपलम्भोत्पन्न-
 ष्वधपूर्वस्य ६-१-२६ ॥

एकादशाधिकारखमारचयति—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा ननुमा न वा ।

भवेत्तयोरेकतरात्सर्वत्रैवं हि दृश्यते ॥ १ ॥ -

कार्यकारणयोरत्रानन्यत्वात्संगतं न तत् ।

उक्तं त्ववयवविज्ञानमनुमायाः प्रयोजकम् ॥ २ ॥

न वस्तुनः पृथग्वत् स्थितिः स्थितिश्चिदात्मनोक्लिन्नमुपलब्धिरात्मनि ।

न तस्य तत्तनुमप्यस्मिन्स्थितेर्निजेन्द्रियैर्बहिर्निष्ठ वस्तुनो यद्वत् ॥ ४१ ॥

(अ. ११) न केवलाद्विह सञ्चारतोनुमा न यद्वत्तुः परमपरानुमायकम् ।

धनागमेय्यभिनवपादुकस्य वा धनानुमा न च नवपादुकाभूताम् ॥ ४२ ॥

विमृश्य तत्किञ्च कतिचिच्छिरन्तनाः प्रपेदिरे प्रतिनियतां स्थितिं त्रुणैः ।

स्वभावतः क्वचित्तच्च कार्यकारण-प्रकर्षतः क्वचित्तनुमाययं द्विधा ॥ ४३ ॥

न श्लेषेण त्वजति तदस्वभावतामतस्तरोऽवहति मुखानसाविति ।

छिरन्तनो वदति समञ्जसं न तच्च जातिरस्यतिशयिनी विज्ञेयतः ॥ ४४ ॥

क्वचित्स्थितिच्युतकचयस्य वा परा वदन्ति तां कतिचन कारकावयवा ।

अमुष्य वा स्थितिरिह कार्यकृतः परे विदुः पुनरितमेव कारकम् ॥ ४५ ॥

सूत्राणि—नानुमानं सहचारात् ६-१-२७ । कार्यकारण-
भावात्स्वभावाद्वा ६-१-२८ । स्वभावो नाममात्रम् ६-१-२९ ।
कारणमंशावस्थानविशेषः ६-१-३० । कारणकारणत्वादन्य-
थासिद्धमन्यत् ६-१-३१ । तस्मादुपादानमात्रम् ६-१-३२ ।
तदनन्यत्वमौपनिषदं बादरायणः ६-१-३३ । नाविर्भावतिरोभावौ
योगवियोगौ तु सन्निवेशान्तरे ६-१-३४ । कार्यपरीक्षया कारण-
निर्णयश्चेदसंनिकृष्टावयवानुमानम् ६-१-३५ । अवयविन उप-
लब्धिरिति चेन्न तस्यावयवसमूहानतिरेकात् ६-१-३६ ॥

अपेक्ष्यते किमपि न कार्यसिद्धये परं यतस्तद्विह मुधा त्रिधा विदुः ।

निमित्तमप्यथ समवायि कारणं कुतार्किकास्तद्वसमवायि चापरम् ॥४६॥

यदेकैकं किल समवायिकारणं तद्विद्यतां धुवमिह कार्यसिद्धये ।

चित्तात्मिकां प्रकृतिमिमां निमित्तमित्यपि स्फुटं प्रवदति बादरायणः ॥४७॥

न कार्यतोषि च विविनक्ति कारणं विस्तयोर्ज्विवर प्रकृतं स्फुटम् ।

न कार्यतस्तत इह कारणानुमा गच्छन्त्यमितरङ्गानुमाशयः ॥ ४८ ॥

इहान्यथा भवति च सन्निवेशने वियोगने घटनमयोभयं तु वा ।

तिरोहितिर्न भवति नाप्ययोदयो नवस्य कस्याचिदितरस्य वस्तुनः ॥४९॥

न कार्यतस्तत इह कारणानुमा यतोऽंशतः सविधनतात्परस्य वा ।

शुचेः स्फुटं भवति कथांश्च एकको यमंशतोनुमिमत् यव धूमतः ॥ ५० ॥

कुतार्किका अवयविनो नवस्य यदपहं विदुः स्फुटमवयवसंस्तु तत् ।

विभिद्यतेवयवसमूहतो यतो न किंचिदवयवविनामभावजनम् ॥ ५१ ॥

द्वादशाधिकरत्नमारचयति—

दिव्यमस्ति शक्तियोग्यादेर्न वास्येव यतस्त्वर्मा

अप्रत्यक्षानुमायोग्यं जानन्ति स्म महोअसः ॥ १ ॥

न प्रत्यक्षानुमायोग्या सा शक्तिर्नास्त्यतः स्फुटम् ।

मूढा गुणातिक्रमाद्यैरेताः कुर्वन्ति कल्पनाः ॥ २ ॥

सूत्रे-न योगिप्रत्यक्षमन्यादृशम् ६-१-३७ । विशेषो-
प्रेक्षागुणवि लङ्घनमध्यमविपर्ययासाद्यादेत्वाभासप्रयोजकावाक्याः
६-१-३८ ॥

इति षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ॥

(अ. १२) न योगिनामपि ननु दिव्यशक्तितावधानयानपि नहि पृच्छतां गतम् ।

पुरः स्थितं त्वतिविशदं निर्द्वन्द्वं प्रमादवाचनं पुरतोऽपि पश्यति ॥ ५२ ॥

अमेगते स्फुटमपि दिव्यशक्तिभिर्विभाज्यते निखिलमनन्ययोगतः ।

इति तृतीयविधदरविन्दकल्पना कृतावधे दधति न पारमार्थिकाः ॥ ५३ ॥

विशेषस्येत्प्रेक्षा स्थितिमति तु सामान्यविधया

गुणं वातिक्रम्यानुमितिरथ मध्यानवधतिः ।

इमे तर्कभासाः स्फुटमनुदिताः प्रवक्तव्यभि-

संभुविचित्रं लोकं विदधति धियां विमृशमलम् ॥ ५४ ॥

अतः स्वर्गारस्वीमुक्तविशेषादि कलपं-

विचित्रज्ञानं दिव्यां करणपटुतां यत्तद्वदयम् ॥

शिशुमुग्धो दधेरतिशठविद्वानव्रतवक्त्रेः

अतार्वारात्कष्टो व्यसनमनुधावत्यविदितम् ॥ ५५ ॥

इति षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

षष्ठाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

षष्ठाध्याये द्वितीयाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति—

प्रामाण्यमाप्तवचसामर्थ्यवादेस्ति वा न वा ।

ऋष्यादयो हि सर्वज्ञाः श्रद्धेयवचसः सदा ॥ १ ॥

धर्मज्ञा ऋषयः प्राञ्चः सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।

अव्याहते विधावेव तस्मादाप्तोनुगम्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि-शब्दो नार्थवादे न वा व्याहते विधौ ६-२-१ ।

।स्माद्व्याहते विधाविति नियमो वाच्यः ६-२-२ । तदवचनं

होषोक्षचरणादीनाम् ६-२-३ । पूर्वजाः साक्षात्कृतधर्माणो न

सर्वज्ञाः ६-२-४ ॥

१. १) विधिषु केवलमाप्तगिरः प्रमा यदि विधेर्विषयः सुसमञ्जसः ।

न पुनरर्थवचस्त्वपरीक्षया भवति सत्यमसत्यमथापि वा ॥ १ ॥

तृणमिच्छ त्रिगुणं खलु षट्समं द्विगुणमेव चतुःसमता मता ।

इति न वस्तुनिष्ठनिश्चितये जनः परमते रमते ऋजुर्कोपि सन् ॥ २ ॥

नियतमाप्तगिरामनुबालनं विधिषु विदधीत समञ्जसे ।

अनियमोलपदाद्यविवेकतो विनिवृत्तमस्त्ययमस्त्यनयद्विषयम् ॥ ३ ॥

विदितधर्मपथा ऋषयोभवाविति वचः स्मर यास्कमुनेः सखे ।

अगति सर्वविदः पुरुषाः परं जिनमते न मते श्रुतिसेविनाम् ॥ ४ ॥

न पुनरल्पविदोऽपि पितृर्विधीन् गणयन्ति सुताः पितृव्रत्सलाः ।

गतभयोऽपि हि वस्तुपरीक्षये विनयते न एतोल्यमपि स्खलते ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारभ्यति—

प्रमाणं त्रितयाद्वातिरिक्तं संभवेत् वा ।

पेतिह्यादेः प्रमाणात्सारसंभवेदेव सर्वथा ॥ १ ॥

केषांचिदन्तर्भावोऽत्र त्रयेभ्येषाममानता ।

त्रयमेव प्रमाणं तदतिरिक्तं न संभवेत् ॥ २ ॥

सूत्रे-त्रितयातिरिक्तोत्प्रेक्षा पुनरुक्तिव्यावृत्तिर्वा ६-२-५ ।

विस्तरेण निरस्तान्यैः ६-२-६ ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति—

साम्यवैषम्यरूपे स्तो लयसृष्टौ न वा पुनः ।

कापिलानामिव स्यातां सर्वस्यैते समञ्जसे ॥ १ ॥

अव्ययो ह्ययमश्वत्यो न सर्वस्य भवाप्ययौ ।

एकस्य नाये सन्त्यन्ये क्रमनाशादिशास्त्रिनः ॥ २ ॥

(अ. २) अनुपलब्धिजनश्रुतिसंमितं यदपि मानमुशन्ति विरक्तनाः ।

त्रितयतोऽधिकं विनिरस्यतां क्षिरमयं रमयन्ध्रम एव यः ॥ ६ ॥

(अ. ३) प्रकृतिरस्ति सदा पुरुषोऽपि चेत्कथमयो कपिलस्य भवाप्ययौ ।

न गुणसाम्यनिमित्तमवेयते प्रकृतिरस्तुतिरस्तु कथं नु सा ॥ ७ ॥

भवति बाष्प इहाम्बुजयादौवा भवति बाष्पचयोपि तन्नाम्बुजः ।

प्रकृतिता कतरस्य तदस्त्वदः कपिलयेवत्येतन्मिच्छति ॥ ८ ॥

न भविता भविताप्यिमोक्षार्थं युगपदङ्ग पदं गच्छन् किं तत् ।

अहमता समताप्यनिश्चं गुणैः सकलया कलया न भवाप्ययौ ॥ ९ ॥

सूत्राणि-न साम्यावस्था हेत्वभावात् ६-२-७ । अव्यक्ता-
द्व्यक्तं कपिलस्येति चेद्विपर्ययोपि धारिवाप्यवत् ६-२-८ । न
सृष्टिर्नाप्ययः सर्वस्य ६-२-९ । सृष्टेर्यौगपद्यादेकाप्यप्यभ्याव-
स्थानात् ६-२-१० । अव्ययोश्चतुर् इति वासुदेवः ६-२-११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

संशयादिग्रहः साधुराहतानां न वा पुनः ।

सर्वं तीर्थकरैरुक्तं सर्वज्ञैः स्यात्समञ्जसम् ॥ १ ॥

सर्वज्ञत्वं न कस्यापि संशयादिग्रहस्ततः ।

तिरुद्धो युक्तिभिर्हन्त नाङ्गीकार्यः कथञ्चन ॥ २ ॥

- सूत्रम् - संशयसर्वज्ञतालोकाकाशादि व्याहृतमार्हता
नाम् ६-२-१२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

कारुण्यपरमा युक्ता सौगतो कल्पना न वा ।

सर्वत्यागपरा युक्ता कल्पनासौ भवेद्भ्रुवम् ॥ १ ॥

लगतित्वं चलपञ्चमताव्ययं घटति सोपि धनञ्जयसारथिः ।

निखिलसृष्टिलयं घटतः सतामरुचिरे बहिरेतु कथं मते ॥ १० ॥

(अ. ४) सकलसंशयवाटमुशयसौ जिनकुलस्य तथा सकलज्ञताम् ।

कमिषु दा मनुजेष्विव चार्हतः कतदयस्तदयं समुपेक्ष्यताम् ॥ ११ ॥

(अ. ५) क्षणिकतामखिलस्य च दुःखतामपि विदन्सकलस्य च शून्यताम् ।

अपिठधे सुगतांनुगतस्तनुं कण्ठयाकण्ठया किल कन्यया ॥ १२ ॥

सकलशून्यकथोपि पुनर्जनिं निरयनाकसुरासुरकल्पनाम् ।

अपि घटसमञ्जसतानिधिर्भूः सुगतोऽसुगतो भगवानसौ ॥ १३ ॥

शून्यकर्मगृहत्याग-भ्यापदानुग्रहादिभिः ।

व्याहतां कल्पना सेयं स्फुटमेवासमञ्जसा ॥ २ ॥

सूत्रम्-शून्यस्वलक्षणवुःकक्षजिकत्वादि सौगतानाम् ६-२-१३॥

वृष्ठाधिकरणमारभ्यति—

लोकायतं मतं सम्यङ् न वा सम्यगिदं स्फुटम् ।

विनिश्चितं हि प्रत्यक्षं व्यक्तेः स्वार्थेवणा तथा ॥ १ ॥

ऋणादिमूर्खताग्रस्तमालस्यात्सर्वनाशकृत् ।

नेदं मतं समीचीनं परमात्माद्यवेदनात् ॥ २ ॥

सूत्रम्-परमात्माज्ञानं प्रत्यक्षैकवादित्वं च आर्षाका-
णाम् ६-२-१४ ॥

पितृकलत्रमुताडि परित्यज्य सुगतः समख्ययत जातु यः ।

अङ्गलवत्सतरक्तुकटुम्विनीं स्वपिशितेऽनाशितेन कथां कथम् ॥ १४ ॥

तनुरियं निपतं सकलात्मनः कथमिमां पश्ये विसृजेदनुधः ।

भगवदीयधियं कुर्वन्तत्तनो न ममताममृता मुधियां हि सा ॥ १५ ॥

(अ. ६) अनुमितेतिमुखा अलकौशलादद्यतलिङ्गः किल कीदृशतानुनाः ।

यदधमर्यपदं सुखमुत्तमं निजगदुर्जगदुच्यतेस्तु तत् ॥ १६ ॥

अनुमितावर्णिषं वधतः परां ननु क्षिरादधुनापि तदङ्गजाः ।

खल्वरताद्यवयन्ति नरादिषु भ्रमहता महतामिह शब्दतः ॥ १७ ॥

अपि नरानखिलाभ्यस्तु दृष्टवानसि न ते खल्वरा इति वक्षि यत् ।

इति जनं परिभर्त्य कथोरमो खल्वरणे चरणे विनियुज्यते ॥ १८ ॥

ननु जनश्रुतिभक्तिपरायणा निभतनास्तिजनोपहृता मुदम् ।

वक्ष्ये शिष्यकलाधरयो विटाः किमवनोमवदीय विपत्यथे ॥ १९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नराद्याकारता देवादीनां युक्तियुता न वा ।

नरवानरसिंहर्क्षाद्याकारास्ते ध्रुताः स्मृताः ॥ १ ॥

नराद्याकारता नैव सूर्यादीनां न वा पुनः ।

निराकृतित्वं किन्त्वेवां गोलाद्याकारता स्फुटा ॥ २ ॥

सूत्रम् - नराद्याकारनिराकारादिवादे वाचन्तराणाम्

६-२-१५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

• सर्वस्यास्य नियन्ता च कारणं चास्ति वा न वा ।

अस्तीश्वरोऽस्याः प्रकृतेर्नियन्ता कारणं तथा ॥ १ ॥

(अ- ७) रश्मिशक्तिभिर्मामुखान्तरान्तरधरं सकलात्मकमेव वा ।

अतनुजन्तुतनून्वदतु ब्रुवन्नयनयोरनयोरलमञ्जनम् ॥ २० ॥

(अ- ८) न तनुतस्तनुमानतनुः पृथक् सकलात्सकलात्मक इन्द्रधरः ।

तिमिरदग्धदृशः शशियुग्मतोप्यसमसारमसारमितं मतम् ॥ २१ ॥

नियतयोगवियोगवशाञ्जगत्परिणामत्यजमेतदनुक्षणम् ।

पृथगतो मनसाप्यथवा स्वनेर्जनयतो नयतः स्थितिरीक्ष्यते ॥ २२ ॥

जलमहस्पतिघातभवैस्तटो दलति द्योच्चिद्यैरिति दृश्यते ।

क इव वेतु संतः स्फुटफूत्कतोर्भुजगताजगराभिहतोरणाम् ॥ २३ ॥

न पितरौ कलशस्य न वा शिशोःकलताप्रभतेरपि शिल्पकम् ।

द्वतद्विवेकतया विविनक्षि नो लक्ष्यते किमक्षि मक्षि मक्षि मक्षि ॥ २४ ॥

यतः स्वनियतैवा च स्वयम्भूद्भ्यः रूपिणी ।

प्रकृतिर्नास्त्येतोऽन्यथा तस्मात्तेशः परः पृथक् ॥ २ ॥

सूत्राणि—न कारणैक्यान्न नियमादीश्वरसिद्धिः ६-२-१६
न पुरुषः क्लेशाद्यपरासृष्टः ६-२-१७ । एवमन्येपि हेत्वा-
मासाः ६-२-१८ ॥

नवमाधिकरणमारभ्यति—

विधित्व स्यात्फलापेक्षं न वा भौतादिकर्मणाम् ।

पुत्रवृष्ट्यादिहेतुत्वात्फलापेक्षं भवेत्स्फुटम् ॥ १ ॥

अन्यथासिद्धता तेषां फले दृष्टा मनीषिभिः ।

निष्कामं तदनुष्ठानं प्राप्या वाथ भयेन वा ॥ २ ॥

प्रकृतिरङ्ग न कस्यचिदन्विता इतिमयं भजते इक्षितं जनः ।

भुविक्षितं तु जडाति ततः सखे सुरक्षीरकक्षीरकपलम्भये ॥ २५ ॥

मुविक्षिता नियन्तेरनियम्यता न दहनः शिशिरः किल कस्यचित् ।

यदि नियन्तु भवेद्विपत्तेरमावृत्तिश्चिरः शिष्टशरोऽस्य कृते भवेत् ॥ २६ ॥

न तदरेक इहाममधूकयोर्न च नरस्य खरस्य पितृककः ।

भवतु विष्वपिता कथमेकको भ्रमरतोमरतः परितुष्यति ॥ २७ ॥

न धरणोरपि शासक एकको न भगणस्य च केन्द्रमिष्टैककम् ।

अमितविष्वक्पणस्य नियामकं कथमुदंतु मुदं तु तत्रैककम् ॥ २८ ॥

(अ. ६) श्रुतिविधीष्कुडवे फलवाङ्मया यदि तदा विकलांशमपि त्यजेः ।

श्रुतिरवेर्न पयोदविष्वक्मयं भग्न तया स्तुतयास्तु किमु बुद्ध्या ॥ २९ ॥

कुट्टभावनयैव विधेः फलं पृथुक्काव्यमिदं त्वसमञ्जसम् ।

न पयको ननु योत्रिष्टि गोधूमः किलव हे तव हेतुरसं भवेत् ॥ ३० ॥

सूत्राणि-कर्म श्रौतादि विधिमात्रं तस्य सकलत्वं व्याहृतं
कर्मवादिनाम् ६-२-१६ । प्रत्यङ्मानुमानबाधाच्च ६-२-२० । न
अद्वया गोर्दुग्धं दुग्धात् अद्या ६-२-२१ । तस्मात्तस्याफलं
विधित्वं प्रतिष्ठापटादेरिव ६-२-२२ । कर्तव्यत्वं त्वकाम्यानां
तदाचारैः ६-२-२३ । सदाचारस्य चरणादिनिर्णायकत्वमात्रम्
६-२-२४ । श्रुतिस्मृत्यादिव्यवस्था ६-२-२५ ॥

तत्रमाधिकरणमारभ्यति-

द्वित्वा स्वधर्ममन्यस्यावलम्बः शस्यते न वा ।

श्रेयस्त्वेन्यस्य धर्मस्यावलम्बः किं न शस्यते ॥ १ ॥

वाणिज्यशून्यो धर्मो यत्तारतम्यविवर्जितः ।

तस्मात्स्वधर्मे निधनं तुष्टाव वसुदेवजः ॥ २ ॥

अफल एव विधिस्तत उच्यते न फलमिच्छति किं नु वाणिज्यया ।

कुक्क निजाप्तविधीनकलेच्छया विनयवाच्यवानपि तन्मन्त्रेत् ॥ ३१ ॥

विनिवृत्ताः श्रुतयः स्मृतयस्तथा किमनुगच्छन्ति तास्तु परोक्षिताः ।

कुक्क निजाप्तविधीस्तु विनिर्णयवपि सदाचरणाच्चरणादिकम् ॥ ३२ ॥

परिणये चरणांकुक्कते अर्जुं जलाधिपानविधौ तु पराचरम् ।

श्रुतिषु शुक्रपञ्चैषि च यस्यजोः सतमसं तमसंगतिवस्तमम् ॥ ३३ ॥

अ. १०) पितृसमं निजधर्ममुदस्य ये हतधिपः परधर्ममुपासते ।

विहितभक्तिविषययदुर्गया अमृतयो मतयोधरास्तु ते ॥ ३४ ॥

कलय शून्यमवेक्ष्युत मायिकं जगद्विदं भगवांस्तु निराकृतम् । °

---कतिरेव स वा भवेन्मतमुदेतु मुदे तु कथं न्विदम् ॥ ३५ ॥

सूत्राणि-भाराधनादिविपर्यासो भक्त्याभासः सुखवादो
मायावादो नराकारवादो निराकारवाद् इत्यादिक्रान्ताभासः ६-२-
२७ । तदनुसरणासंभवेऽप्यनुसरणोक्तिः पराभिमन्त्रोकारश्च वरुणः
प्रमादो वा ६-२-२८ । धर्मापदेशात्कलिर्धर्माभासः ६-२-२९ ।
विध्यर्थवादाभेदो व्याहतानुसरणमव्याहतोपेक्षा च सर्वा-
भासमूलम् ६-३० ॥

एकादशाधिकरणमारचयति-

विकाशो हीनता यापि जनानां पूर्वजक्रमात् ।
हीनता सर्वथा स्पष्टं पूर्वजा हि महाधियः ॥ १ ॥
मैत्रसर्गिके । विकाशोऽत्र हीनता यत्र कुत्रचित् ।
निर्धूय हीनतां तस्माद्विकाशाय प्रयत्यताम् ॥ २ ॥

क इय शून्यमर्थस्तुत मायिकं युवतिमोदकवित्तमुयं जगत् ।
सकलभोगमुद्यच्छिभृतै मठे प्रतिरयं तिरयत्यपरान्तरा ॥ ३६ ॥
स्वयमधर्मपराः कलिवाञ्छया दधति धर्मधुरां क्लिष्टा भुवि ।
असङ्गधर्ममतिर्मतवादितां न वदतेऽवदतेऽप्यतिकल्पितः ॥ ३७ ॥
विधिमिरोर्धगिरश्च पृथङ् यो न च समञ्जसमप्यसमञ्जसम् ।
प्रविधिनत्तसमञ्जसतानिधिः स नरकं नरकपटकं अच्यति ॥ ३८ ॥

(अ ११) विकसति क्रमतः सतनुस्तनुर्जनक्रयोगभवा भुवनेष्वलम् ।
अवराजे नियतावनतिः स्थिता गतिमिमां तिमिमिमांस्तुधीर्जनी ॥ ३९ ॥
विदितमेव कलादि यदेकदा ध्रुवमसेहि न तच्छुवि मुप्यते ।
अनुयोगवृत्तं तदुपेक्ष्यते न पुनरस्य नरस्य तदेवशा ॥ ४० ॥

सूत्राणि-क्रमविकाशः शरीरस्य सत्त्वस्य च ६-२-३१ ।
प्रविशोपो ज्ञातस्य ६-२-३२ । न बीजे फलाम्बेषणम् ६-२-३३ ।
भवस्थापकर्षाप्रमादाच्च निरोधः कदाचित्को विकाशस्य
६-२ ३४ ॥

ब्राह्मणाधिकरणमारभ्यति-

एतद्दर्शनतत्त्वानि पूर्वैर्दृष्टानि वा न वा ।

न दृष्टान्येव भिन्ना हि गतिरस्योपलभ्यते ॥ १ ॥

फलकते ननु बीजगणेश्वरं विफलबीजधरः खलु ब्रालिशः ।
अखिलबीजनिभाः युतयोपि खेदकलिनाः कलिमीरित ताः क्षिपेः ॥४१॥
जरठताः सु फलस्य विरोधिनी जघात हा भवतेऽलसताय वा ।
अपि नवीकुट वाङ्मयमात्मनो भवहितेऽवहितेन दृढा सखे ॥ ४२ ॥
अथ विकासनिरोध उदेति चेदनवधानवशाज्जनतासु वा ।
पुनरिहावहिततासु विभन्वते भुवि कला विकला न भवन्ति याः ॥४३॥
(अ. १३) ऋषिर्षणितदपच यासुदेवः स च भगवानथ बाढरायणश्च ।
सुविमलमतिरायंवल्लभश्च प्रकटममो परमार्थनिश्चरत्नाः ॥ ४४ ॥
उपदिदिशुरमी एवक् एवयत्पितृवरणीर्गुहभश्च यत्तयोक्तम् ॥
अखिलमिति परीक्ष्य तत्प्रणीतं नयमनुशासनमेतदात्मतुष्ट्यै ॥ ४५ ॥
अयं समासाय उदेति पूर्वजोपदेशमन्धानमलम्ब्य निर्मितः ॥
जनादितो भूवि भवात्मकोपेतो यदात्मिका यस्य समष्टिर्जिता ॥४६॥
चिरन्तना वे परमार्थदर्शिना न मूलतत्त्वे विमतिर्ममेष्ट तैः ।
विश्वेवनिष्ठा विमतिस्तु तैः स्थिता विषययोग्यामपरेस्तु दृश्यते ॥४७॥

इष्टानि पूर्वजैर्नूनवृषिप्रभृतिभिश्चिरात् ।

संप्रदोत्र कृतस्तेषां स एवाभिनवः स्फुटम् ॥ २ ॥

सूत्राणि-ऋष्युपनिषदासु देववाङ्मयणवैद्वानरपुत्रत्वमनु-

समस्य ६-२-३४ । मन्त्रः पैतृकः समाप्तायः स्वीयः ६-२-३५ ।

सर्वं तु सर्वात्मीयम् ६-२-३६ । प्रमत्तव्याख्यातृविकलीकृते

जगत्याभासनिरासोऽनुशासनस्य परमं प्रयोजनम् ६-२-३७ । ऋष्या-

द्वयः प्राक्यामाभासनिरासका उक्ताः ६-२-३८ । तदुक्तीस्तदासांश्च

परमार्थमकोऽप्रमादेन व्याहृताव्याहृते विविच्य संयुक्तातिदं-२-४० ।

शब्दाः प्रमाणमनुक्रमणोपणिहृतानामत्र संवादमात्रार्थम् ६-२-४१

ऋष्यादयः स्वसमयेषु परोक्ष्य तत्त्वान्वाभासजानमधुनानुधियः स्मृताः ।

अव्याहृतानि वचनानि परोक्ष्य तेवागूरीकरीति, परमार्थपरः सुमेधाः ॥४८॥

यदव्याहृतं तु विदितं जनतासु हन्त ऋष्यादिनामभिरपि प्रसभं स्वचित्तात् ।

एतच्चिरस्य सुमतिः परमार्थभक्तः सम्यग्विवर्धयति तत्पितृभिः कृतं पत्न्यै

सर्वेपि नैव विरक्ता अधुनातना वा विदुःस एव जज्ञवः स्फुटमूर्खमावाभः

कस्यापरोक्ष्य वचनं तदिहाभ्युपेयं तस्मात्प्रवर्तय सखे सततं परोक्षाम् ॥५॥

विद्यागमं शुभमसौ जनको प्रवीति वृद्धं पितामहयुगं तममहर्षं तु ।

ज्ञानेन कस्य वचनं प्रतिपद्य गच्छेदनुष्ठे न चेदकथं वाः शरणं त ।

शब्दाः प्रमाणमविधाप्रधिवां पशूनां विद्यादृष्टां परमनुक्रमार्थं

संवादमात्रमिह सूचयितुं तु केविच्छब्दाश्चिरन्तनविदुः विदुः परोक्ष्यः

प्राचीनतरत्वे प्रशस्यतात्पसाधनत्वात्कार्यं त्वर्वाचीनतमैः साध-
नाधिकयाद्वस्तुन उत्कर्षात् ६-२-४२ । सपरीक्षां प्रवृत्तिस्तु
सर्वत्र ६-२-४३ ॥

न कपिलमुनिकाले ब्रह्मसूत्रावपतिष्ठन्कपिलमतमप्यश्वत्थसूत्रप्रणेतारः ।
कपिल इह तदीयोपि पञ्चस्योसहायो न तु कपिलसहायो ब्रह्मसूत्रप्रणेतारः ॥ ५३ ॥
इति महति सहाये न स्तुतिः संप्रणेतुः कतिरपितु तदीया श्रेयसी कार्यकाले
इति नमधनपुत्रं श्लाघमानोपि तासं भजति निजसहस्रे नूनमास्यां सहस्रो ॥ ५४ ॥
आत्मन्वानः परीक्षामिति त्रिमलमतिः श्लाघमानोपि पूर्वा-
मास्यां तस्येषु विभक्तितृकतिविक्रमच्छास्त्रसंपत्सु शश्वत् ।
अथैविविध्यैवादी पृथगद्य विभज्यव्याहताव्याहृते च
त्रयोर्धो भूवि सर्वस्मिन्नि विहितकविः शास्त्रसेवां विदध्यात् ॥ ५५ ॥
इत्थं तैमिरिकद्विचन्द्रमतितोष्यत्यन्ततुच्छं स्फुटं
द्वैतं जीवतनूजगत्पतिजगत्प्रायं निरस्याधुना ।
व्याकृतैतमुदारमुच्चतधियागुल्लास्य मोढावहं ।
सर्वोत्पीडयता कती कृति दधे रामः परां निर्वृतिम् ॥ ५६ ॥

अगाधपूरे परमार्थभाष्य-

महार्णवे संचरणाक्षमाणाम् ।

आलीव रामेण मनोज्ञबन्धा

विनिर्मितेयं लघुरत्नमाला ॥

इति षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥

अधिकरणरत्नमाला परमार्थदर्शनीया समाप्ता ॥

ॐ

अध्यात्मरामायणास्तगोता

श्रीरामगीता ।

ठाकुर साहब श्रीगुमानसिंहजी विरचित
“राकाशशिप्रभाप्रकाशिनी”

भाषा टीका सहिता

जिसको

महाराज साहब श्रीसुरतसिंहजीके बेटे
कुँवर साहब श्रीचतुरसिंहजी
ने छपाकर प्रकाशित किया ।

काशी धाम ।

महामण्डलशास्त्रप्रकाशकसमितियंचालयमें मुद्रित हुए ।

सं० १९६७ वैक्रमीय ।

ॐ

अध्यात्मरामायणान्तर्गता

श्रीरामगीता ।

ठाकुर साहब श्रीगुमानसिंहजी विरचित-

“राकाशशिप्रभाप्रकाशिनी”

भाषा टीका सहित

जिसको

महाराज साहब श्रीसूरतसिंहजीके छोटे कुँवर
साहब श्रीचतुरसिंहजीने छपाकर प्रकाशित किया ।

काशी धाम ।

महामण्डलशास्त्रप्रकाशकसमितियंत्रालयमें मुद्रित हुई ।

सं० १९६७ वैक्रमीय ।

भूमिका ।

जिज्ञासुजन !- विचार करके देखा जाय तो यह संसार क्या है केवल अज्ञानसे प्रतीत होता है वास्तवमें कोई सत्य वस्तु नहीं है। जिसमें यह जीव अनेकानेक शुभाशुभ कर्म करता हुआ अनेकों योनियोंमें जन्म लेता हुआ फिर कर्म करता है और फिर जन्म लेता है ऐसा चक्र अनादि कालसे चला आता है इसीका नाम संसार है। और इस में केवल मिथ्या पदार्थोंको देखकर या प्राप्त होकर जीव सुख मान लेता है। वास्तवमें कोई सुख संसारमें नहीं प्रतीत होता और जो सच्चा सुख है भी तो उसको कोई जानने ही नहीं, क्योंकि वह सुख हर एक योनिमें जन्म लेनेसे नहीं मिल सक्ता, इसके मिलनेके लिये केवल मनुष्य जन्म ही एक द्वार है; परन्तु यह निश्चय नहीं है कि कितने जन्मोंके सुकर्मोंका फल इकट्ठा होनेसे मनुष्य जन्म मिलता है क्योंकि जहां तक विचारते हैं तो यही प्रतीत होता है कि संसारमें अनेक शरीर छोटे मोटे हैं परन्तु सबकी अपेक्षा ज्ञानशक्ति जैसी मनुष्यकी है वैसी और किसीकी नहीं और मनुष्य ही सबका शासन करते हैं, इससे स्पष्ट विदित है कि मनुष्यशरीर मिलना कोई सामान्य पुण्यका फल नहीं है। अब विचारना चाहिये कि जब हम ऐसे उत्तुपद को प्राप्त होगये हैं तो पशुओं की तरह व्यर्थ आयु नहीं बिताकर अवश्य ऐसा काम करें

कि जो और किसी योनिमें नहीं हो सकता हो और वह काम यह है कि इस दुःखमय संसारमें जो बारबार जन्म मृत्यु होते हैं उनसे कूटकर अमर हो नित्य सुखको प्राप्त होवे । वह नित्यसुख किस उपायसे प्राप्त हो इस विषयमें विचार किया गया तो यही निश्चय हुआ कि बिना ज्ञान-योगके और कोई सुलभ उपाय नहीं है कि जिससे जन्म जन्मान्तरके कर्म नाश होकर स्वयं ब्रह्मरूप होकर मुक्त होजायें । इसी ज्ञानयोगका उपदेश श्रीमद्भगवद्गीतामें श्रीकृष्ण भगवान् ने अर्जुनको भी दिया है । यथा-

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥

हे अर्जुन ! यदि यावन्मात्र पापियोंसे भी तू अधिक पापी है तोभी सारे पापसमुद्र को ज्ञान रूप नौका द्वारा सहज ही तर जायगा ।

यद्यपि इस ज्ञानयोगके प्राप्त होनेके लिये अनेक ग्रन्थ हैं परन्तु साक्षात् मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचन्द्रजी महाराज ने अपने प्रिय भ्राता लक्ष्मणजीके एकान्तमें स्थित होकर ज्ञान-योगका उपदेश किया और वही उपदेश श्रीमहेश्वरने जगज्जननी श्रीउमादेवीको आज्ञा किया है, जो ऐसा चमत्कारी है कि यथार्थ समझा जाय तो पूर्णरीतिसे ज्ञानयोग प्राप्त होसकता है । परन्तु वह ग्रन्थ संस्कृतमें होनेसे सर्वापयोगी होनेकेलिये यद्यपि इस पर अनेक भाषाटीका बन चुकी हैं परन्तु उनमें इस रीतिसे योगका वर्णन नहीं किया गया जैसा कि इसमें है ।

श्रीउदयपुरके मेदपाटेश्वर श्रीमान् महाराणा साहबके शीशेद वंशमें उनके अखिल दर्जेके उमराव शारङ्ग देवत शाखामें कानोड रावतजी साहब नाहरसिंहजी हैं वह टीकाकर्ता का पाठघर है । उसी शाखामें दर्जेदोयममें बाठ-रहे रावतजी आदलेलसिंहजी थे वे योगाकूठ हो काशीनि-वासकर मुक्त हुए उनके लघुभाता और कल्याणसिंहजीके लघुपुत्र ठाकुर गुमानसिंहजी हैं सो उन्होंने इस “रामगीता” पर “राकाशशिप्रभाप्रकाशिनी” नामक भाषाटीका बनाई है जिसमें प्रथम मूलश्लोकोपर अन्वयांक दिये हैं और नीचे अन्वयकी रीतिसे अङ्कसहित शब्द लिखे गये हैं और उनके सामने अर्थ लिखा गया है और कहीं २ विशेष भाषार्थ भी दिया गया है जिसमें यह वर्णन किया गया है कि मुमुक्षुको साधन विद्याही कर्तव्य है और धारणाध्यानके विषयमें जिस जिस ग्रन्थमें हृदय लिखा गया है वह हृदय वक्षस्थल का नाम नहीं है योगमार्गमें वह सूक्ष्महृदय दूसरा ही है और गुरुमुखसे ही जाना जाता है और ठरस्थलमें स्थूल हृदय जीवात्माका स्थान है इत्यादि कहा गया है ग्रन्थ उत्तम पाठकोके रुचिकारक है । विशेषता यह है कि हर एक शब्दका अर्थ स्पष्टरीतिसे मालूम हो सक्ता है जिसमें ठीक तरहसे संस्कृत नहीं जाननेवाले लोगोंकी भी समझ में आजाय-शास्त्रोंमें इस रामगीताके पढ़नेका अनन्त फल लिखा है । यथा-

श्रीरामगीतामाहात्म्यं कृत्स्नं जानाति शंकरः ।
तद्वद्वं गिरिजा वेत्ति तद्वद्वं वेश्यपहं मुने ॥
विना दानं विना ध्यानं विना तीर्थावगाहनम् ।
रामगीतां नरोऽधीत्य तदनन्तफलं लभेत् ॥

उपरोक्त टीकाकर्ताने और भी निम्नलिखित ग्रन्थ बनाये
हैं जिनमेंसे * ऐसे चिन्हवाले ग्रन्थ रूप भी चुके हैं ।

- * मोक्षभवन ।
- * मनीषालक्ष चन्द्रिका ।
- * पातञ्जल योगसूत्रके ऊपर छन्दोबद्धटीका ।
- * भगवद्गीताके ऊपर योगभानुप्रकाशिनी टीका ।
- * गीतासार मुख्य २ श्लोकोपर टीका ।
- * योगांगशतक ।
- अद्वैत बावनी ।
- लययोग बनीसी ।
- रामरत्नमाला ।
- आत्मबोधका एक छन्द ।
- छन्दोबद्ध नीति ।

इत्यादि ।

यह रामगीता निम्नलिखित पतेसे मिलसक्ती है ।

पण्डित हीरालाल दशोरा

महाराज श्रीसूरतसिंहजीकी हवेली, मोतीचौहट्टा

उदयपुर (मेवाड़) (राजपूताना)

ॐ

श्रीगणेशायनमः ।

ॐ हंसः भूर्भुवः स्वः श्रीरामचन्द्राय नमः । अथ श्रीराम-
गीता । राकाशशिप्रभाप्रकाशिनी भाषाटीकासहिता प्रारम्भते ॥

मू० । ततो^१ जगन्मङ्गलमङ्गलात्मना^३
विधाय^६ रामायणकीर्ति^५ मुत्तमाम्^४ ।
चचार^{१२} पूर्वाचरितं^{११} रघूत्तमो^९
राजर्षिवर्यै^८ रपि^८ सेवितं^{१०} यथा^७ ।

अन्वयः

पदार्थः

१ ततः	श्रीसायब शिष कहते हैं कि हे उमा
	उसके उपरान्त
२ रघूत्तमः	रघुकुल में उत्तम श्रीरामचन्द्रजी
३ जगन्मङ्गलमङ्ग-	जगत् के मंगलका मंगल करनेवाले
लात्मना	आत्मा से
४ उत्तमाम्	श्रेष्ठ
५ रामायणकीर्ति	रामायणरूपी, कीर्तिको
६ विधाय	विस्तार करके
७ यथा	जिस प्रकार
८ राजर्षिवर्यैः	श्रेष्ठ राजर्षियों ने
९ अपि	भी
१० सेवितं	सेवन किया जिस ही प्रकार से
११ पूर्वाचरितं	पूर्व पुरुषोंके आचारको
१२ चचार	आचरण करते भये ॥ १ ॥

मू० । सौमित्रिणा^२ पृष्ट^३ उदारबुद्धिना^१
 रामः^४ कथाः^५ प्राह^६ पुरातनीः^७ शुभाः^८ ।
 राज्ञः^९ प्रमत्तस्य^{१३} द्विजस्य^{११} शापतो^{१२}
 नृगस्य^{१४} तिर्यक्त^{१५} मथा^{१६} ऽऽह^{१०} राघवः^{१०} ॥२॥

अ.

प.

१ उदारबुद्धिना	विशाल बुद्धिवाले
२ सौमित्रिणा	लक्ष्मणजी से
३ पृष्ठः	पूछे हुए
४ रामः	श्रीरामचन्द्रजी
५ शुभाः	श्रेष्ठ, मंगल देनेवाली
६ पुरातनीः	पुरानी अर्थात् अगले राजाओं की
७ कथाः	कथाओंको
८ प्राह	कहते भये
९ अथ	इसके उपरान्त
१० राघवः	श्रीरामचन्द्रजी
११ द्विजस्य	ब्राह्मण के
१२ शापतः	शाप से
१३ प्रमत्तस्य	उन्मत्त हुए
१४ नृगस्य	नृग नाम वाले
१५ राज्ञः	राजा के
१६ तिर्यक्तं	मिरगट की योनि प्राप्त होनेकी कथा को भी
१७ आह	कहते भये ॥ २ ॥

मू० । कदाचि^३ देकान्त^४ सुपस्थित^५ प्रभुं^६ ।
 रामं^७ रमालालितपादपंकजम्^८ ।
 सौमित्रि^९ रासादितशुद्धभावनः^{१०}
 प्रणम्य^{११} भक्त्या^{१२} विनयान्वितो^{१३} ब्रवीत्^{१४} ॥३॥

अ.

प.

१ आसादितशुद्धभावनः	हे उमा प्राप्त की है शुद्धभावन! जिन्होंने
	ने अर्घ्यात् शुद्ध अन्तःकरणवाले
२ सौमित्रि:	वह श्रीलक्ष्मणजी
३ कदाचित्	किसी समय, समाधिमें उत्थान
	भये पीछे
४ एकान्तं	एकान्तस्थान अर्घ्यात् ध्यानभवनमें
५ उपस्थितं	विराजेहुए
६ रमालालितपादपंकजं	सीताजी करके सेवित हैं चरणकमल
	जिनके ऐसे
७ प्रभुं	अपने स्वामी
८ रामं	श्रीरामचन्द्रजीको
९ भक्त्या	भक्तिपूर्वक
१० प्रणम्य	प्रणाम करके
११ विनयान्वितः	नम्रतासहित
१२ अब्रवीत्	बोलते भये ॥ ३

मू०। त्वं^१ शुद्धबोधो^२ ऽसि^३ हि^४ सर्वदेहिनां^५
 मात्मा^६ ऽस्य^७ अधीशो^८ सि^९ निराकृतिः^{१०}
 स्वयम्^{१०}। प्रतीयसे^{११} ज्ञानदृशां^{१२} मह-
 शामते^१ पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गस-
 ङ्गिनाम्^{१३} ॥ ४ ॥

अ.

प.

१ हे जहामते !	हे विशालबुद्धिवाले
२ त्वं	आप
३ शुद्धबोधः	निर्मल ज्ञानस्वरूप
४ असि	हैं
५ हि	और निश्चय करके
६ सर्वदेहिनां	सब प्राणियोंके
७ आत्मा	आत्मा
८ असि	हैं
९ अधीशः	और ईश्वर हैं
१० स्वयं	और आप
११ निराकृतिः	कर्माधीन देह रहित
१२ असि	हैं
१३ पादाब्जभृङ्गा- हितसंगसङ्गिनाम्	जिन्होंने आपके चरणपंकजमें धमरकी तरह चित्त लगाया है उनके सङ्ग करनेवाले ज्ञानरूपी नेत्रवालों को प्रतीत होते हो ॥ ४ ॥
१४ ज्ञानदृशां	
१५ प्रतीयसे	

मू० । अहं^१प्रपन्नो^२ऽस्मि^३पदाम्बुजं^४प्रभो^५
 भवापवर्गं^६तव^७योगिभावितम्^८ ।
 यथा^९ऽञ्जसा^{१०}ऽज्ञानं^{११}मपारवारिधिं^{१२}
 सुखं^{१३}तरिष्यामि^{१४}तथा^{१५}ऽनुशाधिं^{१६}
 माम्^{१७}॥ ५ ॥

अ.

प.

१ हे प्रभो	हे स्वामिन
२ अहं	मैं
३ भवापवर्ग	संसारसे कुड़ानेवाले
४ योगिभावितं	और योगियोंसे ध्यान कियेगये
५ तव	आपके
६ पदाम्बुजं	चरण कमलको
७ प्रपन्नः	प्राप्त हुआ
८ अस्मि	हूँ
९ यथा	सो जैसे
१० अञ्जसा	शीघ्र
११ अपारवारिधिं	अपार समुद्र जैसे
१२ अज्ञानं	अज्ञानको
१३ सुखं	सुखपूर्वक
१४ तरिष्यामि	तर्कगा
१५ तथा	तैसे
१६ मां	मुझको
१७ अनुशाधि	शिक्षा करिये ॥ ५ ॥

मू० । श्रुत्वा^१ अथ^२ सौमित्रिवचो^३ अखिलं^४ तदा^५
 प्राह^६ प्रपन्नार्तिहरः^७ प्रसन्नधीः^८ ।
 विज्ञानं^९ मज्ज्ञानतमोपशान्तये^{१०}
 श्रुतिप्रपन्नं^{११} क्षितिपालभूषणः^{१२} ॥६॥

अ.

प.

१ अथ	इसके उपरान्त हे देवि
२ प्रपन्नार्तिहरः	शरणागतके दुःखको मिटानेवाले
३ प्रसन्नधीः	और प्रसन्न चित्तवाले
४ क्षितिपालभूषणः	राजाओंके शिरोमणि श्रीरामचन्द्रजी
५ अखिलं	संपूर्ण
६ सौमित्रिवचः	लक्ष्मणजीके वचनों को
७ श्रुत्वा	सुनकर
८ तदा	तब
९ मज्ज्ञानतमोपशान्तये	अज्ञानरूपी अन्धकारको नाश
	करने के लिये
१० श्रुतिप्रपन्नं	श्रुतियोंसे जताया हुआ
११ विज्ञानं	प्रकाशरूप ज्ञानयोग
१२ प्राह	कहते भये ॥ ६ ॥

मू० । आदौ^१ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः^२ क्रियाः^३
 कृत्वा^४ समासादितशुद्धमानसः^५ ।
 समाप्य^६ तत्पूर्व^७ मुपात्तसाधनः^८
 समाश्रये^९ तद्गुरु^{१०} मात्मलब्धये^{१०} ॥७॥

अ.

प.

१ आदौ	पहले
२ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः	अपने अपने वर्ण और आश्रमों के लिये कहे हुए
३ क्रियाः	कर्मोंको
४ कृत्वा	करके
५ समासादितशुद्धमानसः	क्रिया है शुद्ध अन्तःकरण जिनसे
६ उपात्तसाधनः	और प्राप्त क्रिये हैं अन्तःकरणशुद्धिके साधन जिनसे
	ऐसा पुरुष
७ तत्	उन
८ पूर्व	पहले वर्णाश्रमोंके कर्मोंको
९ समाप्य	समाप्तकरके
१० मात्मलब्धये	आत्मज्ञानकी प्राप्तिके लिये
११ तद्गुरु	श्रेष्ठ गुरु अर्थात् राजराजेश्वर
	ज्ञानयोगको देनेवाले गुरुका
१२ समाश्रयेत्	आश्रयकर, साधनसम्पन्न होवे ॥७॥

और ऐसे जाने कि कर्मोंको क्यों त्यागना ? तो
 मू० । क्रिया^१ शरीरोद्भवहेतु^३ रादृता^१
 प्रियाप्रियौ^० तौ^१ भवतः^८ सुरागिणः^४ ।
 धर्मतरौ^६ तत्र^९ पुनः^{१०} शरीरकं^{११}
 पुनः^{१२} क्रिया^{१३} चक्रव^{१५} दीर्यते^{१६} भवः^{१४} ॥८॥

अ.

प.

१ आदृता	प्रतिपूर्वक किया हुआ
२ क्रिया	कर्म
३ शरीरोद्भवहेतुः	शरीरकी उत्पत्ति अर्थात् पुनर्जन्मका कारण होता है
४ सुरागिणः	और प्रतिपूर्वक कर्म करनेवालेके
५ तौ	वे कर्मसे उत्पन्न होनेवाले
६ धर्मतरौ	धर्म अधर्म
७ प्रियाप्रियौ	सुख दुःख रूप
८ भवतः	होते हैं
९ तत्र	तहां, ऐसा होनेपर
१० पुनः	फिर
११ शरीरकं	शरीर उत्पन्न होता है
१२ पुनः	और फिर
१३ क्रिया	कर्म करता है
१४ भवः	ऐसेही यह संसार (जन्ममृत्यु)
१५ चक्रवत्	चक्रकी तरह
१६ दीर्यते	फिरता है ॥ ८ ॥

मू० । अज्ञान^४ मेवा^५ ऽस्य^१ हि^३ मूलकारणं^२
तद्गानं^० मेवा^५ ऽप्रविधौ^१ विधीयते^६ ।
विद्यै^{११} च^{१२} तन्नाशविधौ^{१०} पटीयसी^{१३}
न^{१४} कर्म^{१५} तज्जं^{१६} सविरोध^{१६} मीरितम्^{१८} ॥६॥

अ.

प.

१ अस्य	हे भाई इस संसार का
२ मूलकारणं	मूलकारण
३ हि	निश्चयकरके
४ अज्ञानं	अज्ञान (अविद्या)
५ एव	ही है
६ अत्र विधौ	ऐसा होनेपर
७ तद्गानं	उस अज्ञानका त्याग
८ एव	ही
९ विधीयते	किया जाता है
१० तन्नाशविधौ	उस अज्ञानके नाश करनेमें
११ विद्या	ब्रह्मविद्या (साधनज्ञान)
१२ एव	ही
१३ पटीयसी	कुशल, है क्योंकि
१४ तज्जं	उसी अज्ञानसे पैदा होनेवाला
१५ कर्म	कर्म
१६ सविरोधं	अज्ञानका विरोधी
१७ न	नहीं
१८ ईरितम्	कहा गया है अर्थात् ज्ञान और नैष्कर्म्य साधनसे ही अविद्या का नाश होता है कर्मसे नहीं ॥ ६ ॥

मू० । ना^१ज्ञानहानि^२र्न च^३ रागसंक्षयो^४
 भवे^५ ततः^६ कर्म^७ सदोष^८ मुद्वेत्^९ ।
 ततः^{१०} पुनः^{११} संसृति^{१२} रप्य^{१३} वारिता^{१४}
 तस्मा^{१५} द्बुधो^{१६} ज्ञानविचारवा^{१७} न्भवेत्^{१८}

अ.

प. ॥१०॥

१ न	(चौर कर्म करनेसे) नहीं तो
२ अज्ञानहानिः	अज्ञानका नाश होता है
३ न च	और नहीं
४ रागसंक्षयः	विषयोर्में प्रीतिका नाश
५ भवेत्	होता है
६ ततः	तब कर्मोंके करनेसे
७ सदोष	फिर दोष सहित
८ कर्म	कर्मही
९ उद्वेत्	उत्पन्न होते हैं
१० ततः	उन कर्मोंसे
११ पुनः	फिर
१२ संसृतिः	संसार अर्थात् सन्ममृत्यु होना
१३ अपि	भी
१४ अवारिता	रुक्न नहीं सकता
१५ तस्मात्	इस कारणसे
१६ बुधः	बुद्धिमान् (मुमुक्षु)
१७ ज्ञानविचारवान्	ज्ञानयोगका विचार करनेवाला
१८ भवेत्	होवे अर्थात् राजराजेश्वर योगका
- ही साधन करे ॥ १० ॥

मू० । ननु^१ क्रिया^२ वेदमुखेन^३ चोदिता^४
यथैव^५ विद्या^६ पुरुषार्थसाधनम्^७ ।
कर्तव्यता^८ प्राणभृतः^९ प्रचोदिता^{१०}
विद्यासहायत्व^{११}मुपैति^{१२} सा^{१३} पुनः^{१४} ॥११॥

अ.

प.

१ ननु	कोई शंका करे कि
२ यथैव	जैसे
३ विद्या	ज्ञानयोग
४ पुरुषार्थसाधनं	पुरुषार्थ अर्थात् मोक्षका साधन है
५ क्रिया	वैसे ही कर्मयोग भी
६ वेदमुखेन	वेदके मुखसे ही
७ चोदिता	कहा गया है
८ प्राणभृतः	और प्राणियोंको
९ कर्तव्यता	अवश्य करना चाहिये
१० प्रचोदिता	ऐसा कहा गया है
११ पुनः	और फिर
१२ सा	वही कर्मयोग
१३ विद्यासहायत्व	ज्ञानयोगकी सहायताको
१४ उपैति	प्राप्त होता है अर्थात् पहले कर्म योग करके फिर, ज्ञानयोग करने में वही कर्मयोग ज्ञानकी सहायता करता है, जैसे तीर्थ व्रत यज्ञादि कर्म करनेसे ज्ञानप्राप्ति होती है ॥ ११ ॥

मू० । कर्माकृतौ^१ दोष^२ मपि^३ श्रुति^४ जगौ^५
 तस्मात्^६ त्वदा^७ कार्य^८ मिदं^९ मुमुक्षुणा^{१०} ।
 नतु^{११} स्वतंत्रा^{१२} ध्रुवकार्यकारिणी^{१३}
 विद्या^{१४} न^{१५} किंचि^{१६} न्मनसा^{१७} प्य^{१८} पेक्षते^{१९}
 अ. प. ॥१२॥

१ कर्माकृतौ	और कर्म नहीं करनेमें
२ दोष	दोषको
३ अपि	भी
४ श्रुतिः	वेद ही
५ जगौ	कह गया है
६ तस्मात्	तिस कारणसे
७ मुमुक्षुणा	मोक्ष चाहनेवाले पुरुषको
८ इदं	यह कर्म
९ सदा	प्रतिदिन
१० कार्यं	करना चाहिये
११ नतु	(प्रतिपक्षीका उत्तर है) ऐसा नहीं
	ज्ञानना क्योंकि
१२ विद्या	ज्ञान अर्थात् साधन विद्या
१३ स्वतंत्रा	अपने ही अधीन है
१४ ध्रुवकार्यकारिणी	और मोक्षरूप स्थिर कार्यको करने
	वाला है
१५ मनसा	और मन से
१६ अपि	भी

१० किंवित्

किसीको

१८ न

नहीं

१९ अपेक्षते

चाहता है अर्थात् बिना किसीकी
सहायता के स्वयं मोक्षको प्राप्त
कर देता है ॥ १२ ॥

मू० । न^१सत्त्वकार्यो^२ऽपि^३हि^४याव^५दध्वरः^६

प्रकांक्षते^{१०}ऽन्या^{११}नपि^{१२}कारकादिकान्^{१३}।

तथैव^{१४}विद्या^{१५}विधितः^{१६}प्रकाशितै^{१७}

विशिष्यते^{१८}कर्मभि^{१९}रेव^{२०}मुक्तये^{२१}॥१३॥

प.

१ न.

(फिर पर्यपत्ती कहते हैं)

ऐसा न कहो

२ सत्त्वकार्यः

क्योंकि सत्तागुणका कार्य

३ अपि

भी

४ यावत्

जितने

५ अध्वरः

यज्ञादि कर्म हैं वे भी

६ हि

निश्चय करके

७ अन्यान्

और और

८ अपि

भी

९ कारकादिकान्

सामग्रियोंको

१० प्रकांक्षते

चाहते हैं

११ तथैव

तैसे ही

१२ विधितः

विधिपूर्वक

१३ प्रकाशितैः

प्रकाश किये हुए

१४ कर्मभिः	कर्मोंसे
१५ एव	ही
१६ विद्या	साधन ज्ञान
१७ मुक्तये	मुक्तिके लिये
१८ विशिष्यते	विशेष होती है अर्थात् कर्मों से ही ज्ञान और मुक्तिका प्राप्त कर सका है ॥ १३ ॥

मू० । केचि^१द्वदन्ती^२ति^३वितर्कवादिन^४
स्त^५द^६प्यस^७द्वदृष्टविरोधकारणात्^८ ।
देहाभिमाना^९दभिवर्धते^{१०}क्रिया^१
विद्या^{१२}गताऽहंकृतिनः^{१३}प्रसिद्ध्यति^{१४}॥१४॥

अ.

प.

१ इति	(उत्तरपक्षी कहते हैं कि) ऐसा
२ केचित्	कोई
३ वितर्कवादिनः	तर्क करने वाले
४ द्वदन्ति	कहते हैं
५ तत्	वह
६ अपि	भी
७ असत्	सत्य नहीं है क्योंकि
८ दृष्टविरोधकारणात्	प्रत्यक्ष विरोध दीख पड़ता है इस कारणसे और वह विरोध यह है कि
९ क्रिया	कर्म
१० देहाभिमानात्	देहाभिमानसे

११ अभिवर्धते	बढ़ते हैं
१२ विद्या	चौर साधन ज्ञान
१३ गताहङ्कतिनः	अहङ्कार छोड़नेवालेको
१४ प्रसिद्ध्यति	प्रिदु होता है इसलिये कर्म चौर
	ज्ञान एक साथ नहीं रह सकी ॥१४॥

मू० । विशुद्धविज्ञानविरोधनाश्रिता'
 विद्या^१ऽऽत्मवृत्ति^२श्चरमे^३ति^४भण्यते^५ ।
 उदेति^६कर्मा^७ऽखिलकारकादिभि^८ ·
 निहन्ति^९विद्या^{१०}ऽखिलकारकादिकम्^{११}
 ॥ १५ ॥

अ.

प.

१ विशुद्धविज्ञान विरो-	शुद्ध ज्ञानयोगके विचारसे युक्त
धनाश्रिता	
२ चरमा	अन्तर्मे होने वाली (अक्षय्यसा-
	धनसे प्राप्त हुई)
३ आत्मवृत्तिः	आत्माकीवृत्ति अर्थात् कैवल्य
	समाधि
४ विद्या	विद्या
५ इति	ऐसे नाम से
६ भण्यते	कही जाती है चौर
७ कर्म	यज्ञादि कर्म
८ अखिलकारकादिभिः	संपूर्ण सामग्रियों से
९ उदेति	उत्पन्न होता है

- १० विद्या और साधन ज्ञान
 ११ अखिल कारकादिकान् संपूर्ण सामग्रियों को
 १२ निवृत्ति नाश कर देता है इसलिये कर्म
 और ज्ञान परस्पर विरोधी हैं ॥१५॥

मू० । तस्मा^१त्यजे^२त्कार्यं^३मशेषतः^४सुधी^५
 विद्याविरोधा^६न्^७समुच्चयो^८भवेत्^९ ।
 आत्मानुसंधानपरायणः^{१०}सदा^{११}
 निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः^{१२} ॥ १६ ॥

अ.

प.

- १ विद्याविरोधात् ज्ञान और कर्मके विरोध होनेके कारण
 २ समुच्चयः दोनोंका एक जगह समुदाय
 ३ न नहीं
 ४ भवेत् होता है
 ५ तस्मात् तिस कारण से
 ६ सुधीः बुद्धिमान् अर्थात् जिसको साधन
 ज्ञान प्राप्त हुआ है वह
 ७ सदा निरन्तर
 ८ निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्ति- सब इन्द्रियोंके विषयोंसे निवृत्त
 गोचरः हुआ
 ९ आत्मानुसंधानपरायणः आत्माके साक्षात्कार करनेमें
 मत्पर होता हुआ
 १० अशेषतः संपूर्ण
 ११ कार्यम् कर्मोंको
 १२ त्यजेत् त्याग कर दे ॥ १६ ॥

विशेषमाधार्थः ।

श्रीभगवान्का तात्पर्य यह है कि एक शरीरसे दो कार्य एक साथ नहीं बनते और दोनों साथ करनेसे साधन में हानि होती है और अनेक जन्मोंका पाप छोड़े साधनसे दूर नहीं होता अधिक साधनसे दूर होता है जैसे तालाब का पानी चञ्चलसे खाली नहीं होता परन्तु मोरी खोलने से खाली होसकता है इसलिये कर्मोंको त्याग करके ऐसी वृद्धता के साथ अधिक साधनही करना चाहिये जैसे माण्डूक्यकारिका में कहा है ।

उत्सेक उदधेर्यदत् कुशाग्रेणैकबिन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिस्वेदतः ॥

मू० १-यावच्छरीरादिषु^१मायया^२ऽऽत्मधी^३

स्तावद्विधेयो^४विधिषादकर्मणाम्^५ ।

नेतीतिवाक्यैरखिल^६निषिध्य^७त^८ ।

उज्ञात्वा^९परात्मान^{१०}मथत्यजे^{११}

तिक्रियाः^{१२} ॥ १७ ॥

अ.

प.

१ यावत्

जबतक

२ मायया

मायासे अर्थात् अज्ञानसे

३ शरीरादिषु

शरीर आदि पदार्थोंमें

४ आत्मधीः

आत्मबुद्धि है अर्थात् यही शरीर

आत्मा है ऐसी बुद्धि है

५ तावत्

तबतक

६ विधिवाचकर्मणाम्

७ विधेयः

८ अथ

९ नेतीतिवाक्यैः

१० तत्

११ अखिलं

१२ निषिध्य

१३ परात्मानं

१४ ज्ञात्वा

१५ क्रियाः

१६ त्यजेत्

कर्मोंका विधान

करना चाहिये और

जब स्थूल पदार्थों में आत्म
बुद्धि न रहे उसके उपरान्त

नेति ऐसे वाक्योंसे अर्थात् यह
जगत आत्मा नहीं है ऐसे
वाक्योंसे

उस

संपूर्ण जगत्को

मिथ्या समझ कर

पर जो आत्मा है उसको

साक्षात्कार करके

कर्मोंको

त्याग दे अर्थात् ज्ञानयोग प्राप्त होने
के उपरान्त साधनकर्मोंको भी
छोड़ अलगह ध्यान करे ॥ १० ॥

मू० । यदा^१परात्मात्मविभेदभेदकं^२

विज्ञान^३मात्म^४न्यवभाति^५भास्वरम्^६ ।

तदे^७व^८माया^९प्रविलीयते^{१०}ऽऽज्ञसा^{११}

सकारका^{१२}कारण^{१०}मात्मसंसृते^६ ॥१८॥

अ.

प.

१ यदा

२ परात्मात्मविभेदभेदकं

जब

ब्रह्म और जीवके भेदको दूर
करनेवाला

३ भास्वरं .	प्रकाशमान
४ विज्ञानं	विशेष ज्ञानयोग
५ आत्मनि	अपनेमें
६ अवभाति	प्रकट होता है
७ तदा	तब
८ एव	ही
९ आत्मसंस्तते:	जीवों के जन्म होने का
१० कारणं	कारणरूप
११ माया	माया (अज्ञान)
१२ सकारका	जन्मान्तरोके कर्मों सहित
१३ अञ्जसा	शीघ्र ही
१४ प्रविलीयते	नाश हो जाती है ॥ १८ ॥

मू० । श्रुतिप्रमाणै^१रपि^२नाशिता^३च^४सा^५
 कथं^६भविष्य^७त्यपि^८कार्यकारिणी^९ ।
 विज्ञानमात्रा^{१०}दमलाद्वितीया^{११}
 तस्मा^{१२}दविद्या^{१३}न^{१४}पुन^{१५}र्भविष्यति^{१६}
 ॥ १९ ॥

अ.

प.

१ अपि	क्या
२ श्रुतिप्रमाणैः	वेदके प्रमाणोंसे
३ नाशिता	नष्ट हो रही है
४ च	भी
५ सा	वह अविद्या अथवा अज्ञान .

६ कथं	किसी प्रकार
७ अपि	भी
८ कार्यकारिणी	कर्म करने वाली
९ भविष्यति	होगी ? अर्थात् नहीं क्योंकि
१० तस्मात्	उस
११ अमलाद्वितीयात्	निर्मल और अद्वितीय
१२ विज्ञानमात्रात्	विज्ञानस्वरूप आत्माके साक्षात्कारहोनेसे
१३ आद्यया	अज्ञान
१४ पुनः	फिर
१५ न	नहीं
१६ भविष्यति	होगा ॥ १८ ॥

मू० । यदि^१ प्रणष्टा^२ न^३ पुनः^४ प्रसूयते^५
 कर्तॄ^६ ऽह^७ मस्ये^८ ति^९ मतिः^{१०} कथं^{११} भवेत्^{१२} ।
 तस्मा^{१३} त्स्यतंत्रा^{१४} न^{१५} कि^{१६} म^{१७} प्यपेक्षते^{१८}
 विद्या^{१९} विमोक्षाय^{२०} विभाति^{२१} केवला^{२२}

॥ २० ॥

अ.

प.

१ यदि

जब

२ प्रणष्टा

नाश हुई अविद्या

३ पुनः

फिर

४ न

नहीं

५ प्रसूयते

उत्पन्न होती है तो

६ अहं	मैं
७ अस्य	इसका
८ कर्ता	कर्ता अर्थात् करनेवाला हूँ
९ इति	ऐसी
१० मतिः	बुद्धि
११ कथं	कैसे
१२ भवेत्	हो अर्थात् नहीं हो
१३ तस्मात्	तिस कारण से
१४ विद्वद्	ज्ञानयोग
१५ स्वतंत्रा	स्वतंत्र है और
१६ किम्	किसीकी
१७ अपि	भी (सहायता के लिये)
१८ न	नहीं
१९ अपेक्षते	आकांक्षा करता है
२० विमोक्षाय	मोक्षके लिये
२१ केवला	आप अकेला ही
२२ विभाति	प्रकाशमान होता है ॥ २० ॥

मू० । सा^१ तैत्तिरीयश्रुति^२ राह^३ सादरं^४
 न्यासं^५ प्रशस्ताऽखिलकर्मणां^६ स्फुटम्^७ ।
 एताव^८ दि^९ त्याह^{१०} च^{११} वाजिनां^{१२} श्रुति^{१३}
 र्ज्ञानं^{१४} विमोक्षाय^{१५} न^{१६} कर्मसाधनम्^{१७}

॥ २१ ॥

अ.

प.

१ सा

(हे सुमित्रानन्दन) वह

६ तैत्तिरीय श्रुतिः	तैत्तिरीयशाखा आरण्यकोषनिषद् की श्रुति भी
७ प्रशस्ताखिलकर्मणाम्	संपूर्ण श्रेष्ठ यज्ञादिकर्मोंके
४ न्यासं	त्याग करनेको
५ सादरं	आदरपूर्वक
६ स्फुटं	स्पष्ट करके
७ आह	कहती है और
८ वाजिनां	वाज्रसनेयी शाखावालोंकी
९ श्रुति	श्रुति
१० च	भी
११ एतावत्	'एतावदरेखत्वमृतत्वं' अर्थात् ज्ञान योग ही मोक्ष रूप है
१२ इति	ऐसा
१३ आह	कहती है इसलिये
१४ ज्ञानं	ज्ञानयोग ही
१५ विमोक्षाय	मोक्ष के लिये है
१६ कर्मसाधनं	कर्मयोग
१७ न	नहीं ॥ २१ ॥

तैत्तिरीय श्रुति कहती है कि—

नकर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः ।
परेण नाकं पिहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो बिशन्ति ॥

यह तैत्तिरीय-आरण्यक प्र. १० अ. १० की श्रुति है ।

अर्थ ।

अग्निहोत्रादि कर्मों करके और सन्तान करके और धन
करके मोक्ष नहीं प्राप्त होता है किन्तु सब लौकिक वैदिक

कर्मों के त्याग करके ही कोई अन्तर्मुख पुरुष मोक्ष को प्राप्त होता है जिम मोक्ष में इन्द्रियों को वश करनेवाले संन्यासी लोग प्रवेश करते हैं और वह मोक्ष स्वर्गसे भी उत्कृष्ट है और जो अपनी बुद्धि एकाग्र करके हृदयरूप गुहा में स्थित है और जो तत्त्व प्रकाशमान और ज्ञानयोगनिष्ठ अन्तर्मुख पुरुषों को ही जाना जाता है । यह श्रुति भी कर्म समुच्चय को नहीं कहती है—

वाजसनेयी श्रुतिर्यथा प्र० ४० अ० मं० ३

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा षृताः ।

तौस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येकेचात्महनो जनाः ॥

अर्थ

जो अज्ञानी पुरुष कर्मों में ही रत हैं वे असुरों के लोक को अन्धकार से युक्त हैं उनको प्राप्त होते हैं—

ये दोनों श्रुतियों कर्मों के त्याग को और मोक्षका साधन ज्ञानयोगको ही कहती हैं इसलिये सज्जन मुमुक्षु पुरुषों को चाहिये कि उमर भर गुड़ियोंसेही न खेल कर ज्ञान योगका साधन करें ।

मू० । विद्यासमत्वेन^१ तु^२ दर्शित^३ स्त्वया^४

क्रतु^२ न^{१०} दृष्टान्त^५ उदाहृतः^{११} समः^६ ।

फलैः^६ पृथक्का^७ द्वहुकारकैः^{१३} क्रतुः^{१२}

संसाध्यते^{१४} ज्ञान^{१५} मतो^{१६} विपर्ययम्^{१०} ॥२२॥

अ.

प.

१ त्वया

आपने

२ क्रतुः

यज्ञादिकर्म

३ विद्यासमत्वेन	ज्ञानयोगके बराबर
४ तु	तो
५ दर्शितः	(तिरहर्ष श्लोक में) दिखाया है
६ फलैः	परन्तु फल उनका
७ पृथक्त्वात्	अलग अलग होने से
८ दृष्टान्तः	दृष्टान्त
९ समः	समान
१० न	महो
११ उदाहृतः	कहा है
१२ कृतुः	क्योंकि यज्ञादि कर्म
१३ बहुकारकैः	बहुत सामग्रियों से
१४ संसाध्यते	सिद्ध किया जाता है
१५ ज्ञानं	और ज्ञान योग
१६ अतः	इससे
१७ विपर्ययम्	विपरीत है ॥ २२ ॥

अर्थात् यज्ञादि कर्म अहंता-ममतायुक्त बुद्धि से व
अनेक सामग्रियों से होता है और ज्ञानयोग अहंता ममता
त्यागने से होता है जैसे—

यदा सव विलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

अर्थ

जब मनुष्यके हृदयकी संपूर्ण कामनाएँ लय होती हैं
तब ही मोक्षरूप हो ब्रह्मको प्राप्त होता है।

^३त्यनात्मधीः

‘तत्त्वदर्शिनः’ ।

तस्माद्बुधै^{१०}स्त्याज्य^{११}मविक्रियात्मभि^६
विधानतः^{१३}कर्म^{१२}विधिप्रकाशितम्^{११}॥२३॥

अ.

प.

१ अहं	मैं
२ सप्रत्यवायः	पापी हूँ
३ इति	ऐसी
४ अनात्मबुद्धिः	अनात्मबुद्धि
५ अज्ञप्रसिद्धा	अज्ञानियों की होती है
६ नतु	नकि
७ तत्त्वदर्शिनः	तत्त्व जाननेवालों की
८ तस्मात्	इस कारण से
९ अविक्रियात्मभिः	जिनके अन्तःकरणमें विकार नहीं है
१० बुधैः	ऐसे बुद्धिमानों से
११ विधिप्रकाशितं	वेद की विधि से बतलाया या हुआ भी
१२ कर्म	कर्म
१३ विधानतः	विवेकपूर्वक
१४ त्याज्यं	त्यागना योग्य है ॥ २३ ॥

मू० । श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो^१
गुरोः^३प्रसादा^४दपि^५शुद्धमानसः^६ ।
।वज्ञाय^{११}चै^{१०}कात्म्यमथा^९ऽऽत्मजीवयोः^८
सुखी^{१५}भवे^{१६}न्मेव^{१७}रिवा^{१३}ऽप्रकम्पनः^{१४}॥२४॥

अ.	प.
१ तत्त्वमसीतिवाक्यतः	तत्त्वमसीत्यादि महावाक्यों के जानने से
२ अद्वान्वितः	अद्वायुक्त होकर
३ गुरोः	और गुरुकी
४ प्रसादात्	प्रसन्नता से
५ अपि	भी
६ शुद्धमानसः	शुद्धमन अर्थात् संकल्परहित होजावे
७ अथ	उसके उपरान्त
८ आत्मजीवयोः	आत्मा और जीवकी
९ एकात्म्य	एकता को
१० च	भी
११ विज्ञाय	जानकर
१२ मेरुः	सुमेरु पर्वत के
१३ इव	समान
१४ अपकंपनः सन्	अचल होता हुआ
१५ सुखी	सुखी
१६ भवेत्	होवे

अर्थात् गुरुसे राजराजेश्वर ज्ञानयोग पाय सुखस्वरूप हो त्रिकूट से समाधि लगाकर ब्रह्माकाशमें सुमेरुवत् अचल होजावे ॥ २४ ॥

सू० । आदौ 'पदार्थावगति' हि 'कारण'
वाक्यार्थविज्ञानविधौ 'विधानतः' ।

तत्त्वं पदार्थो^{१०} परमात्मजीवका^{११}
 व^{१०} सी ति^{११} ऐकात्म्यं^{१३} मथाऽनयो^{१२}
 भवेत्^{१४} ॥ २५ ॥

अ.

प.

१ आदौ	पहले
२ वाक्यार्थविज्ञानविधौ	वाक्यके अर्थ जानने में
३ विधावतः	विधिबत्
४ पदार्थावगतिः	पदार्थके अर्थका जानना ही
५ हि	निश्चय करके
६ कारणं	कारण है
७ तत्त्वं पदार्थो	तत् और त्व पद का अर्थ
८ परमात्मजीवकौ	परमात्मा और जीवात्मा है
९ अथ	इसके उपरान्त
१० अस्मि	अस्मि
११ इतिव	इस पद में
१२ अनयोः	इन परमात्मा और जीवात्मा
	दोनों की
१३ एकात्म्यं	एकता
१४ भवेत्	होती है

अर्थात् तत्त्वमसि यह महावाक्य परमात्मा और जीवा-
 त्माकी एकताकी सिद्ध करता है ॥ २५ ॥

मू० । प्रत्यक्परोक्षादि विरोध^१ मात्मनो^२
 विहाय^३ संगृह्य^४ तयो^५ चिदात्मताम्^६ ।
 संशोधितां^७ लक्षणया^८ च^९ लक्षितां^{१०}
 ज्ञात्वा^{११} स्व^{१२} मात्मानं^{१३} मथा^{१४} द्वयो^{१५}
 भवेत्^{१६} ॥ २६ ॥

अ.

प.

१ मात्मनोः

द्वेनां जीवात्मा परमात्माके

२ प्रत्यक् परोक्षादिविरोध

प्रत्यक् (जीव) परोक्ष (आत्मा)

आदि विरोध को

३ विहाय

छोड़कर

४ संशोधितां

शुद्ध की हुई

५ च

और

६ लक्षणया

भागवत्यामलक्षणासे

७ लक्षितां

दिखाई हुई

८ तयोः

उन जीवात्मा परमात्मा की

९ चिदात्मतां

चैतन्यता को

१० संगृह्य

ग्रहण करके

११ अथ

उनके उपरान्त

१२ स्व

अपने

१३ आत्मानं

आत्माको

१४ ज्ञात्वा

ज्ञानकर

१५ अद्वयः

द्वैतरहित

१६ भवेत्

हो अर्थात् जीव और ब्रह्म
को एक समझे

विशेषभावार्थः

अथ श्रुतिः । द्वैताद्वयं भवतीति ।

तो द्वैतभावसे ही भवसिंधु में डूबा निकसा करता है । दृष्टान्त
जैसे जल घट उपाधि में आया परदा रहने से लघुत्व संभक्त
डूब जाता है फिर रस्सी में बंधा घट निकसे तो भी जल क्योंकि
स्थोहरी रहता है जब घट फूटेगा तब रस्सी कूटेगी फिर जल
में जल मिल जावेगा फिर वही जल लेना चाहे तो कभी
नहीं मिलता ऐसेही जलरूपी जीवात्मा, सूक्ष्मशरीर मनरूपी
घटमें आयाहुआ भवसिन्धुमें नाना योनि करके डूबा निकसा
करता है जब मनरूपी घटोपाधि टूटेगी तब कर्मरूपी रस्सी
कूटेगी और अद्वैत होकर जीवशिव एक होकर जन्ममरण से
रहित होजावेगा तो यह मनरूपी सूक्ष्म शरीर घट ज्ञान योग
करके स्वस्थचित होने से ही टूटता है कर्मोंसे नहीं क्योंकि
कर्मों से तो बना है ॥ २६ ॥

मू० । एकात्मकत्वा'ज्जहती'न'संभवे'

तथा'ज्जहल्लक्षणता'विरोधतः' ।

सोऽयं पदार्थाविव^८ भागलक्षणा^{१२} युज्येत^{१३} तत्त्वंपदयो^{११} रदोषतः^{१०}

॥ २९ ॥

अ.

प.

१ एकात्मकत्वात्	जोष और ब्रह्मके एकरूप होने से
२ जहती	जहत्स्वार्था लक्षणा
३ न	नहीं
४ संभवेत्	हो सकती क्योंकि वह सो कहकर चुप हो जाती है
५ तथा	तैसेही
६ विरोधतः	विरोध होनेसे
७ अजहल्लक्षणा	अजहल्लक्षणाका भावभी नहीं होता वह कहकर रुकजाती है (इसलिये)
८ सोऽयं पदार्था	वह यह है ऐसी जहदजहल्लक्षणाके
९ इव	समान
१० अदोषतः	निर्दोष
११ तत्त्वंपदयोः	तत् और त्व इन दोनों पदों का
१२ भागत्यागलक्षणा	भागत्यागलक्षणाही
१३ युज्येत	करनी चाहिये

क्योंकि वह “सोऽयं देवदत्तः” ऐसा कहती है इसलिये
ईश्वरकी ईश्वरता और जीधकी कल्पजता को त्याग करके
चेतन्य भागको ग्रहणकर एकात्मरूप होजाओ ॥ २९ ॥

मू० । रसादिपञ्चीकृतभूतसंभव^१
 भोगालय^२ दुःखसुखादिकर्मणाम्^३ ।
 शरीर^४ माद्यन्तव^५ दादिकर्मजं^६
 मायामयं^७ स्थूल^८ मुपाधि^९ मात्मनः^{१०}

॥ २८ ॥

अ.

प.

१ रसादिपञ्चीकृतभूतसम्भव

पञ्चीकरण किये हुए पृथ्वी, जल,
 तेज, वायु आकाश, इन पंच
 महाभूतोंसे बना हुआ

२ दुःखसुखादिकर्मणो

दुःख और सुख आदि कर्मोंके

३ भोगालय

फल भोगने का स्थान अर्थात्
 मन रूपी पत्नी का घुशाला —

४ आद्यन्तवत्

आदि अन्तवाला अर्थात् जन्म
 मृत्युवाला

५ आदिकर्मजं

पूर्वजन्मोंके कर्मोंसे उत्पन्न
 होनेवाला

६ मायामयं

मायावाला अर्थात् इन्द्रजालवत्
 और कर्मोंकी रस्सीसे बंधा
 हुआ पानीके चित्रवत्

७ स्थूलं

स्थूल अर्थात् अस्थि, मांस, हडिर
 धर्म आदिवाला

८ शरीरं

शरीर

९ आत्मनः

आत्माकी

१० उपाधि (विद्धि)

उपाधि है ऐसा जानो ॥ २८ ॥

मू० । सूक्ष्म^{१२} मनोबुद्धिदशेन्द्रियै^१र्युतं^३
 प्राणै^२रपंचीकृतभूतसम्भवम्^४ ।
 भोक्तुः^५सुखादे^६रनुसाधनं^७भवे^८-
 शरीर^९मन्य^{११}द्विदु^{१४}रात्मनो^{१०}बुधाः^८
 ॥ २६ ॥

अ.

१ मनोबुद्धिदशेन्द्रियैः

२ प्राणैः

३ युतं

४ अपंचीकृतभूतसम्भवं

५ भोक्तुः

६ सुखादेः

७ अनुसाधनं

८ भवेत्

९ बुधाः

१० आत्मनः

११ अन्यत्

१२ सूक्ष्मं

१३ शरीरं

१४ विदुः

प.

मन, बुद्धि, और दश इन्द्रियोंसे

और पंच प्राणोंसे

युक्त

पंचीकरण नहीं किये हुए, पंच-
महाभूतोंसे बना हुआ

और भोक्ता के

सुखदुःखादिका

साधन अर्थात् जिस योनि में
आवे उसीमें वैसा ही सुख दुःख
भोगकराने वाला

होवे उसको

पंडित लोग

आत्मा (जीव) का

दूसरा

सूक्ष्म

शरीर

कहते हैं ॥ २६ ॥

मू० । अनाद्यनिर्वाच्य^१ म^२पीह^३कारणं^४
 मायाप्रधानं^५ तु^६ परं^७ शरीरकम्^८ ।
 उपाधिभेदा^९त्तु^{१०}यतः^{११} एयक्^{१२}स्थितं^{१३}
 स्वात्मान^{१४}मात्म^{१५}न्यवधारये^{१६}
 त्क्रमात्^{१७} ॥ ३० ॥

अ.

प.

१ अनादि	जिसका आदि नहीं है
२ अनिर्वाच्य	और कहने में न आसके
३ अपि	ऐसा भी
४ मायाप्रधानम्	मायायुक्त
५ तु	तो
६ इह	यहां.
७ परं	परम
८ कारणं	कारण
९ शरीरकं	शरीर है
१० यतः	क्योंकि
११ उपाधिभेदात्	स्थूल और सूक्ष्म इन उपाधियों से भिन्न होनेसे
१२ तु .	तो
१३ एयक्	अलग
१४ स्थितं	स्थित है इस प्रकार .
१५ क्रमात्	क्रमसे

१६ स्वात्मानम्

अपने आत्माको

१७ आत्मनि

परमात्मामें

१८ अवधारयेत्

विचारे अर्थात् लय करे

विशेष भावार्थः ।

इस प्रकार क्रमसे स्थूलको सूक्ष्म विषे और सूक्ष्मको कारण विषे और कारण को ब्रह्म में साधनसंपन्न हो लय करे यह केवल कठ द्वेनसे ही नहीं होता साधन करने से होता है सो आगे कहा जावेगा ॥ ३० ॥

मू० । कोशेषु^१ पंच^२ स्वपि^३ तत्तदाकृति^४

विभाति^५ संग^६ त्स्फटिको^७ ऽमलो^८ यथा^९ ।

असंगरूपो^{१०} ऽयं^{११} मजो^{१२} ऽदृयो^{१३} यतो^{१४}

विजायते^{१५} ऽस्मि^{१६} न्यरितो^{१७} विचारिते^{१८}

॥ ३१ ॥

अ.

प.

१ पंचसु

पाँचों

२ कोशेषु

कोशोंमें रहनेसे

३ अपि

निश्चय करके

४ तत्तदाकृतिः

उसी उसी तरह की आकृतिशाला

होकर

५ विभाति

शोभित होता है

६ यथा

जैसे

७ संगतः

जपाकुसुमादि संगसे

८ अमलः

शुद्धः

९ स्फटिकः

स्फटिक मणि, काच, लाल भास-

ताहै ऐसे ही जगत् आत्मा में

भासता है

१० यतः

क्योंकि

११ अस्मिन्

इस आत्माके विषयमें

१२ परितः

अच्छी तरह से

१३ विचारिते

विचार करने पर

१४ अयं

यह आत्मा

१५ असंगरूपः

संगरहित

१६ अजः

जन्मरहित

१७ अद्वयः

द्वैतरहित अर्थात् एकही

१८ विज्ञायते

जाना जाता है ॥ ३१ ॥

मू० । बुद्धे^०स्त्रिधा^३वृत्ति^४रपी^५ह^६दृश्यते^७

स्वप्नादिभेदेन^८गुणत्रयात्मनः^९ ।

अन्योऽन्यतो^{१०}ऽस्मि^{११}न्व्यभिचारिता^{१२}

मृषा^{१३} नित्ये^{१४}परे^{१५}ब्रह्मणि^{१६}केवले^{१७}

शिवे^{१८} ॥ ३२ ॥

अ.

प.

१ इह

इस आत्मामें

२ स्वप्नादि भेदेन

जायतु, स्वप्न, सुषुप्ति भेदसे

३ त्रिधा	तीन प्रकारकी
४ वृत्तिः	वृत्ति
५ अपि	भी
६ गुणत्रयात्मनः	तीन गुणवाली
७ बुद्धेः	बुद्धिसे
८ दृश्यते	देख पड़ती है
९ नित्ये	क्योंकि नित्य (सबसदा)
१० शिवे	कल्याणरूप
११ केवले	निर्लेप
१२ अस्मिन्	इस
१३ परे	पर
१४ ब्रह्मणि	ब्रह्ममें
१५ अन्योऽन्यतः	परस्पर
१६ व्यभिचारिता	व्यभिचारका होना
१७ मृषा	मिथ्या है

विशेष भावार्थः ।

अर्थात् निर्लेप शुद्ध सच्चिदानन्द ब्रह्म में परस्पर व्यभिचार अर्थात् जायत्में स्वप्न सुषुप्तिका अभाव और स्वप्न में जायत सुषुप्ति का अभाव और सुषुप्तिमें जायत् स्वप्नका अभात् नहीं है केवल बुद्धि का भ्रम है ॥ ३२ ॥

सू० । देहेन्द्रियप्राणमनश्चिदात्मनां'

संगा^२दजस्रं^३परिवर्तते^४धियः^५ ।

वृत्ति^१स्तमोमूलतया^३ऽञ्जलक्षणा^४
याव^५द्ववे^६त्ताव^{१०}दसौ^{११}भवोद्ववः^{१२}

॥ ३३ ॥

अ.

प.

१ देहेन्द्रियमाणमन-

देह, इन्द्रियों, प्राण, मन, और चैत-

शिवदात्मनां

न्य स्वरूप इनके

२ संगत्

संगमें होनेसे और

३ तमोमूलतया

तमोगुणप्रधान होनेसे

४ अञ्जलक्षणा

अञ्जला जताने वाली

५ धियः

बुद्धिकी

६ वृत्तिः

वृत्ति

७ यावत्

जबतक

८ अजस्रं

नित्य

९ परिवर्तते

वर्तमान रहती है

१० तावत्

तबतक ही

११ असौ

यह

१२ भवोद्ववः

संसार (जन्ममरण) की उत्पत्ति

१३ भवेत्

होती है

विशेष भावार्थः ।

अर्थात् रजतप्रधाना अज्ञानरूपा बुद्धि मोक्षका कारण है इस लिये अपनी बुद्धिको साधन द्वारा शुद्ध करके सत्त्व-प्रधान करो ॥ ३३ ॥

मू० । नेतिप्रमाणेन^१ निराकृताऽखिलो^२
 हृदा^३ समास्वादित चिद्घनामृतः^४ ।
 त्यजे^५ दशेषं^६ जग^७ दात्तसद्रसं^८
 पीत्वा^९ यथा^{१०} म्मः^{१०} प्रजहाति^{१३}
 तत्फलम्^{१२} ॥ ३४ ॥

अ.

प.

१ नेतिप्रमाणेन

यह नहीं है ऐसे निश्चय से

२ निराकृताऽखिलः

हृदय पंकजके त्रिकूट, ग्रीहट, गुल्हा-
टादि स्थानोंको भेदन करता हुआ

३ हृदा

हृदय से

४ समास्वादितचिद्-
घनामृतःपिया है ब्रह्मसुख जिसने ऐसा
पुरुष

५ दात्तसद्रसं

जिसका उत्तमरस ग्रहण कर लिया है

६ दशेषं

ऐसे संपूर्ण

७ जगत्

जगत्को

८ त्यजेत्

छोड़ देवे

९ यथा

जैसे

१० म्मः

(नारियल का) जल

११ पीत्वा

पीकर

१२ तत्फलं

उस फल को

१३ प्रजहाति

छोड़ देता है ऐसे ही साधनको भी

त्याग कर ब्रह्मरंध्र में लय होजाओ

विशेष भावार्थ ।

इस श्लोक में कहा है कि हृदय से ब्रह्मसुख का जिसने आस्वादन किया है तो इस जगह हृदय नाम वल्लभ्यल का नहीं है वो हृदय अन्य है और गुह्यगुह्य है इस में प्रमाण देते हैं, कपिलगीता अध्याय ५ श्लोक १०३-१०४-१०५ ।

तदेव हृदयं नाम सर्वशास्त्रसुसम्मतम् ।
अन्यथा हृदि किं चास्ति प्रोक्तं यत्स्थूलबुद्धिभिः॥

फिर उस हृदय के रंगभी बताते हैं ।

रक्तश्वेतं तथा कृष्णं नीलपीतादिशोभितम् ।
पंचमं शुद्धपीतं च अन्तं च श्वेत उज्ज्वलम् ।
तन्मध्ये व्यापितं येन तज्ज्योतिर्ब्रह्मकेवलम् ॥

फिर सप्त स्थान भी कहते हैं ।

त्रिकूटं श्रीहठस्थानं गुल्हाटं चौटपीटकम् ।
पुण्याद्रिभ्रामरीगुफा ब्रह्मरंध्राण्यनुक्रमात् ॥

इसमें श्रुति प्रमाण भी है । छान्दोग्योपनिषद् अष्टमाध्याय छठा खण्ड ।

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिंगलस्याणिर्म्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौवा आदित्यः पिंगलएष शुक्लएष नीलएष पीतएषलोहित इति ।

उसी हृदय का एक एक अक्षर की वेद शोभा करता है
बृहदारण्योपनिषद् अध्याय ७ द्वितीय ब्राह्मण ।

एष प्रजापतिर्यद्दृदय मेतद् ब्रह्मैतत्सर्वं तदेत-
त्प्रत्यक्षरं हृदयमिति ।

इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च
यएवंवेद ।

द इत्येक मक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च यएवं वेद ।
यमित्येकमक्षरमेतिस्वर्गलोकं यएवं वेद ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदिनिरुद्धय च ।

मूर्द्धन्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

श्रीमद्भगवत्का मूलमंत्र ।

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिरतश्चार्थेष्वभिज्ञः
स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति
यत्सूरयः । तेजोवारिमृदांयथा विनिमयो यत्र
त्रिसर्गो मृषा धाम्नास्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं
परं धीमहि ॥

यहां भी सच्चिदानन्द पूर्णब्रह्म परमेश्वरने अपने
हृदय से ही ब्रह्माजी को वेद का विस्तार बताया है इसलिये
यह हृदय वक्षस्थल नहीं है जब वेदही प्रमाण देता है तब
और शास्त्र क्यों नहीं । इसी तरह छोटे बड़े पुराणों में जहां
जहां योग व ध्यान का प्रकरण है सब जगह धारणा ध्यान

करने को वही हृदय है उरस्थल नहीं । और दशोपनिषदों का और शारीरिक ब्रह्मसूत्रों का भाव भी इसी हृदय को मिट्टु करता है सो शङ्करभाष्य में शङ्कर स्वामी स्पष्ट लिखते हैं इस में कोई संदेह नहीं, उसी हृदयमें तीन यन्त्र श्रुति-प्रमाणित हैं ।

भियन्ते हृदयग्रन्थिद्विष्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि यस्मिन्हृष्टे परावरे ॥

और वे यन्त्र ये हैं ब्रह्मयन्त्र, विष्णुयन्त्र, रुद्रयन्त्र, इन तीनों यन्त्रियोंको छोड़ श्रीभगवान् रामचन्द्र आज्ञा करते हैं कि हे लक्ष्मण इस हृदय में सच्चिदानन्द अमृत रस पान करके साधन त्याग करो ।

यहां शङ्का होती है जिस साधन के द्वारा हमको ज्ञान होता है और ब्रह्मसाक्षात्कार होता है उसको क्यों छोड़ें तो उसका उत्तर यह है कि आमके फल को छूसकर शेष फल को त्याग देवे तथा नारियल के जल को पीकर शेष काचले को त्याग देते हैं तैसेही नारियल की जटावत् अज्ञानरूप संकल्पको त्रिकूट स्थान में धारण करके छोड़ो । और नारियल के काचलावत् को ज्ञानकरके विकल्प नेतिभाव है उसको भी श्रीहठस्थान में स्थिर होके छोड़ो । फिर नारियल के गोलावत् विज्ञान अस्मि भावको काटकर गुल्हाट स्थान पर स्थिर होकर तृप्त होजाओ । परचात् चोटपीट पें अचल हो अमृतवत् ब्रह्मानन्दरस पान करो । वह जल अज्ञानी वनचरों को नहीं प्राप्त होता जिन्होंने साधनसम्यक् होकर गुहमुख

द्वारा प्राणोंका उत्क्रमण कर ब्रह्माकाशमें स्थिर हो चित्तके संकल्पोंको निर्मूल कर दिया है ऐसे ज्ञानी योगी ही पीते हैं और अनेक जन्मों की प्यास भी उसी जल के पान से शान्त होती है इसलिये सज्जन मुमुक्षुजनोंको अवश्य पान करना चाहिये अर्थात् ध्यानावस्थित होना चाहिये ।

मू० । कदाचि^१दात्मा^२नमृतो^३नजायते^४
 नक्षीयते^५नापिविवर्धते^६नवः^७ ।
 निरस्तसर्वातिशयः^८सुखात्मकः^{१०}
 स्वयंप्रभुः^{११}सर्वगतो^{१२}ऽयंमद्वयः^{१३}

॥ ३५ ॥

अ.

प.

१ अयं	यह
२ आत्मा	आत्मा
३ कदाचित्	कभी
४ न मृतः	न मरा
५ न जायते	और न पैदा होता है
६ न क्षीयते	न घटता है
७ न अपि विवर्धते	और बढ़ता भी नहीं है
८ नवः	सदा नया ही है
९ निरस्तसर्वातिशयः	सब के बड़प्पन को तिरस्कार करने वाला अर्थात् सब से बड़ा है
१० सुखात्मकः	सुखस्वरूप है
११ स्वयंप्रभुः	और स्वयं सबका स्वामी है

१२ सर्वगतः

सब पदार्थों में व्याप्त है

१३ अद्वयः

अद्वितीय अर्थात् एकही है ॥४५॥

मू० । एवंविधे^१ ज्ञानमये^२ सुखात्मके^३
 कथं^४ भवे^५ दुःखमयः^६ प्रतीयते^७ ।
 अज्ञानता^८ ध्यासवशात्^९ प्रकाशते^८
 ज्ञाने^{१०} विलीयेत^{११} विरोधतः^{१२} क्षणात्^{१३}
 ॥ ३६ ॥

अ.

प.

१ एवंविधे	ऐसे
२ ज्ञानमये	ज्ञानस्वरूप और
३ सुखात्मके	सुखस्वरूप आत्मा में
४ दुःखमय	दुःखरूप
५ भवः	समा
६ कथं	कैसे
७ प्रतीयते	प्रतीत होवे अर्थात् नहीं
८ अज्ञानता	अज्ञान के अध्यास से
९ ध्यासवशात्	प्रकट दीखता है और
१० ज्ञाने	ज्ञान (असंप्रज्ञात) होते ही
११ विरोधतः	विरोधी होने से
१२ क्षणात्	क्षणभर में
१३ विलीयेत	नाश होजाता है ॥ ३६ ॥

मू० । य^१ दन्य^२ दन्यत्र^३ विभाव्यते^४ भ्रमा-^५
 दध्यास^६ मि^७ त्याहु^{१०} रमुं^८ विपश्चितः ।

असर्परूपे^{१२} ऽहिविभावनं^{१४} यथा^{११}
 रज्ज्वादिके^{१३} तद्व^{१५} दपी^{१०} श्वरे^{१६} जगत्^{१८}

॥ ३७ ॥

अ.	प.
१ यत्	जो
२ भ्रमात्	भ्रमसे अर्थात् अज्ञानसे
३ अन्यत्र	और पदार्थ में
४ अन्यत्	और पदार्थ
५ विभाव्यते	माना जाता है
६ अमुं	इसी को
७ विपश्चितः	बुद्धिमान् लोग
८ अध्यासं	अध्यास
९ इति	ऐसा
१० आहुः	कहते हैं
११ यथा	जैसे
१२ असर्परूपे	सर्परहित
१३ रज्ज्वादिके	रस्सी आदिमें
१४ अहिविभावनं	सर्प मानलेना
१५ तद्वत्	उसी तरह
१६ ईश्वरे	ईश्वरमें
१७ अपि	भी
१८ जगत्	संसार माना गया है

विशेष भावार्थ ।

अर्थात् कारणसे कार्य अलग नहीं होता जैसे मिट्टी से घट, और काँचनसे कुंडल अलग नहीं है तैसे ही ब्रह्म कारण और जगत् कार्य है सो अलग नहीं होसकते और जो पुरुष जगत् को अलग मानते हैं उनको भ्रम है जैसे रस्सी में भयानक सर्प दीखता है और उनही भ्रमवालोंको जन्म मरण का भय भी होता है अर्थात् जन्ममरणादि दुःख भोगने पड़ते हैं क्योंकि द्वैताद्वयं भवतीति ऐसी श्रुतिको भी आज्ञा है इस लिये सब जगत् ब्रह्मरूप है और सबकी आत्मा अपनी आत्माके समान है ऐसा जो जानता है उस ज्ञानी योगीके लिये यह जगत् रज्जुही है और उसी को जन्म मरण का भय नहीं होता, विदेह मुक्त है यजुर्वेद "तत्र को मोहः कः शोक एकत्व मनुष्यस इति ॥ ३७ ॥

सू० । विकल्पमायारहिते^१ चिदात्मके^२

ऽहंकार^{११} राषः^{१०} प्रथमः^६ प्रकल्पितः^{१२} ।

अध्यास^{१४} एवा^{१३} त्मनि^८ सर्वकारणे^३

निरामये^{१५} ब्रह्मणि^{१६} केवले^९ परे^५ ॥ ३८ ॥

अ.

प.

१ विकल्पमायारहिते

विकल्प और माया करके रहित

२ चिदात्मके

चैतन्यस्वरूप

३ सर्वकारणे

सर्व जगत्के कारण

४ निरामये	नीरोग
५ ब्रह्मणि	ब्रह्मरूप
६ केवले	शुद्ध
७ परे	परसे भी पर ऐसे
८ आत्मनि	आत्मा में
९ प्रथमः	पहले
१० एषः	यह
११ अहंकारः	मैं जीव हूँ ऐसी
१२ प्रकल्पितः	कल्पना करना
१३ एव	ही
१४ अध्यासः	अध्यास है सो म्वप्रवत् वा मृग- तृष्णावत् भ्रम है ॥ ३८ ॥

सू० । इच्छादिरागादिसुखादिधर्मकाः^२
 सदा^४धियः^३संसृतिहेतवः^५परे^१ ।
 यस्मा^६त्प्रसुप्तो^७तदभावतः^८परः^९
 सुखस्वरूपेण^{१०}विभाष्यते^{१३}हि^{११}नः^{१०}

॥ ३९ ॥

अ.

प.

१ परे	परमात्मा में
२ इच्छादि रागादि सुखादिधर्मकाः	इच्छा, अनिच्छा, राग, द्वेष, सुख दुःख आदि धर्मवाली
३ धियः	बुद्धिये ही
४ सदा	नित्य

५ संसृतिहेतवः	जन्म मरणका कारण हैं
६ यस्मात्	क्योंकि
७ प्रसूतो	सुषुप्ति अवस्थामें अर्थात् समाधि में
८ तदभावतः	ऐसी रागादि विशिष्ट बुद्धिके न होने से
९ परः	परमात्मा
१० नः	हमको
११ हि	निश्चय करके
१२ सुखस्वरूपेण	सुखरूप
१३ विभाव्यते	मालूम होता है ॥ ३८ ॥

मू० । अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिंबितो^१

• जीवः^२ प्रकाशो^३ य^४ इती^५ र्यते^६ चितः^७ ।

आत्मा^८ धियः^९ साक्षितया^{१०} पृथक्^{११} स्थितो^{१२}
बुद्ध्या^{१३} परिच्छिन्न^{१४} परः^{१५} स^{१६} एव^{१७} हि^{१८}

॥ ४० ॥

अ.

प.

१ अनाद्यविद्योद्भव- बुद्धिबिंबितः	अनादि जो अविद्या उस करके उत्पन्न हुई जो बुद्धि अर्थात् स्थूल हृदय उसमें प्रतिबिम्बरूप
२ यः	जो
३ चितः	चैतन्य (परमात्मा) का
४ प्रकाशः	प्रकाश है सोही
५ जीवः	जीव

६ इति	ऐसा
७ ईर्यते	कहाजाता है
८ आत्मा	और आत्मा
९ धियः	बुद्धि
१० सात्त्वितया	सात्त्विरूप होने से
११ पृथक्	अलग (सूक्ष्महृदयमें)
१२ स्थितः	स्थित है
१३ बुद्ध्या	और बुद्धिके धर्मोंसे
१४ अपरिच्छिन्नः	व्याप्त नहीं है
१५ स	वह
१६ एव	ही
१७ हि	निश्चय
१८ परः	परमात्मा ब्रह्म है

विशेष भावार्थ ।

बुद्धि और हृदय भी अज्ञान से ही कल्पित है बुद्धि स्थूल हृदयमें है और प्रतिबिम्बरूपी जीव बुद्धिमें भासमान होता है सो जब ज्ञान हुआ और बुद्धि तथा हृदयभी लयको प्राप्त हुए और जीवस्वभी लय हुआ तब केवल आत्मा ब्रह्म ही रहजाता है । वह स्थूल हृदय उम स्थूलमें अनाहत चक्रके दक्षिणभागमें है जिसे दिल कहते हैं उसीमें जीवात्मा सत्रह तत्त्वों का लिंगशरीर धारण करके स्थित है जैसे घटाकाश, यही पद्मपुराणान्तर्गत शिवगीतामें भी कहा है कि—

नाभेरूर्ध्वमधःकण्ठाद्व्याप्य तिष्ठति यः सदा ।
तस्य मध्येऽस्ति हृदयं सनातं पद्मकोशवत् ।
तत्रचान्नमये पिंडे हृदिजीवोऽवतिष्ठते ॥

तो यह स्थूल हृदय जीवात्माका स्थान और सूक्ष्म-
हृदय परमात्माका स्थान निश्चय हुआ । फिर कहा है—

कदम्बकुसुमोद्भुजकेसरा इव सर्वतः ।

प्रसृता हृदयान्नाड्यो याभिव्याप्तं शरीरकम् ॥

अनन्तैकोर्ध्वगा नाडी मूर्धपर्यन्तमञ्जसा ।

सुषुम्णेति समादिष्टा तथा गच्छन् विमुच्यते ॥

यही वार्ता छान्दोग्योपनिषद्के अष्टम प्रपाठकमें भी
कही गई है कि सुषुम्णा नाड़ी ने ऊपरको त्रिकपाल ब्रह्मरंध्र
में प्रवेश किया है जहां सहस्रदल कमलमें महाप्रकाशमान
परमात्मा विराजमान है उस सुषुम्णा द्वारा जीवात्मा स्थूल-
हृदयसे सूक्ष्महृदयमें अर्थात् ब्रह्मरंध्रमें विराजमान परमात्मामें
पहुंच सकता है और वह नाड़ीद्वारा बिना राजराजेश्वरयोगके
खुलता नहीं इसलिये मुमुक्षु पुरुषोंको अग्रश्य अङ्गीकार करना
चाहिये तात्पर्य यह है कि जो शिवगीतामें वर्णन हुआ है वहां
जीवात्माका निवास है और सुषुम्णाद्वारा जहां परमात्मा प्राप्त
होता है वही सूक्ष्म हृदय है यह वार्ता गुरुमुखसे ही ठीक
बुद्धिगत होसकती है ॥ ४० ॥

मू । चिद्विंबसाद्यात्मधियां^१ प्रसंगत^२
 स्त्वेकत्र^३ वासा^४ दनलाक्तलोहवत्^५ ।
 अन्यान्य^६ मध्यासवशात्^७ प्रतीयते^{११}
 जडाजडत्वं^८ च^{१०} चिदात्मचेतसोः^९

॥ ४१ ॥

अ.

प.

१ चिद्विंबसाद्यात्मधियां	चैतन्य स्वरूप आत्मा, इन्द्रियां, मन, और बुद्धि इन सब के
२ प्रसंगतः	संगति अर्थात् मेल होने से वा
३ एकत्र	एक स्थानमें
४ वासात्	रहनेसे
५ अनलाक्तलोहवत्	अग्निसे तपे हुए लोहकी नाई
६ अध्यासवशात्	अध्यासके कारण
७ चिदात्मचेतसोः	आत्मा और बुद्धिकी
८ अन्योन्यं	परस्पर
९ जडाजडत्वं	जड़ता और चैतन्यता
१० च	भी
११ प्रतीयते	प्रतीत होती है

विशेष भावार्थ ।

अर्थात् विद्रूप आत्मामें बुद्धिकी प्रतीति होती है और
 बुद्धिमें आत्माकी प्रतीति होती है सो केवल अध्याससे ही

है जैसे इन्धन से अग्नि प्रकट होकर इन्धनको आच्छादित करके आपही प्रकाशित हो रहता है ऐसेही माया ब्रह्मसे उत्पन्न हो नामरूप करके ब्रह्मको आच्छादन कर आप चैतन्य-भाग ग्रहण कर लेती है और आत्माको जड़भागसे ठांप देती है। ऐसेही सूक्ष्महृदय भी जड़ है, उसमें आत्मा चैतन्यरूप विराज कर अपना चैतन्य भाग देकर हृदय को तो चैतन्यवत् कर दिया जिससे सब जगत्को जानता है, और आप चैतन्य है सो मानो हृदयके जड़भागको ग्रहणकर गुप्त जैसा हो रहा है।

॥ ४१ ॥

मू० । गुरोः^१ सकाशा^२ दपि^३ वेदवाक्यतः^३
 संजातविद्यानुभवो^४ निरीक्षते^५ ।
 स्वात्मानं^६ मात्मस्थं^७ मुपाधिवर्जितं^८
 त्यजे^९ दशेषं^{१०} जडं^{११} मात्मगोचरम्^{१२}

॥ ४२ ॥

अ.

प.

१ गुरोः	गुरुके
२ सकाशात्	पाससे
३ वेदवाक्यतः	और वेदके वचनोंसे
४ अपि	भी
५ संजातविद्यानुभवः	जिसको मननपूर्वक ज्ञानयोगका अनु- भव होकर आत्माकार छत्ति होगई है ऐसा पुरुष ही

६ स्वात्मानं	अपनी आत्मा को
७ आत्मस्थं	परमात्मा में स्थित
८ उपाधिर्वर्जितम्	और नामरूपउपाधिसे रहित
९ निरीक्षते	देखता है
१० आत्मगोचरम्	और भ्रान्तिसे जो आत्मामें दीखने- वाला
११ अशेषम्	संपूर्ण
१२ जडम्	जडरूप जगत् नाम है उसको
१३ त्यजेत्	त्याग करे और सबको ब्रह्मरूप ही जाने

विशेष भावार्थ ।

श्रीरामचन्द्र कहते हैं कि हे लक्ष्मण ! मैं गुरुमुख होकर और वेदों को देखकर फिर अनुभवासिद्ध होकर तुमसे कहता हूँ तो हरएक बात इन तीनों से स्पष्ट सिद्ध होती है । श्रीभगवान् इन तीनों करके इस हृदयपङ्कज को धारणा ध्यान योग्य समझ श्रीलक्ष्मणजी प्रति कहते भये कि इस हृदयमें धारणा साधन विद्या साधो । अब कहैं कि भगवान् गुरुमुख कहां भये तो कपिलगीतामें लिखा है—

सीतावियोगकाले तु रामस्योक्तः शिवेन वै ।

फिर चारों वेद उपनिषदों सहित व ब्रह्मसूत्रादि पुराण वारम्बार परमेश्वरको इसी हृदयमें बनाते हैं ।

७ सूत्रम्—१थमाध्यायस्य त्रितीयपादे ।

अर्भकौ कस्त्वात्तदव्यपदेशाच्चेनेति चे

न्ननिचार्यत्वादेवं व्योमवच्च ।

बहुत लिखने से बड़ जाता है परन्तु श्रुति भगवती आज्ञा करती है कि—

य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषःस्वपिति नामतदगृहीत इति ।

जब श्रीरामचन्द्र और बड़े बड़े ऋषि मुनियोंका अनुभव सिद्ध है तो फिर क्या कहना इसके उपरान्त भी कोई शङ्का करे कि परमेश्वर सर्वदेशी है सो एकदेशी कैसे होसकता है तो देखो जैसे भूपति सर्वदेशीमें तप रहा है परन्तु साक्षात्कार किया चाहो तो राजधानीमें जाओ फिर राजद्वारमें पहुँचो फिर निज मन्दिरमें गये दर्शन होवेगा ।

ब्रह्मसूत्रे प्रमाध्यायस्य द्वितीयपादे २९ सूत्रम् ।

“अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः”

और श्रुतिप्रमाण भी है ऐतरेयोपनिषद् । परमेश्वर मायोपहित ब्रह्मने प्रथम पुरुष तथा स्वायंभुव मनुको सत्य संकल्पसे रचकर इन्द्रादि इन्द्रियाभिमानी देवताओंको प्रवेश कराके सोचा कि मेरे बिना यह पुरुष और ये देवता कैसे बसेंगे तो मैं इस शरीरमें कौनसे स्थान में रहूँ यों विचार के त्रिकपाल मस्तकमें सहस्रदल कमलपर ब्रह्मरंभ्रमें प्रवेश कर विराजते भये ।

यहां ऐतरेयोपनिषद् तृतीयखण्ड १२ श्रुतिः ।

स एतमेव सीमानं विदार्यैतयाद्वारा प्रापयेत्

सैषाविद्वतिर्नामद्व्यस्तदेतन्नानन्दनं तस्य त्रयभावस-
थास्त्रयः स्वप्नाः । अयमावसथोऽयमावसथोऽयमा-
वसथ इति ।

परमेश्वर आत्मा ब्रह्म प्रसन्न हो तीन बार कहतेभये
कि यही स्थान अच्छा है, यही स्थान अच्छा है, यही स्थान
अच्छा है, तो उसी स्थानमें प्राप्त होना चाहिये उसी हृदय
स्थानमें आत्मलाभ होगा और कहों नहीं इति ॥ ४२ ॥

मू० । प्रकाशरूपो^१ऽह^१मजो^२ऽह^३मव्ययो^४
ऽसकृद्विभातो^५ऽह^६मतीव^७निर्मलः^८ ।
विशुद्धविज्ञानमयो^{१०}निरामयः^{११}
संपूर्ण आनन्दमयो^{१४}ह^{१२}मक्रियः^{१३}

॥ ४३ ॥

श्रीरामचन्द्र आज्ञा करते हैं कि हे लक्षण ज्ञानयोग पूर्ण
फल प्राप्त होने पर तथा संप्रज्ञातसमाधिमें ऐसा जाने कि—

अ.

प.

१ अहं	मैं
२ प्रकाशरूपः	प्रकाशस्वरूप हूँ
३ अहं	और मैं
४ अजः	जन्मरहित हूँ
५ अव्ययः	नाशरहित हूँ
६ अहं	और मैं
७ असकृद्विभातः	बहुत प्रकाशवाला अर्थात् सूर्यचन्द्रा- दिकसे नहीं प्रकाशित हो ऐसा हूँ

८ अतीव	अत्यन्तही
९ निर्मलः	मलरहित और
१० विशुद्धविज्ञानमयः	अत्यन्त शुद्ध चैतन्यस्वरूप और
११ निरामयः	रोगरहित हूँ
१२ अहं	और मैं
१३ अक्रियः	क्रियारहित
१४ संपूर्णआनन्दमयः	पूर्ण आनन्दरूप हूँ

विशेष भावार्थ ।

श्रीरामचन्द्र भगवान् रावणबधके समय विचारते भये कि इस दुष्टको कैसे हनों शिर हाथ पैर काट देता हूँ अब फेर निकल आते हैं ऐसे सोचने में अगस्त्य मुनि आकर कहते भये कि हे रामचन्द्र आदित्य हृदय ध्यान करके इस दुष्ट का नाश करो (वाल्मीकीय रामायणे लङ्काकाण्डे) रामराम महाबाहो शृणुगुह्यं सनातनम् ॥ येनसर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसे ॥ १ ॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् इति ॥ ऐसे ३० मंत्रों में श्रुति है वही श्री भगवान् हृदयादित्य काटि सूर्य, काटिचंद्रवत् शीतलको लक्ष्मण प्रति कहते भये । ऐसे ही श्रीकृष्णचन्द्र अर्जुन प्रति कहते हैं कि नतद्वासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ॥ यद्गत्वा न निवर्तन्ते सद्राम परमं मम इति ॥ फिर कहते हैं कि वेदके जाननेवाले इसी हृदयमें ध्यान

करते हैं तो जो इस हृदयको जानता है वही वेदवक्ता है
दूमरुं तोतेकी तरह कहवेना है इति ॥ ४३ ॥

मू० । सदैव^१मुक्तो^२ऽहं^३मचिन्त्यशक्तिमा^४
नतीन्द्रियज्ञान^५मविक्रियात्मकः^६ ।
अनन्तपारो^७ऽहं^८महर्निश^९बुधे^{१०}
विभावितो^{११}ऽहं^{१०}हृदि^{१२}वेदवादिभिः^{१३}

॥ ४४ ॥

अ.

प.

१ अहं	मैं
२ सदा	नित्य
३ एव	ही
४ मुक्तः	विकारों से छूटा हुआ हूँ
५ अचिन्त्यशक्तिमान्	विचारनेमें नहीं आसके ऐसी शक्तिवाला हूँ
६ अतीन्द्रियज्ञानम्	इन्द्रियोंसे परे जो ज्ञान है सो मैं
७ अविक्रियात्मकः	मैं विकाररहित हूँ
८ अहं	मैं
९ अनन्तपारः	अपारहूँ
१० अहं	मैं
११ वेदवादिभिः	वेद ज्ञाननेवाले
१२ बुधैः	पंडितोंसे
१३ अहर्निश	रातदिन

१४ हृदि

१५ विभावितः

हृदयमें

ध्यान किया गया हूँ अर्थात् इसी

हृदयपंकजमें वेदवादी भी ध्यान

करते हैं ॥ ४४ ॥

मू० । एवं^१ सदा^२ आत्मानं^३ अखंडितात्मना^४
 विचारमाणस्य^५ विशुद्धभाषना^६ ।
 हन्या^{१०} दविद्या^७ मचिरेण^८ कारकै^९
 रसायनं^{१३} यद्व^{११} दुपासितं^{१२} रुजः^{१४} ।

॥ ४५ ॥

अ.

प.

१ एवं

२ सदा

३ अखंडितात्मना

४ आत्मानं

५ विचारमाणस्य

६ विशुद्ध भाषना

७ कारकैः (सहइतिशेषः) जन्मान्तरोक्ते कर्मोपसंहित

८ अविद्ययां

९ अचिरेण

१० हन्यात्

११ यद्वत्

१२ उपासितं

१३ रसायनं

१४ रुजः

इस प्रकार हृदयपंकजमें

नित्य

एकाग्र चित्त करके

आत्माको

विचार करनेवाले पुरुषकी

शुद्धवृत्ति

जन्मान्तरोक्ते कर्मोपसंहित

अविद्याको

शीघ्रही

नाश कर देती है

जैसे

सेवन की हुई

उत्तम औषध

रोगोंको नाश करती है

विशेष भावार्थ ।

श्रीभगवान् आज्ञा करते हैं कि भावपूर्वक आराधन करो तो भावही पूर्ण फलका दाता है व्यवहारमें और परमार्थमें दोनों में कैसे कि व्यवहारमें एक स्त्रीके बीसों कुटुम्बी माता भगिनी भुवा आदि समझते हैं सो भावही है कोई भुवा भगिनी का विशेषण नहीं और पिता और पतिका प्यार में भावही स्पष्ट फलदायक है ऐसेही भक्त्याभक्त्यमें और सब संसारी बातों में समझना चाहिये और परमार्थमें भी परमेश्वर की मूर्तिको सज्जन भक्त पुरुष साक्षात् परमेश्वर जानते हैं उन को अरश परश मिलते हैं और दुर्जन नास्तिक पाषाण समझते हैं उनको पाषाण ही है देखो नाम देवजी साक्षात्की भावना करो तो परमेश्वर मूर्तिमान् होके दूध पान कर लिया ऐसी अनेकों कथाएँ भक्तमातमें मिलती हैं तो भावही फलदायक है जैसी जिसके भावना है वैसाही फल मिलता है भाव है वोही प्रीति है वोही भक्ति है अनन्य भक्ति वोही है सर्वत्र परमेश्वरको जानना इति ॥ ४५ ॥

सू० । विविक्त^१ आसीन^२ उपारतेन्द्रियो^३
 विनिर्जितात्मा^४ विमलान्तराशयः^५ ।
 विभावये^{११} देव^{१०} मनन्यसाधनो^६
 विज्ञानदृक्^७ केवल^८ आत्मसंस्थितः^९

अ.

- १ विविक्ते
- २ आसीनः
- ३ उपारतेन्द्रियः
- ४ त्रिनिर्जितात्मा
- ५ विमलान्तराशयः
- ६ अनन्यसाधनः
- ७ विज्ञानवृक्
- ८ केवलः
- ९ आत्मसंस्थितः
- १० एवं

११ विभावयेत्

प.

- (हेल्लक्षण सब तुम) एकान्तमें
स्थित होकर
इन्द्रियोंको शान्त कर
अन्तःकरणको जीतकर
शुद्धचित्त हो कर
और साधन नहीं करते हुए
विज्ञान दृष्टि वाले हो कर
केवल
आत्माहीमें स्थिति करते हुए
इस प्रकार (या जिस प्रकार पहले
कहा है)
प्रीतियुक्त भावना करो (साध-
नकरो) . . .

विशेष भावार्थ ।

तथा हृदयमें मनको प्रवेश करके हृदयादित्यमें स्थिर कर देवे तो जैसे चशमाको सूर्यके सामने स्थिर करनेसे आग उत्पन्न होजाती है ऐसेही हृदयदर्पणको स्वयंप्रकाश आत्मामें स्थिर करनेसे ब्रह्म अग्नि उत्पन्न हो अविद्यासहित कर्म तूलको भस्म कर देता है ॥ ४६ ॥

सू० । विश्वं^१ य^२ देतत्^३ परमात्मदर्शनं^४
विलापये^५ दात्मनि^६ सर्वकारणे^७ ।

पूर्ण^१श्चिदानन्दमयो^६ऽवतिष्ठते^{१०}

न^{११}वेद^{१३}बाह्यं^{१२}नच^{१४}किञ्चि^{१५}दान्तरम्^{१६}

॥ ४७ ॥

अ.

प.

१ एतत्	यह
२ परमात्मदर्शनं	परमात्मस्वरूप
३ यत्	जो
४ विश्वं	जगत् है उसको
५ सर्वकारणे	सबका कारण जो
६ आत्मनि	आत्मा है उसमें
७ विलापयेत्	लय कर देओ जैसे धूम आकाश में लय होता है
८ पूर्णः	और पूर्ण
९ चिदानन्दमयः	सत् चित् आनन्दरूप
१० अवतिष्ठते	होकर स्थित रहजावे
११ न	न तो
१२ बाह्यं	बाहरकी कल्पनाको
१३ वेद	जानो
१४ न च	और न
१५ किञ्चित्	कुछ
१६ आन्तरम्	भीतर की कल्पना करो

विशेष भावार्थ ।

• श्री रामचन्द्र आज्ञा करते भये कि इस जगत्को परमात्म-
रूप तथा मेरा रूप समझ भावना करो, तो देखो यह जगत्

मायोपहित ब्रह्मका संकल्पस्वरूप कल्पवृत्त है और यह रामबीजसे पैदा हुआ है तो बीज और वृत्त जुदा नहीं क्योंकि बीजमें वृत्त और वृत्तमें बीज है तो राम शब्द बीज है और प्रणव फल है इसमें स्मृति प्रमाण है ।

रामनामसमुत्पन्नः प्रणवो मोक्षदायकः ।

प्रणवं केचिदाहुर्व बीजं श्रेष्ठं तथापरे ॥

यथा महारामायणे ।

अर्धभागादुकारः स्यादकारान्नादरूपिणः ।

उकारगुरुराकारस्तथा वर्णविपर्ययः ॥

मकारव्यंजनंचैव प्रणवं चाभिधीयते ।

मस्या सवर्णितमत्वा प्रणवेनादरूपधृक् ॥

"अन्तर्भूतो भवेद्रेफः प्रणवेसिद्धिरूपिण ॥

रामनामसमुत्पन्नः प्रणवो मोक्षदायकः ।

रूपं तत्त्वमसेश्चासौ वेदतत्त्वावधारिणः ॥

इस प्रकारसे रकारको उकार होकर वर्ण विपर्यय होनेसे आ उ म मिल कर ओं प्रणव फल हुआ फल कैसे कि राम शब्दसे प्रणव हुआ प्रणवसे राम शब्द बनता नहीं तो बीज रामशब्द हुआ फल प्रणव हुआ क्योंकि त्रिगुणरससंयुक्त शब्दब्रह्म वेदमूल है तो शब्दगुण आकाशम् पंचतन्मात्रा, पंच भूत, नामरूप जगत् कल्पवृत्त है क्योंकि जिसकी जैसी भावना होती है तैसाही फल मिलता है स्वर्ग, नरक, मोक्ष, और व्यवहारमें भी शोभा कुशोभा मनोवांछित देता है ईश्वर

४ सचराचरसू	स्याचर जंगम
५ जगत्	जगत्के
६ ओंकारमात्रं	ओंकाररूप
७ विचिन्त्येत्	विचारे अर्थात् हृदयरूप समझे क्योंकि ओंकार नाम है हृदय उसका शरीर है और सचराचर जगत् हृदयमें स्थित है यथा भग- वद्गीता सर्वस्वचाहं हृदिसंनिविष्टो
८ तत्	वह जगत्
९ एव	ही
१० वाच्यं	वाच्य है
११ प्रणवः	और प्रणव अर्थात् ओंकार
१२ हि	निश्चय करके
१३ वाचकः	बोधकरने वाला (वाचक) है
१४ ज्ञानवशात्	केवल ज्ञाननिमित्तसे ही
१५ न	नहीं
१६ विभाव्यते	जाना जाता है
१७ बोधतः	गुरुमुखसे प्राप्त बोधमे (ध्यान मेगसे) की जाता जाता है ॥५८॥

विशेष भाषाथ ।

देखो ऐसे कहें कि राम रावण हन्यो तो रामशब्दने नहीं,
हन्यो श्रीरामके शरीरसे हन्यो गया ऐसेही खालो प्रणवशब्द
उच्चारण करनेसे आत्मलाभ नहीं होता हृदयसाधनसे
होगा और ऐसेही कहो कि अकार उकार में आ जा उकार

मकारमें होजा तो होता नहीं यासे हृदय में अकारादिस्थानों पर स्थिर होता हुआ कैवल्य होजाता है इस वास्ते प्रणव और हृदय को तादात्म्यसंबंध करो, इसमें स्मृति प्रमाण है । मांडू-
क्यकारिका मंत्र २८

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।
सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥

मू० । अकारसंज्ञः^१ पुरुषो^३ हि^४ विश्वको^२
ह्यकारक^५ स्तेजस^६ ईर्यते^७ क्रमात् ॥
प्राज्ञो^{११} मकारः^{१०} परिपठ्यते^{१२} ऽखिलैः^८
समाधिपूर्व^{१३} १६ न तु^{१५} तत्त्वतो^{१४} भवेत्^{१९}
॥ ४६ ॥

अ.

प.

१ अकारसंज्ञः

अकार नामवाला

२ विश्वकः

विश्वस

३ पुरुषः

पुरुष है

४ हि

निश्चयकरके अर्थात् ओंमें जो तीन
के अंक समान अकार है उस विश्वस
आत्माको हृदयका त्रिकूट स्थान
समझो

५ क्रमात्

क्रमसे

६ उकारिकः

उकार

७ तेजसः	तेजस पुरुष
८ ईर्यते	कहा जाता है उस दंडाकार उकार तेजसको हृदयका ग्रीहट स्थान मानो
९ अखिलैः	चार सब लोगोंसे
१० मकारः	मकार
११ प्राज्ञः	प्राज्ञ नाम से
१२ परिपठ्यते	कहा जाता है मकार वा प्राज्ञको हृदय का गुल्हाटस्थान करके मानो
१३ समाधिपूर्व	ये सब समाधिके पहलेके साधन हैं इन साधनोंके बिना समाधि नहीं प्राप्त हो सकती
१४ तत्त्वतः	वास्तवमें समाधि हुए उपरान्त
१५ तु	तो
१६ न	नहीं
१७ भवेत्	होते हैं अर्थात्; सब ब्रह्ममय ब्रह्मा- काशमें लय होजाता है ॥ ४९ ॥

मू० । विश्वं^२ त्वं^४ कारं^१ पुरुषं^३ विलापये^६
 दुकारमध्ये^५ बहुधा^८ व्यवस्थितम्^६ ।
 ततो^७ मकारे^{११} प्रविलाप्य^{१६} तेजसं^{१०}
 द्वितीयवर्णं^{११} प्रणवस्य^{१३} चा^{१२} न्तिमे^{१४}

॥ ५० ॥

अ.

प.

१ अकारम्

अकाररूपः

२ विश्वम्	विश्वस
३ पुरुषम्	पुरुषको
४ तु	तो
५ उकारमध्ये	उकारमें
६ विलापयित्	लय करे अर्थात् विश्वस अकारको त्रिकूट स्थान पर मनको ऋचल करके वृत्तिको आकर्षण कर तैजस उकार श्रीहटमें स्थिर करे
७ ततो	उसके उपरान्त
८ बहुधा	बहुत प्रकारसे
९ व्यवस्थितम्	स्थित रहते हुए
१० तैजसम्	तैजस
११ द्वितीयवर्णं	दूसरे वर्ण उकारको
१२ च	भी
१३ प्रणवस्य	ॐ कारके
१४ अन्तिमे	पिछले वर्ण
१५ मकारे	मकारमें
१६ प्रविलाप्य	लयकरके अर्थात् श्रीहट स्थानसे वृत्तिको आकर्षण कर तैजस उकार को गुल्हाट स्थान प्राज्ञ मकार में खींचकर तारक ब्रह्ममें स्थिर कर देवे ॥ ५० ॥

सू० । मकार^१मप्या^२त्मनि^३चिद्घने^४परे^५
विलापये^{१०}त्प्राज्ञ^८म^३पी ह^१कारणम्^२।

सो^{१८}ऽहं^{१९} परब्रह्म^{११} सदा^{१२} विमुक्तिमद्^{१३}
 विज्ञानदृङ्^{१४} मुक्त^{१५} उपाधितो^{१६} ऽमलः ॥५१॥

अ.

प.

१ इह	यहां
२ कारणं	कारणशरीराभिमानो
३ अपि	भी
४ प्राज्ञं	प्राज्ञ
५ मकारं	मकारको
६ अपि	भी
७ चिद्घने	ज्ञानस्वरूप
८ परे	परम
९ आत्मनि	आत्मामें
१० विलापयेत्	लय कर. देखे अर्थात् मकारको जो त्रिवर्ण एकाक्षर है उसको छोट पीटमें प्रवेश कर लय कर देको फिर
११ परब्रह्म	परब्रह्मस्वरूप
१२ सदा	और सर्वदा
१३ विमुक्तिमत्	मुक्तिवाला
१४ विज्ञानदृक्	ज्ञानदृष्टिवाला
१५ उपाधितः	और उपाधिसे
१६ मुक्तः	कूटा हुआ
१७ अमलः	पवित्र

१८ सः

वह आत्मा (ब्रह्म)

१९ अहं

मैं हूँ ऐसा जाने

विशेष भावार्थ ।

इस में उत्तम कृतान्त है कि दो दीपक प्रज्वलित करके एक को बुझा दो फिर बुझे दीपकको जलते दीपकके नीचे रखो उसका धूम जलते दीपक में पहुँचा कि वो भी प्रज्वलित हो जावेगा ऐसेही कछुएकी तरह वृत्तिको खँव कर ओटपीट स्थानमें मनको निरालंब कर वृत्तिरूपी धूम पुण्याद्रि स्थान में पहुँचा कि बुझे दीपककी तरह जीवात्मा परमात्मस्वरूप हो जावेगा इसमें कोई भी संशय नहीं है । अर्थात् कैवल्य समाधि हो जावेगा ॥ ५१ ॥

मू० । एवं सदा जातपरात्मभावनः^३

स्थानन्दतुष्टः^४परिविस्मृताऽखिलः^५ ।

आस्ते^{११}स नित्यात्मसुखः^६प्रकाशकः^७

साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिंधुवत्^{१०} ॥ ५२ ॥

अ.

प.

१ एवं

इस प्रकार हृदयकमल में साधन द्वारा

२ सदा

सदा सर्वदा

३ जातपरात्मभावनः

जिसको ब्रह्म साक्षात् हो गया है अर्थात् प्रत्यक्ष करके

४ स्वातन्त्र्यतुष्टः	अपने ही आनन्दमें सुष्ट होता हुआ
५ परिविस्मृताऽखिलैः	सबको भूलकर
६ नित्यात्मसुखः	आत्मसुखको प्राप्त हुआ
७ प्रकाशकः	और प्रकाश करता हुआ
८ साक्षाद्विमुक्तः	सब बंधनोंसे मुक्त हुआ
९ सः	ऐसा होकर वह पुरुष
१० अचञ्चवारिसिन्धुवत्	तरंगरहित समुद्रकी नाई
११ आस्ते	रहता है अर्थात् कैवल्यसमर्पधि हो आती है ॥ ५२ ॥

सू० । एवं सदा^१ अभ्यस्तसमाधियोगिनो^३
 निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य^४ हि^२ ।
 विनिर्जिताऽशेषरिपो^५ रहं सदा^६
 दृश्यो^{१०} भवेयं^{११} जितषण्डगुणात्मनः^८ ॥

॥ ५३ ॥

अ.

प.

१ एवं	हेभाई लक्षण इस प्रकार हृदय
२ सदा	पकजम धारणा ध्यान करतहुए
३ अभ्यस्तसमाधियोगिनः	सर्वकाल
	समाधि योगका अभ्यास करने
	वाले और
४ निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य	सब इन्द्रियोंके विषयोंसे निवृत्त
	होनेवाले

५ विनिर्जिताऽशेषरिपोः और कामनादिक सब शत्रुओंको
जीतने वाले

६ जितषड्गुणात्मनः सर्वज्ञत्व, नित्यतृप्तत्व, बोधस्व-
रूपत्व, नित्यत्व, अलिप्तत्व, आन-
न्दरूपत्व, इन छःगुणवाले आत्मा-
को जिसने स्वाधीन कर लिया है
ऐसे पुरुषको

७ हि निश्चय करके

८ अहं मैं

९ सदा सर्वदा

१० दृश्यः } दृश्य होता हूं अर्थात् प्रकाश
११ भवेयम् } स्वरूप होकर देखने में आता हूं ॥५३॥

मू० । ध्या^१त्वे^२व^३मात्मान^३महर्निशं^४मुनि^५
स्तिष्ठे^६त्सदा^७मुक्तसमस्तबंधनः^८ ।
प्रारब्ध^९मश्न^९न्निभिमानवर्जितो^{१०}
मय्ये^{११}व^{११}साक्षा^{१२}त्प्रविलीयते^{१३}ऽन्ततः^{१४}

॥ ५४ ॥

अ.

प.

१ एवं

इसप्रकार

२ अहर्निशम्

रातदिन

३ आत्मानम्

आत्माको

४ ध्यात्वा

ध्यान करता हुआ

५ मुनिः

योगी

६ मुक्तसमस्तबन्धनः	संपूर्ण बन्धनों से छूटकर
७ सदा	प्रतिदिन
८ प्रारब्धम्	प्रारब्ध कर्मोंको
९ अशनत्	भोगता हुआ
१० अभिमानवर्जितः	अभिमानरहित होकर
११ तिष्ठत्	रहे
१२ अन्ततः	तो वास्तव में
१३ साक्षात्	प्रत्यक्ष
१४ मयि	मेरे विषे
१५ एव	ही
१६ प्रविलीयते	लीन होजाता है अर्थात् असंप्रज्ञातसमाधिस्थ हो जाता है ॥ ५४ ॥

मू० । आदौ^२ च^३ मध्ये^४ च^३ तथैव^६ चान्ततो^०
 भवं^१ विदित्वा^६ भयशोककारणम्^५ ।
 हित्वा^३ समस्तं^० विधिवादचोदितं^१
 भजे^{१०} त्व^६ मात्मानं^{१५} मथा^{१३} ऽखिलात्म-
 नाम्^{१४} ॥ ५५ ॥

अ.	प.
१ भवं	हे तात लक्ष्मण (वस) संसारको (द्वैततासे)
२ आदौ	आदिमें
३ च	और
४ मध्ये	मध्यमें

५ घ	और
६ तथैवच	तैसेही
७ अन्ततः	अन्तमें
८ भयशोककारणं	भय और शोकका कारण
९ विदित्वा	जानकर
१० समस्त	और संपूर्ण
११ विधिवाद चोदितं	वेदके विधिवादसे प्रेरित काम्य- कर्मांको
१२ हित्वा	छोड़कर
१३ अथ	इसके उपरान्त
१४ अखिलात्मनाम्	सब जीवोंका
१५ आत्मानं	आत्मारूप जो
१६ स्वं	अपनी आत्मा उसको
१७ भजेत्	भजे

विशेष भावार्थ ।

जैसे शिल्पी पांखाणमें मूर्ति को कल्पित करता है ऐसे ही ब्रह्म में जगत् नाम कहकर कल्पित कर लिया है बाकी “सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किंचन” इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥

मू० । आत्म^१न्यभेदेन^३विभावय^४च्चिदं^१

भवत्य^६भेदेन^८मया^९ऽऽत्मना^६तदा^१ ।

यथा^{१०}जलं^{१२}वारिनिधौ^{११}यथा^{१३}पयः^{१४}

क्षीरे^{१४}वियद्^{१५}व्योमन्य^{१६}निले^{१६}यथा^{१८}

ऽनिलः^{२०} ॥ ५६ ॥

अ.	प.
१ इदं	इस जगत् को
२ आत्मनि	आत्मामें
३ अभेदेन	भेदभावसे रहित
४ विभावयन्	देखता है
५ तदा	तब
६ आत्मना	परमात्मरूप ऐसे हो
७ मया	मुझसे भी
८ अभेदेन	भेदभावरहित
९ भवति	होजाता है
१० यथा	जैसे
११ वारिनिधौ	समुद्रमें
१२ जलम्	नदियोंका जल मिल जाता है
१३ यथा	और जैसे
१४ क्षीरे	दूधमें
१५ पयः	दूध
१६ व्योम्नि	महाकाशमें
१७ वियत्	घटाकाश मिलता है
१८ यथा	और जैसे
१९ अनिले	महावायुमें
२० अनिलः	अन्य वायु मिल जाता है

विशेष भावार्थः ।

देखो आत्मा मनरूपी घट में आया हुआ ही जीवसंज्ञक है जहांतक मन जित् है वहां तक जीवपना जाता नहीं तो

हृदय पङ्कजमे स्थिर होकर निरालम्ब स्वस्यचित्त होजाओ तो
मनरूपी उपाधि कूट जाकेगी ।

यथा भगवद्गीतायाम् ।

विहाय कामान्यः सर्वानपुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

जैसे महाप्रलयमें सूर्य चन्द्रादि नाम रूप कुछ नहीं था
केवल सत्तामात्र थी यह भावना करलो ॥ ५६ ॥

मू० । इत्थं^१ य^२ दीक्षेत^३ हि लोकसंस्थितो^४
जग^५ न्मृ^६ षे^७ वेति^८ विभावय^९ न्मुनिः^{१०} ।
निराकृतत्वा^{११} ष्छ्रुतियुक्तिमानतो^{१२} ।
यथे^{१३} न्दुभेदो^{१४} दिशि^{१५} दिग्भ्रमादयः^{१६} ।

॥ ५७ ॥

अ.

प.

१ लोकसंस्थितः

लोकव्यवहार करता हुआ (भी)

२ मुनिः

योगी

३ यथा

जैसे

४ द्दुभेदः

दो चंद्रमा दीखना

५ दिशि

और दिशामें

६ दिग्भ्रमादयः

दिशाका भूलजाना आदि भ्रम
होते हैं

७ इति

इससेही ।

८ विभावयन्	मानता हुआ
९ यत्	जो
१० श्रुतियुक्तिमानतः	श्रुतियोंसे, युक्तियोंसे और प्रमाणोंसे
११ निराकृतत्वात्	अमिट्ट होने से
१२ जगत्	जगत् संसार
१३ मृषा	मिथ्या
१४ एव	ही है
१५ इत्थं .	ऐसा
१६ ईक्षेत	देखे

विशेष भावार्थ ।

ऐसेही जगत् नाम भ्रम है केवल आत्माराम ब्रह्म ही है केवल मन ही जगत् नाम कहकर कल्पना कर दुःख पाता है जैसे कुशवारी ईलड आपही घर बनाती है और आपही वधन में आती है ॥ ५० ॥

मू० । याव^१ न्न^२ पश्ये^३ दखिलं^४ मदात्मकं^५
ताव^६ न्ममाराधनतत्परो^७ भवेत्^८ ।
श्रद्धालु^९ रत्यूर्जितभक्तिलक्षणो^{१०}
य^{११} स्तस्य^{१२} दृश्यो^{१३} ऽह^{१४} महर्निशं^{१५} हृदि^{१६}

॥ ५८ ॥

अ.	प.
१ यावत्	हे तत्त्वण जबतक
२ यः	जो कोई/प्ररूप

३ अखिलं	संपूर्ण संसार को
४ मदात्मकं	मेरा रूप अर्थात् स्वयंप्रकाश आत्म रूप चराचर में
५ न	नहीं
६ पश्येत्	देखता है
७ तावत्	तबतक
८ श्रद्धालुः	श्रद्धायुक्त हो
९ अत्यूर्जितभक्तिलक्षणः	भक्तिके चिन्होंको अत्यंत बढ़ाता हुआ
१० ममाराधनतत्परः	मेरी आराधनामें तत्पर
११ भवेत्	हो
१२ तस्य	उसके
१३ हृदि	हृदयमें
१४ अहं	मैं
१५ अहर्निशं	रातदिन
१६ दृश्यः	प्रत्यक्ष होता हूँ

विशेष भावार्थ ।

श्रीभगवान् श्रीरामचन्द्र कहते भये कि श्रद्धा करो अर्थात् पुरुषार्थ करो तो पुरुषार्थ करनाही मुख्य है क्योंकि पुरुषार्थ करनेसेही प्रारब्ध हटता है दूसरे संप्रज्ञात समाधि तक मनको खींचकर विलेप कर देता है और पुरुषार्थसे क्या हटता है कि पुरुषार्थजनक प्रपिता है और क्रियमाण पिता है और प्रारब्ध पौत्र है देखो प्रथम मायोपहित ब्रह्मसे जीव विभिन्न कुटा जैसे तप्तलोह से तणगारी टूटे ऐसे टूटा तो पुरुषार्थ कर टूटा और

अहंकार किया कि मैं टूटा वो क्रियमाण हुआ और दूसरे जन्म में प्रारब्ध बन भोग देना शुरू किया बाद अंधपंगुन्यायसे जीवोंको भोग देता है परंतु प्रारब्ध भी भोग देता है तो पुरुषार्थ करता है तब भोग देता है तो पुरुषार्थ प्रपिता मुख्य है इस करके प्रारब्ध गौण है योगवासिष्ठमें वसिष्ठ मुनिने भगवान्को अच्छीतरह समझाया है वो श्रीरामचन्द्र निश्चय कर आज्ञा देते हैं कि पुरुषार्थ करो तो क्या व्यवहारमें और क्या परमार्थमें पुरुषार्थ ही जीवन है और श्रीभगवान् कहते हैं कि भक्ति के लक्षण बड़ाओ सो भक्ति से ही जन्म मरण कूटता है ।

दोहा ॥

भक्ति जननि भवतारिणी, ज्ञानयोग सुत जान ।
ये तीनों सेवो गुमन, रामहिं जनक पिछान ॥
चुंबक भक्ति योगको, मन मच्छी दे पान ।
धूतारकको साधिके, पावो राम गुमान ॥

मू० । रहस्य^१मेत^१च्छुतिसारसंग्रह^२

मया^१विनिश्चित्य^१तवो^१दितं^१प्रियम्^३ ।

य^१स्त्वेत^{१२}दालोचय^{१३}तीह^{११}बुद्धिमान्^{१०}

स^{१४}मृच्यते^{१०}पातकराशिभिः^{१६}क्षणात्^{१५}

अ.

प.

१ एतत्	यह
२ श्रुतिसार संग्रहम्	वेदोंके सारका संग्रह
३ प्रियं	और प्यारा
४ रहस्यं	गोप्यतम अर्थात् हृदयरहस्य
५ मया	मैंने
६ विनिश्चित्य	खूब निश्चय करके
७ तव	तुमसे
८ उदितं	कहा है
९ यः	जो
१० बुद्धिमान्	बुद्धिमान्
११ इह	इस संसार में
१२ एतत्	इस हृदयरहस्यको
१३ आलोचयति	गुरुमुखसे विचारता है
१४ सः	वह
१५ ज्ञात्वा	ज्ञानमात्र हृदय स्यानमें मन
	स्थिर करनेसे
१६ पातकराशिभिः	पापके समूहसे
१७ मुच्यते	कूट जाता है ॥ ५९ ॥

सू० । भ्रात॑र्य॒दीद॑परिदृश्यते॑ जग॑-

न्मायै॑व॒सर्वं॑ परिहृत्य॑ चेतसा॑ ।

मद्भावनाभावितशुद्धमानसः॑

सुखी॑ भवा॑ नन्दमयो॑ निरामयः॑

अ.	प.
१ हे भ्रातः	हे भाई लक्ष्मण
२ यत्	जो
३ इदं	यह
४ जगत्	संसार
५ परिदृश्यते	चारों तरफ दीखता है
६ माया	सब मेरी माया है इन्द्रजालवत् वा स्वप्नवत्
७ एष	ही है
८ सर्वं	सबको
९ चेतसा	चित्तसे
१० परिहृत्य	न्यागकरके
११ मद्भावनाभाधितगुद- मानसः	मेरीही भावनासे मनको गुद करके
१२ आनन्दमयः	आनन्दरूप
१३ निरामयः	रोगरहित (-होकर)
१४ सुखी	और सुखी
१५ भव	हो जाओ (अर्थात् परमेश्वर लक्ष्मण जी को आशीर्वाद देते हैं कि तुम भी ऐसे ही परमानन्दरूप हो जाओ) ॥ ६० ॥

मू० । यः^१ सेवते^२ मा^३ मगुणं^४ गुणात्परम्^५
 हंदा^६ कदावा^७ यदि^८ त्वा^९ गुणात्मकम्^{१०}
 सो^{११} ज्यं^{१२} स्वपादाञ्चितरेणुभिः^{१३} स्पृशन्^{१४}

पुनाति^{१६} लोकत्रितयं^{१७} यथा^{१८} रविः^{१९}

॥ ६१ ॥

अ.	प.
१ यः	जो मुमुक्षु
२ हृदा	हृदयसे अर्थात् हृदयपंकजमें
	धारणा ध्यान करके
३ माम्	मुझको
४ अगुणम्	निर्गुणस्वरूप
५ गुणात्परम्	और गुणोंसे परे जानकर
६ सेवते	भजता है
७ वा	अथवा
८ यदि	जो
९ कदावा	कभी
१० गुणात्मकम् (सेवते)	सगुण जानकर भी सेवा करता है
११ सः	वह
१२ अयम्	इस प्रकार आराधना करनेवाला
	मुमुक्षु पुरुष
१३ स्वपादांचितरेणुभिः	अपने चरणोंमें लगीहुई रजसे
१४ स्पृशन्	स्पर्श कर
१५ लोकत्रितयम्	तीनों लोकोंको
१६ पुनाति	पवित्र करता है
१७ यथा	जैसे
१८ रविः	सूर्य (अपनी किरणोंके लगनेमान
	से लोकोंको पवित्र करता है)

विशेष भावार्थ ।

ऐसेही कठोपनिषद्में यमराजने नचिकेताकी प्रशंसा कर हृदयस्थान बताया और कहा कि हे नचिकेता तू मेरे द्वार पर तीन रात्रि भूखा रहा तो यहस्थके द्वार पर अतिथि ब्राह्मण भूखा रहै तो उसकी संपत्ति पुत्र धनादि नष्ट हो जाते हैं श्रुतिवाक्य है तो अब तू मुझसे तीन वर जो रच्छा हो सो मांग । तब नचिकेताने प्रथम वर यह मांगा कि मेरे पिता उद्दालक मुनिने कुपित होकर मुझको यमपुरीमें भेजा है सो वह पिता मेरे ऊपर प्रसन्न होजावे तब यमराजने प्रसन्न हो तथास्तु कहके फिर कहा कि दूसरा वर मांग । तब नचिकेताने कहा कि हे मृत्यु भगवन् तुम स्वर्गसाधक अग्नि जानते हो सो मुझसे कहो । तब प्रसन्न हो यमराज ने कहा कि हां मैं जानता हूं सो कहता हूं तू सुन कि “गुहायाम्” हृदयरूपी गुफामें हैं और लोकोंका आदिकारण विश्वानल तथा जातवेदा वही है वह अग्नि ऐसे प्राप्त होता है सो मैं तुझको अपना प्रिय मान कर कहता हूं और यह अनेकरूपा कंठी देता हूं तू धारनकर । अथ कठवल्ली उपनिषद् प्रथमो वल्ली १० वीं श्रुति ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्यसन्धिं त्रिकर्मकृत्तरतिजन्ममृत्यु ॥
ब्रह्मयज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्यो मां १० शान्ति
मत्यन्तमेति ॥ १० ॥ इति । अब कोई कहै कि यह यज्ञाग्नि नचिकेताको दिया तो क्या पहले यज्ञ और अग्निहोत्र नहीं

होता था ? अपने पिता उद्दालकने यज्ञ करके नचिकेताको
 सर्वस्वदानमें यमराजको दे दिया है तो यह विश्वानल ब्रह्मा-
 ग्नि योगाभ्यास प्राणायामसे प्राप्त होती है सो प्राणायाम
 बताया है कैसे कि “अथ श्रुति आज्ञा” हे नचिकेत तीन
 प्रकार करके यह ब्रह्माग्नि प्राप्त होती है कि तीनों सन्धिमें
 आत्माको जानता हुआ “त्रिकर्म कृत” पूरक कुंभक रेचक
 करके यह विश्वानल प्रकट कर इससे जन्म मरणसे छूट जाता
 है और इस यज्ञाग्निसे पुनरावृत्ति होती है “क्षीणेपुण्ये
 मृत्यु लोके वसन्ति” इति । और यह श्रुतिकी आज्ञा है कि “तरति
 जन्ममृत्यू” तो जन्म मरणमें नहीं आता इति । यही ब्रह्म
 यज्ञ तथा सोमयज्ञ है यह श्वेत स्वरूप अत्यन्त शीतल है यह
 विश्वानल स्तुति करने योग्य है इससे ही अत्यन्त शान्ति प्राप्त
 होती है इति । और यह कंठी अनेकरूपा यमराजने दी सो
 वह तीव्र वैरागी हीरों पक्षोंकी कंठीको क्या करे । फेर पंच
 रत्न ये हैं, अनेकरूपा क्या कि अनेकों सूर्य चन्द्र तारा तथा
 दूसरा ब्रह्मांड व ईश्वरका विराट् स्वरूप इसी प्राणायामसे
 योगियोंको दीखता है और इसी ब्रह्माग्निको प्राणायाम कर
 प्रजापति ब्रह्माने प्रजा रची है ॥ प्रश्नोपनिषद् प्रथम प्रश्न
 चौथी श्रुति-तस्मै सहोवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः सतपो-
 ऽतप्यत सतपस्तप्त्वा मिथुनमुत्पादयते रयिंच प्राणं चेत्येता
 मे बंधुधा प्रजाः करिष्यत इति । प्रजाकी कामना से प्रजा-
 पति ब्रह्मा जिस करके तप नहीं आवे देख तप तपते भये तो

इसी ब्रह्माग्निसे ताप नहीं आता है यज्ञाग्निसे ताप आता है और ऐसे कहें कि ज्ञान अग्नि है तो बुद्धिमानोंको विचारना चाहिये कि सिद्धिका होना व प्रजाका उत्पन्न करना ज्ञान से नहीं हो सक्ता, ज्ञानसे जाना जाता है, सो विचारने योग्य है । फिर कहा कि “मिथुनमुत्पादयते रयिंच प्राणम्” तो मिथुन वह नहीं इस प्राणरूपी खार्दको बारंबार पूरक रचक करना यह मिथुन है इसमें योगियोंका प्रत्यक्ष प्रमाण है और यहां प्रजापति दैविक सृष्टि रचता है मैथुनी नहीं । अब फेर यमराजने कहा कि हे नचिकेता तीसरा घर मांगो तो उसने मांगा कठोपनिषद् श्रुति बीसवीं ॥ ययन्मोते विचि-
 कित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चेके ॥ एतद्विद्यामनु-
 शिष्टस्त्वयाहं वराणामेव वरस्तृतीयः ॥ इति ॥ हे मृत्युभग-
 वन् मनुष्य संशय करते हैं कोई कहता है कि मरा है कोई कहता है कि जिन्दा है तो वह न मरा है जिन्दा है वह विद्या
 अर्थात् साधनविद्या मुझको दो इति ॥ जो ऐसे कहें कि मृतकमें आत्मा है वा नहीं है तो ये प्रश्न हुआ यहां प्रश्न नहीं है यह विद्या मांगी है और यह प्रश्न हो तो हम लघुबुद्धि भी जानते हैं कि सामान्य अंशसे आत्मा है और विशेष नहीं क्योंकि प्राणात्मा नहीं है यह साधन विद्या मांगी है ॥ तो दूसरे घरके देनेमें ब्रह्माग्नि प्रकाश होता है अर्थात् हिरण्यगर्भ हृदादित्यका लाभ होता है वह संप्रज्ञात समाधि है और यह असंप्रज्ञात लययोग है क्योंकि दो बरदान

मांगनेका यही कारण है इसमें प्राण स्थिर होजाता है और मन लय होजाता है न मरा न जिंदा दीख पड़ता है केवल आत्म मय होजाता है । देखो राजा परीक्षितने मुनिके कंठमें सर्प डाल दिया परंतु भान न हुआ ऐसेही योगी आज भी दीख पड़ते हैं, फिर यह वर मांगनेमें यमराज नटा कि यह देवताओंको भी दुर्लभ है और वर मांगो, धन संपत्ति राज्य आयु आदि मांगो तो नचिकेताने सबको झूठा कहकर यही मांगा । फिर यमराजने बहुत धन्यवाद देकर आत्माका निरूपण करके हृदय-पंकजमें धारणाका साधन बताया कठोपनिषद् द्वितीयाध्याय ऋठी बल्ली श्रुति १४ “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेऽस्य हृदिस्थिताः । अथ मर्त्याऽमृताभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति” श्रुति भगवती आज्ञा देती है कि सब कामनाओंको छोड़ निरालंब स्वस्वाचित्त होकर इस हृदयपंकजमें स्थिर हो देखो । तो श्रुतिके इस कहनेमें भी दूसरा हृदय हुआ तो वह सूक्ष्म हृदय है वह स्थूल सूक्ष्म शरीर महित जीवात्माके रहने का हृदय स्थान है न मरा न जिंदा ऐसा हो । अमृतस्वरूप आत्मा ब्रह्ममय हो जावेगा हेनचिकेता यह साधन विद्या साधो इति ॥ ६१ ॥

सू० । विज्ञान^१मेत^२दखिल^३श्रुतिसार^४मेकं^५
 वेदान्तवेद्य^६चरणेन^७मये^८व^९गीतम्^{१०} ।
 यः^{११}श्रद्धया^{१२}परिपठे^{१३}दुरुभक्तियुक्तो^{१४}

मद्रूप^{१०} मेति^{१८} यदि^{१४} मद्रूपचनेषु^{१५} भक्तिः^{१६}

॥ ६२ ॥

प.

१ वेदान्तवेद्यचरणेन	उपनिषदां करके जानने योग्य हैं उत्पत्तिस्थितिसंहारादि आच- रण जिस ऐसे
२ मया	मेरे
३ एव	ही
४ गीतं	कहे हुए
५ एतत्	इस
६ अखिलं	संपूर्ण
७ श्रुतिसारं	वेदांके साररूप
८ एकं	अद्वितीय
९ विज्ञानं	ज्ञानयोग्यको
१० यः	जो
११ गुरुभक्तियुक्तः	गुरुभक्तियुक्त हो
१२ श्रद्धया	श्रद्धासे (साधनपूर्वक),
१३ परिपठेत्	पढ़े
१४ यदि	चौर जो
१५ मद्रूपचनेषु	मेरे वचनोंमें
१६ भक्तिः	भक्ति हो तो
१७ मद्रूपं	मरूपका
१८ एति	प्राप्त होता है अथवा मेरे स्वयं ब्रह्मरूपमें मिल जाता है

विशेष भावार्थ ।

श्री साम्बशिव कहते भये कि हे शिवा हेदेवि पार्वती श्रीरामचन्द्र मायोपहित ब्रह्म साक्षात् परमेश्वरने लक्ष्मण को वरदान दिया कि यह तुम्हारा और हमारा संवाद गीता गुरुमुख हो हृदयस्थानमें मनको लय करेगा वह तो मेरेमें मिलेही गा परंतु पाठ करनेवाला वा सुनने सुनानेवाला भी मेरे लोकको प्राप्त होगा ऐसा वरदान देते भये कि जैसा मेरेको कृपा कर दिया । हेदेवी मैंने एक समय अत्यन्त तप किया तब श्रीभगवान्ने रामरूप धरके दर्शन देकर कहा कि मांगो तब मैंने यह मांगा कि हे प्रभो मेरे स्थान काशीमें जो कोई जीव मृत्यु पावे वह मोक्षको प्राप्त होजावे तब आप प्रसन्न हो “राम” यह तारक मंत्र दिया और यह वर दिया कि जिस जीवको यह मंत्र सुनाओगे वही मोक्षको प्राप्त होजावेगा तो मैं जीवोंको सुनाताहूं जैसे ब्रह्माने स्तुति करी ऐसे मैं भी सदा सर्वदा स्तुति और वही ध्यान करता हूं ॥ अथ ब्रह्माकृत स्तुति श्रीरामउत्तर तापनी भारद्वाज अपिके प्रश्नमें याज्ञवल्क्यका उत्तर कि ब्रह्मा इस प्रकार ध्यानकर स्तुतिकरते भये ॥ अथ स्तुति—

विश्वंभरम् महाविष्णुं नारायणमनामयम् । पूर्णानन्दैक-
विज्ञानम् परम् ज्योतिस्त्वरूपिणम् ॥ मनसा संस्मरन् ब्रह्मा
तुष्टाव परमेश्वरम् । ॐ ऐं वै श्रीरामचन्द्रः सभगवान् द्वैतपरमा-

नन्दात्मा यः परम्ब्रह्म भूर्भुवःस्वस्तस्मै वै नमोनमः ॥ १ ॥

ऐसे सैंतालीस मन्त्रोंमें ब्रह्मत्रिंस्तुति की वैसेही मैं भी करता हूँ ।

इति ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उत्तरकाण्डे उमा
महेश्वर संवादे शतरङ्ग देवत गुमानसिंह विरचित
राकाशशिप्रभाप्रकाशिनी नाम भाषाटीका सहितः
पञ्चमः सर्गः समाप्तः ॥

टीकाकारकी कविता ।

बालक विछुड़े गोदते मातुहि मातु पुकारि ।
ऐसे गुमना राम रट सुरत राम बिच धारि ॥ १ ॥
जैसे घट जल कै मही बाहर भीतर वारि ।
ऐसे गुमना राममैं रहहु सदा विचारि ॥ २ ॥

